

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORISK TIDSSKRIFT

TOLVTE RÆKKE

UDGIVET AF

DEN DANSKE HISTORISKE FORENING

VED DENS BESTYRELSE

REDIGERET AF

POVL BAGGE OG ASTRID FRIIS

12. RÆKKE 1. BINDS 4. HEFTE

K Ø B E N H A V N

KOMMISSIONÆR: ROSENKILDE OG BAGGERS FORLAG

BIANCO LUNOS BOGTRYKKERI A/S

1965

Den danske historiske Forenings bestyrelse

består af

professor, dr. phil. POVL BAGGE, professor, dr. phil. C. O. BØGGILD-ANDERSEN, Århus, professor, dr. phil. AKSEL E. CHRISTENSEN, professor, dr. phil. SVEND ELLEHØJ og professor, dr. phil. ASTRID FRIIS.

Foreningen har udgivet:

- HISTORISK TIDSSKRIFT. 1.-6. bd. 1840-45. Udsolgt.
Nyt Historisk Tidsskrift. 1.-6. bd. 1846-56. - Bd. 3, 4 og 6 à 6 kr.
Historisk Tidsskrift. 3. række. 1.-6. bd. 1858-69. - Udsolgt.
4. række. 1.-6. bd. 1869-78. - Serien 30 kr.; bd. 1-5 à 6 kr. pr. bd.
5. række. 1.-6. bd. 1879-87. Bd. 5 og 6 à 6 kr. pr. bd.
6. række. 1.-6. bd. 1887-97. - Bd. 3-6 samlet 30 kr.; bd. 4-6 à 6 kr. pr. bd.
7. række. 1.-6. bd. 1897-1906. - Serien à 40 kr.; bd. 2-6 à 6 kr. pr. bd.
8. række. 1.-6. bd. 1907-17. - Serien à 50 kr.; bd. 1, 2 og 4-6 à 8 kr. pr. bd.
9. række. 1.-7. bd. 1917-29. - Serien à 75 kr.; bd. 2-7 à 12 kr. pr. bd.
10. række. 1.-6. bd. 1930-44. - Serien à 90 kr.; bd. 3-6 à 15 kr. pr. bd.
11. række. 1.-6. bd. 1945-62. - Udsolgt som serie; bd. 2-5 à 30 kr. pr. bd.
C. MOLBECH: Historiske Aarbøger. 1.-3. Del. 1845-51. (Udsolgt).
— Historisk-biographiske Samlinger. 1.-3. Hefte. 1847-51. (Udsolgt).
J. P. F. KØNIGSFELDT: Genealogisk-historiske Tabeller over de nordiske Rigers Kongeslægter. 2. omarb. udg. 1856. (Udsolgt).
N. M. PETERSEN: Bidrag til den danske Litteraturs Historie. I-VI. 1853-64. (Udsolgt).
H. G. GARDE: Den dansk-norske Sømagts Historie 1535-1700. 1861. (Udsolgt).
FR. HAMMERICH: Den hellige Birgitta og Kirken i Norden. 1863. (Udsolgt).
O. VAUPELL: Kampen for Sønderjylland 1848-50. I-III. 1863-67. (Udsolgt).
H. F. RØRDAM: Kjøbenhavns Universitets Historie fra 1537 til 1621. 1.-3. Del, samt Aktstykker. 1868-77. (Udsolgt).
JOH. C. H. R. STEENSTRUP: Historieskrivningen i Danmark i det 19de Aarhundrede (1801-1863). 1899. (Udsolgt).
VILH. LORENZEN: Studier i dansk Herregaardsarkitektur i 16. og 17. Aarhundrede. 1921. (Udsolgt).
Festskrift til Kristian Erslev. 1927. 13.25 kr.
ELLEN JØRGENSEN: Historieforskning og Historieskrivning i Danmark indtil Aar 1800. 1931.
JOH. STEENSTRUP: Nogle Omrids af min Virksomhed som Universitetslærer. Med en Fortegnelse over Joh. Steenstrups litterære Arbejder og Oversigt over hans Universitetsvirksomhed. Udgivet i Anledning af Joh. Steenstrups 90aarige Fødselsdag. 1934. Nedsat pris 2.25 kr.
KR. ERSLEV: Historiske Afhandlinger. I-II. 1937. (Udsolgt).
A. D. JØRGENSENS Breve. 1939. Nedsat pris 6.75 kr.
HENRY BRUUN: Indholdsfortegnelse til Historisk Tidsskrifts 1.-10. Række, IV. Bind. 1939. 4.50 kr.
ELLEN JØRGENSEN: Historiens Studium i Danmark i det 19. Aarhundrede. 1943.
HENRY BRUUN: Dansk Historisk Bibliografi 1943-1947. 1956. 27.25 kr.

Håndskriftet H 112 og de danske historikere

En studie i overlevering

AF

HARALD ILSØE

En ikke ubetydelig del af overleveringen af de middelalderlige danske kilder går, som det vistnok er almindeligt erkendt, gennem det 16. århundredes historikere og kendes nu kun gennem brudstykker hos Peder Olsen, Svaning, Vedel og Huitfeldt eller gennem afskrifter af håndskrifter, som ved disses og andre historikers afleveringer kom til universitetsbiblioteket, deres sidste hjemsted inden de ved branden i 1728 gik op i luerne.

Afskrifterne og de meget vigtige fortegnelser over afleveringerne af historikernes arbejdsmateriale fra den ene til den anden og sluttelig til universitetsbiblioteket er naturligvis flittigt udnyttet af vor tids udgivere, hvad enten det så gælder diplomer, annales eller scriptores; men som oftest kun punktvis efter det enkelte formål. Nogen samlet analyse med påfølgende kritisk vurdering af de gamle afleverings- og biblioteksfortegnelser foreligger endnu ikke, selv om de siden 1882 har været nemme at gå til i Birket Smiths pålidelige udgave.¹ Og på monografiske undersøgelser af de enkelte historikers hele stilling i overleveringen er der en ikke mindre følelig mangel. En sådan var navnlig i høj grad ønskelig for Peder Olsens vedkommende. Her skal imidlertid en tredje undersøgelsesmåde forsøges. På et for overleveringen vigtigt håndskrift, samlingsbindet H 112 i universitetsbiblioteket

¹ S. Birket Smith: Om Kjøbenhavns universitetsbibliothek før 1728, især dets håndskriftsamlinger (1882), s. 106 ff.

i Uppsala, anlægges en primært overleveringshistorisk eller historiografisk betragtning, ikke som tidligere væsentlig en isoleret tekstfilologisk. Derved opnås to ting: 1) at en karakteristisk linie i den overlevering der går fra det 16. århundredes samlere og historikere gennem universitetsbiblioteket og frem til nutiden trækkes tydeligt op, og 2) at der kastes lys over det ikke meget undersøgte, men ganske væsentlige spørgsmål, hvordan det 16.–17. århundredes historikere arbejdede med de håndskrevne kilder.

H 112.s betydning for årbogsoverleveringen er åbenbar. Allerede den omstændighed, at de eksisterende udgaver af Lundeårbogen, Essenbækårbogen, Povl Helgesens korte Danmarkskrønike og Peder Iversens og Henrik Smiths årbøger har draget nytte af teksterne heri, viser håndskriftets centrale placering. Men problemerne melder sig hurtigt. Sammenligner man f.eks. de forskellige udgiveres opfattelse af håndskriftets proveniens, finder man store divergenser.

H. F. Rørdam, der har fortjenesten af at have fremdraget håndskriftet, har i sin beskrivelse af det kort bestemt det som en samling afskrifter fra det 16. århundrede ejet af Huitfeldt, og han følges heri af Kr. Erslev, dog således at denne mere skarpt skelner mellem en ukendt samler, som har excerperet stykkerne, og afskrifternes ejer, Huitfeldt.¹ På denne baggrund er det bemærkelsesværdigt, at Ellen Jørgensen (som udmærket kender Rørdams og Erslevs opfattelse) i indledningen til *Annales Danici* udtaler, at håndskriftet »oprindelig synes at have været blandt historiografernes samlinger«, for hermed lades jo Huitfeldt helt ude af billedet. Med historiograferne kan menes Vedel, Krag, Venusin etc., men ikke Huitfeldt. Opfattelsen er vistnok udsprunget af Ellen Jørgensens konstatering af, at H 112 er beslægtet med et nu tabt håndskrift i universitetsbiblioteket; en nærmere motivering giver hun ikke.² Endnu længere bort fra

¹ H.(F.) Rørdam, *Monumenta historiæ Danicæ* I (1873), s. 260 ff (med en gennemgang af indholdet); Kr. Erslev: Klavs Billes rulle (*Danske Magazin* 4.r. VI, s. 139–47).

² *Annales Danici Medii Ævi* (1920), s. 11.

Rørdam-Erslev fører udgiverne af Povl Helgesens samlede skrifter os. »Det kunne se ud som et ungdomsarbejde af St. H. Stephanus«, mener de, uden iøvrigt at fremføre nogen anden grund for deres antagelse end den der ligger i den parentetiske eftersætning: »hvem pagineringen vist skyldes«(!)¹ Senest er håndskriftet udnyttet af Harald Berg, som holder sig til det Rørdam-Erslevske standpunkt og af ydre karakteriserer det som et samlingsbind af den sædvanlige slags fra det 16. århundrede².

Det må anses for fornødent at tage spørgsmålet om tilblivelsen af H 112 op på ny. Først nogle bemærkninger om håndskriftets ydre data.³

H 112 og Huitfeldt. Håndskriftet H 112 er ved Stiernelds donation kommet til universitetsbiblioteket i Uppsala. Det er et papirhåndskrift i kvartformat, hvis blade måler ca. 16, 3–5 × 20, 2–5 cm. Teksten er skrevet med hænder der hører hjemme i slutningen af det 16. eller begyndelsen af det 17. århundrede. Paginering og foliering synes at være samtidig ligesom det pergamentomslag, hvori bladene er indheftede, thi et notat på ydersiden af bagpermen: »1170 bygdis Rostock 1186 bygdis [. . .]g« må efter skrifttrækkene henføres til tiden o. 1600. Bag på forpermen har Stierneld oplyst, at ms. sammen med de Dalinske manuskripter, som solgtes med den Rödingske samling 1785, er kommet fra Danzig til Stockholm. Andre proveniensangivelser foreligger ikke.

Ser man bort fra et på første blad indklæbet foldet papirark med notater af senere oprindelse⁴, består ms. af 8 upaginerede

¹ Skrifter af Paulus Helie, 7. bd. ved Marius Kristensen † og Niels-Knud Andersen (1948), s. 150f.

² Harald Berg: Till frågan om Huitfeldts s.k. förlorade källor (Saml. o. studier utg. av svenskt arkivsamfund I: Archivistica et mediävistica Ernesto Nygren oblata (1956), s. 39–52), s. 42.

³ Ved undersøgelsen har håndskriftet fra universitetsbiblioteket i Uppsala været indlånt til benyttelse på Det kgl. Bibliotek. En fotokopi findes nu sammested som Ms. phot. 177 4°.

⁴ Ifølge velvillig meddelelse fra fil. dr., f.d. landsarkivarie Sten Eng-

blade (1 læg), de paginerede sider 1–14 og – da pagineringen herefter uden tilsyneladende grund erstattes af en foliering – bladene 15–148, hvortil kommer to ubeskrevne og ufolierede blade efter bl. 29 og to smalle strimler, rester af udskårne blade, mellem henholdsvis bl. 112 og 113 og bl. 129 og 130 samt til sidst et ubeskrevet og ufolieret, delvist bortsmuldret blad (149).

Ganske øjensynlig har det første upaginerede læg ikke oprindelig tilhørt ms. I dette alene finder vi et stort vandmærke bestående af et firkantet midterfelt med ruder omgivet af nogle ornament, forskelligt fra det i det øvrige ms. forekommende: et sammenslynget FS med en krone over. På det forsåvidt uvedkommende lægs bl. [1r] er med en hånd fra o. 1600 skrevet et onomastisk epigram på ti verslinier med tydelige allusioner til navnet Huitfeldt; til første stavelse alluderer ord for lys, stråler og glans, til sidste ord for agre, sletter og marker. Bl. [1v], [2v], [3r], og [4r]–[8r] er ubeskrevne; på bl. [8v] er senere indført en indholdsfortegnelse til ms, mens bl. [2r] og [3v] rummer en større optegnelse om Ludvig Albertsen Eberstein. Sidstnævnte er aftrykt af H. F. Rørdam og af denne med rette anført som skrevet af Arild Huitfeldt.¹ Det kun delvist beskrevne læg stammer altså fra Huitfeldts værksted. Det samme, men i lidt anden forstand, gælder den øvrige og egentlige del af håndskriftet, der rummer renskrifter med vekslende skrifttræk, hist og her tilsat rettelser eller randnoter foretaget med bl.a. Huitfeldts hånd. Når der i det følgende tales om H 112, sigtes der alene til denne paginerede og folierede del af håndskriftet.

Håndskriftets ældste historie er uoplyst. En række spørgsmål må derfor tages op til undersøgelse. Relevante er spørgsmålene, om ms. kan dateres nærmere, om Huitfeldt er dets oprindelige ejer (den der har ladet afskrifterne tage), og om forholdet mellem dets forskellige stykker: har det fra begyndelsen af udgjort en

strøm, hvem jeg takker for en nyttig brev-diskussion af forskellige H 112-problemer, er en oplysning af Stierneld om at disse notater er skrevet med Dalins hånd ikke rigtig.

¹ Mon. hist. Danicæ I, s. 261; bl. [2r] slutter med »Johanne Grand», bl. [3v] begynder med »Men der kong Erick.«

helhed? En analyse af tekstindholdet, teksternes fordeling på skriverhænderne og atter disses fordeling på de enkelte læg kaster lys over det sidste spørgsmål. Som det vil fremgå, er det naturligt at betragte håndskriftet som bestående af fem hovedstykker:

I. S. 1 – bl. 29 (sammen med 2 påfølgende ufolierede og ubeskrevne blade ialt 6 læg à 4 blade). »Ex libro Henrici Weygeris y Malmø«, d. v. s. *Henrik Smiths danske årbog*. Skrevet med en lille, noget snørklet, men tydelig skrift: skriverhånd 1.

II. Bl. 30–45 (4 læg à 4 blade). En ufuldstændig afskrift af *Povl Helgesens korte latinske Danmarkshistorie*, som begynder med »Snio rex Liiii« og efter nogle få linier om Christian II slutter »Erat enim etc.« Den manglende begyndelse svarer nogenlunde til, hvad der ville have fyldt 8 blade (2 læg). Bl. 45v er ubeskrevet. Selv om en skriftsammenligning med stykke I vanskeliggøres af, at dette er skrevet med gotisk, nærværende med latinsk skrift, finder man ved at sammenligne de i stykke I forekommende latinske ord med tilsvarende i stykke II så mange lighedspunkter, at der er grund til at mene, at også II er skrevet med skriverhånd 1.

III. Bl. 46–53 (2 læg à 4 blade). »Ex libro M. Petri Iarij, post alia quæ alias habeo.«, d. v. s. *Peder Iversens årbog* med nogle tillæg. Bl. 53v har oprindeligt stået blank, men en senere hånd, som her kan lades ude af betragtning, har indføjet et stykke om tempelherreordenen. III er skrevet med en lidt større skrift: skriverhånd 2.

IV. Bl. 54–89 (9 læg à 4 blade). Forskellige optegnelser og excerpter. Bl. 54r–58r »Dette haffuer ieg udskreffuit oc noteret af en rulle som hørde her Claus Bilde thiill« (et udtog af *Essenbæk-årbogen*), bl. 58v–76v »Hæc svnt ex vetvtstissimo qvodam libro qvem habet Stigotus Pors y pergameno inscriptum« (et udtog af *Lundeårbogen*), bl. 76v–86v »Hæc annotata sunt ex libro isto quem accepi mutuo a dno Petro Minoritano Roschildense« (en broget samling *excerpter fra Peder Olsens samlinger* med følgende overskrifter: bl. 77r »Episcopi Roschildenses«, bl. 81r »Nota de Valdemaro primo«, bl. 82r »... de Christophero filio«, »... de Henrico Leone (rettet fra: Kone) duce Saxonix«, bl. 82v »... de Valdemaro rege«, bl. 85v »In antiquo libro sic inuenio«), desuden bl. 86v–87v uden overskrift *Ringstedtavlen* og bl. 88r–89v »ex libro Georgij Gylte«, altså *excerpter af Göran Gylltas bog*, herimellem (bl. 89r) en *herredsfortegnelse* m. v. af anden oprindelse. Bl. 89v er ikke helt udskrevet, til sidst står en tilføjelse af Huitfeldt. Alle stykkerne

følger umiddelbart efter hinanden, intetsteds falder skifte i læg sammen med et tekstafsnits begyndelse eller ophør. Med skriverhånd 2 er med blæk, der virker blegere end det hidtil anvendte, skrevet bl. 54–73; efter et lægskifte, men midt i lundeårbogsudskriften ved år 1282, overtager en ny hånd afskrivningen. Blækfarven synes at være den samme. Skriverhånd 3 har skrevet de fire læg bl. 74–89.

V. Bl. 90–148 (sammen med det ubeskrevne og ufolierede sidste blad og 2 rester af afskårne blade ialt 11 læg à 4 og 3 læg à 6 blade). Indtil bl. 146r forskelligt *stof* hidrørende *fra Peder Olsen*, som i anden sammenhæng vil blive specificeret nedenf. s. 409f., bl. 146r–148v *udtog af Lundekapitlets brevbog og gavebog*. Heller ikke i dette stykke falder skifte i læg sammen med ophør eller begyndelse af en tekst. En skriverhånd 4 med en større skrift end de foregående optager bl. 90–112 (sammen med den ubeskrevne strimmel efter bl. 112 = 6 læg à 4 blade). Derefter, midt i en årbog, skiftes atter til skriverhånd 2, der har skrevet bl. 113–18 (1 læg på 6 blade), mens bl. 119–29 (som med remsen efter bl. 129 udgør 3 læg à 4 blade) er skrevet med skriverhånd 1. Herefter overtager skriverhånd 4, igen midt i en årbog, bl. 130–43 (2 læg à 4, sidste læg på 6 blade), og endelig er bl. 144–48 (sammen med det ubeskrevne blad 149 = 1 læg på 6 blade) skrevet med skriverhånd 3. På en oprindelig tom plads bl. 148v nederst har samme senere hånd som på bl. 53v indført yderligere nogle bemærkninger om tempelherreordenen.

H 112 består altså af fem hovedstykker skrevet af fire skrivere. De fire skriverhænder har hver skrevet to, af andre hænder adskilte partier af håndskriftet, nemlig:

Hånd 1 s. 1–14, bl. 15–45, 119–29.....	I, II, V	ialt 13 læg
Hånd 2 bl. 46–73, 113–18.....	III, IV, V	ialt 8 læg
Hånd 3 bl. 74–89, 144–48.....	IV, V	ialt 5 læg
Hånd 4 bl. 90–112, 130–43.....	V	ialt 9 læg

I denne gentagne anvendelse af skriverhænderne og i den omstændighed, at de alle forekommer i hovedstykke V, ser jeg et stærkt indicium for, at de enkelte stykker er blevet til samtidig og fra begyndelsen har været tænkt som dele af en helhed. Ved afskriverarbejder, hvor flere skrivere stod til rådighed, har

det langt fra været usædvanligt at fordele læggene imellem dem, så at arbejdet kunne gå hurtigere for sig. Forholdet kendes fra kancelliarbejder (jfr. Kong Valdemars jordebog!)¹, og det er en fremgangsmåde, som Huitfeldt har benyttet sig af f.eks. under arbejdet med Christian II.s historie og oversættelsen af Philip de Commines' memoirer.² Ved afskrivningen af H 112 har arbejdet åbenbart været således organiseret, at tre skrivere (1, 2, 4) hver har fået tildelt en tekst at begynde med (og altså har kunnet gå i gang samtidig), mens en fjerde (3) derpå er trådt til og har hjulpet med afskrivningen af de sidste læg i henholdsvis hovedstykke IV og V. Vekslingen af hænder i det sidste hovedstykke er da fremkommet ved at skriversne har overtaget nogle læg her, efterhånden som de er blevet færdige med de oprindeligt tildelte antal læg. Derved har de formentlig kunne afslutte afskrivningen nogenlunde samtidig.

Som endnu et vigtigt holdepunkt skal anføres, at der overalt er anvendt samme papirskvalitet med samme kun sjældent forekommende vandmærke: det sammenslyngede og kronede FS som er kendetegnet for papiret fremstillet på Frederik II.s papirmølle ved Hvidøre.³

Med denne bestemmelse af H 112 som en oprindelig helhed er der åbnet mulighed for også at betragte forlæggene for de enkelte tekster som på en eller anden måde sammenhørende. Men herom senere. Hvad der ligger for er at udpege afskriverarbejdets iværksætter. Næppe nogen anden end en historiker kan tænkes at have interesseret sig for disse til dels højst specielle fragmenter og bearbejdelser. Det vil senere i undersøgelsen fremgå, at der ikke kan være tale om de to historikere, der foruden Huitfeldt var virksomme i tiden o. 1600, Anders Sørensen Vedel og Niels

¹ Erik Kroman: *Kong Valdemars Jordebog. Et håndskrifts historie* (1936), s. 27f med henvisning til andre eksempler hos Wattenbach.

² Christian II: Ms. K 14 i Stockholm, der vil blive nærmere beskrevet i en under forberedelse værende tekststudgave af Christian II.s historie; Hans Mogensens oversættelse af Ph. de Commines' memoirer, udg. af P. Nørlund, III (1917), s. XXII–IV.

³ Arthur G. Hassø: *Et minde om Frederik II.s papirmølle ved Hvidøre* (Til Knud Fabricius 13. august 1945, s. 57–67).

Krag. Når dernæst tages i betragtning, at Huitfeldt faktisk vides at have anvendt flere skrivere ved sådanne afskrivningsarbejder, og ikke mindst at han jo har haft vort ms. i hænde som arbejdsmateriale, vil man sikkert give mig ret i, at netop han med stor sandsynlighed kan udpeges som den der har ladet afskrivningsarbejdet sætte i gang og bekoste.

Eet usikkerhedsmoment synes der imidlertid at være. Ud over Huitfeldts og skriversnes hænder optræder spredt i håndskriftets margin forskellige andre hænder, hvormed en rettelse eller konjektur er tilføjet. Tilføjelsen udgør ofte kun to eller tre ord, hvorfor det er så godt som umuligt, til dels vel også unødvendigt, at bestemme disse hænder i forhold til hinanden. Dog er det øjensynligt, at en af dem optræder som korrektør på basis af skriverforlægget, og i denne korrektør er det naturligtvis muligt at se en håndskriftets første ejer. Langt snarere er der imidlertid tale om en femte, mere betroet skriver, en afskriverarbejdets tilsynsførende om man vil. En sådan forklaring er på ingen måde søgt. Nøjagtig det samme gælder et (andet) af Huitfeldts håndskrifter, en del af cod. Holm. K 3 (= Ms. phot. 66, 2°, Det kgl. Bibl.), der indeholder afskrifter af Sjællandske krønike (med fortsættelsen) og den øst-danske årbog 1074–1255. Også dér forekommer foruden afskriversnes og Huitfeldts en eller flere rettende hænder, som har udfyldt huller og ændret fejlskrevne ord.¹ Tilstedeværelsen af en korrektør bestyrker altså snarere end svækker bevisførelsen for, at Huitfeldt har taget initiativet til afskrivningen af H 112.

Næste spørgsmål er nu, hvornår Huitfeldt kan have ladet afskriften tage? Et glimrende dateringsmiddel har vi i selve papiret. Hvidøremøllens papirproduktion indskrænker sig til små syv år fra sidst i 1576 til noget hen i året 1583. Hermed er for håndskriftets tilblivelse givet en sikker terminus post quem. På den anden side er Huitfeldts randbemærkninger givetvis nedskrevne i forbindelse med hans arbejde på Danmarks Riges Krønike, trykt i årene 1595–1603.

¹ Jfr. M. Cl. Gertz, *Scriptores minores*, II, s. 8–9; Ellen Jørgensen; *Middelalderlig historisk litteratur på modersmålet* (1930), s. 8 n. 4.

Karakteristiske tilskrifter af Huitfeldt findes s. 9, bl. 48r, 49r, 53r, 72v, 89v, 100r og 116r;¹ at de alle angår middelalderen kan ikke undre, da alene Henrik Smiths årbog rækker videre end til 1523. Helt sikkert har håndskriftet været i brug ved udarbejdelsen af den i 1602 udgivne »Chronologia II«, som dækker perioden 1286–1375. Ikke alene findes i ms. s. 3–9 en række krydsmærker i margin vedrørende tidsrummet 1319–75, antagelig markerende at pågældende passager er taget ad notam ved udarbejdelsen af dette bind, men nogle fejldateringer i Chronologia II af belejringerne ved Axvall og Hune Hals til 1327–28 kan direkte føres tilbage til den dansk-svenske årbog i H 112-tekstens form.² En anden ejendommelighed knytter sig til brugen af nævnte årbog af Henrik Smith. Smiths årbog har Huitfeldt draget nytte af i hele sit historieværk, således også i den først udkomne del, Christian III.s historie, hvis fortale er dateret okt. 1595³. Vished for at hans årbogstekst har været den i H 112 finder vi vistnok i Christian I.s historie (fortale dat. 24. jan. 1599), idet han her under 1455 anvender en navneform svarende til den i H 112 forekommende: »Taassbroe«, hvor andre Smith-tekster og overhovedet andre kilder (den lundensiske ærkebispekrønike, Mogens Madsen m. v.) har »Tofftebro«.⁴

Da det er lidet troligt, at Huitfeldt til Christian III.s historie skulle have anvendt noget andet eksemplar af Smiths årbog end det han brugte til Christian I.s historie, kan tilblivelsen af H 112 sættes til ca. 1580–95 med årene 1576 og 1599/1602 som absolutte yderpunkter.

Huitfeldts kildesamling, nu H 112, kom en anden forsker til gode. Da Niels Krag havde modtaget udnævnelsen til historiograf

¹ Flere er gengivet i Mon. I, således s. 272 n. 2 (for »meddeller« læs »meddelte«) 273 n. 4, 274 n. 2, 278 n. 1.

² Harald Berg: Till frågan om Huitfeldts s. k. förlorade källor, s. 41–42.

³ H. F. Rørdam: Historieskrivningen og historieskriverne i Danmark og Norge siden Reformationen I (1867), s. 41.

⁴ Mon. hist. Danicæ I, s. 601, 2. r. II, s. 158; Scriptorum minores II, s. 125. »Taassbroe« er i H 112 indsat som en rettelse i margin dels i Smiths årbog, bl. 15r, dels i årbogen 1268–1523, bl. 138r; førstnævnte er benyttet af Huitfeldt til stedet i Christian I.s historie.

fik han, som jeg skal dokumentere, adgang til at tage afskrifter af de for ham relevante dele af H 112. Det må være sket i tiden efter historiografudnævnelsen 31. juli 1594 og før hans død i maj 1602. Disse afskrifter kom nogle år senere sammen med Krag's øvrige samlinger til universitetsbiblioteket, hvor de opbevaredes blandt folianterne i et bind med titlen »Antiquitates rerum Danicarum a Canuto III ad Margaretam« signeret »A 9«. Afskrifterne gik til grunde ved branden i 1728.¹

H 112 og A 9. Huitfeldt og Niels Krag. Mens H 112 efter Huitfeldts død i lang tid forsvandt for forskningen, så at sige kom ud af omsætning, indtil Rørdam o. 1870 blev opmærksom på det i Uppsala, har A 9 og en række derfra hentede afskrifter hyppigt tjent historikerne som kildetekster. A 9 er således kommet til at indtage en ofte berørt, men så vidt vides aldrig nærmere undersøgt mellemstilling i overleveringen. Ellen Jørgensen har ganske vist ud fra sit store kendskab til overleveringshistorien kunnet påvise, at A 9 må have indeholdt afskrifter fra H 112, nemlig, som *Annales Danici*'s udgiver påpeger, af Lunde-årbogen, eftersom det ved en sammenligning mellem en bevaret Stephanius-afskrift fra A 9 og teksten i H 112 klart fremgår, at sidstnævnte har ligget til grund for Stephanius' forlæg i A 9, – og højst sandsynligt også af den dansk-svenske årbog 826–1415, der i A 9 som i H 112 havde plads mellem en række uddrag af Peder Olsens samlinger. Men derved lader Ellen Jørgensen det blive.² Tilhørsforholdet til henholdsvis Huitfeldt og Krag lades uomtalt, egentlige konsekvenser af påvisningen er ikke draget, sammenligningen langt fra ført til bunds.

Førend spørgsmålet om forlægget for H 112 tages op til behandling, vil vi søge at bestemme forholdet mellem A 9 og H 112. I en vis forstand: forholdet mellem Niels Krag og Huitfeldt.

A 9 er som nævnt gået tabt. Det er dog muligt at skaffe sig

¹ S. Birket Smith: Om Københavns universitetsbibliothek før 1728 (1882), s. 115 1.1–5, s. 140 nr. 21; Dan. Mag. 6. r. I., s. 33–34; jfr. nedef. s. 412.

² *Annales Danici*, s. 11 f, 23.

en hel del at vide om dette håndskrift, navnlig takket være den udførlige fortegnelse, som Stephanus i 1640'erne udarbejdede over indholdet af de håndskrifter han modtog til låns fra universitetsbiblioteket, hans »Designatio variorum documentorum et antiquitatum«.¹ En simpel jævnførelse mellem Stephanus' indholdsangivelser for A 9 og stykkerne eller overskrifterne i H 112 viser, hvor nær de i virkeligheden står hinanden:

A 9

fortløbende efter Stephanus

S. 1, 99, 221: (Sjællandske krønike, et danmarkshistorisk compendium og en »Chronicon de origine et gestibus Danorum«).
S. 293: Quod sequitur chronicon ex lib. ms. domini Huitfeldii, maxima sui parte mutilum, anno 1595 Lugduni Batavorum prodiit, sed integrum . . . (o: Povl Helgesens korte latinske Danmarkshistorie).

S. 337: Chronicon ex vetustissimo quodam libro, quem habet Stigotus Porss y pergameno inscriptum.

S. 384: Chronologia ex lib. d.

H 112

S. 1 – bl. 29: Henrik Smiths årbog.

Bl. 30–45: Den ufuldstændige afskrift af Povl Helgesens korte latinske Danmarkshistorie.

Bl. 46–53: Se nedenfor efter bl. 148 v.

Bl. 54r–58r: »Dette haffuer ieg udskreffuit oc noteret af en rulle som hørde her Claus Bilde thiill« (o: Essenbækårbogen).

Bl. 58v–76v: »Hæc svnt ex vetvstissimo qvodam libro, qvem habet Stigotus Pors y pergameno inscriptum« (o: Lundeårbogen).

Bl. 76v–87v: »Hæc annotata sunt ex libro isto quem accepi mutuo a dno Petro Minoritano Roschildense« (se videre specifikationen ovenfor s. 403).

Bl. 90rff: »Hæc svnt excerpta

¹ Udg. af William Christensen i Dan. Mag. 6.r. I, s. 1–71, 97–177, 193–247; om A 9 s. 33–34.

Petri Roskild. minoritæ excerpta.

(Om den dansk-svenske årbog 826–1415 oplyser Stephanus andetsteds: »Extat hæc eadem chronologia in codice ms. . . signato A 9, ubi ad calcem legitur descriptam fuisse ex libro Georgii Gylthe«).¹

S. 402: Historia de Valdemaro Valdemari ejusqve rebus gestis.

S. 404: Historia de Henrico Menvith.

S. 410: Chronologia de Christophoro rege et maxime de historiis Schlavorum et Saxonum per Albertum Chrantz.

S. 418: Chronologia de episcopis Lundia.

S. 519: Chronologia ex libro quodam Arnoldi Huitfeldii.

S. 543: Alia ex membranis ejusdem authoris.

S. 553: Ex iisdem membranis chronologica.

S. 566, 567, 569, 575: (Udskrif-
ter af et ms. fra Sorø).

ex libro D: Petri Roschildensis minoritæ« (herunder findes bl. 93v–98v et udtog af den dansk-svenske årbog 826–1415; bl. 98v sidste linie står »Hæc ex lib. Geo. Gylth.«).

Bl. 99r–100r: Et stykke uden overskrift, der begynder: »Waldemarus Waldemari Estoniam . . . impugnavit« (efter andet ms. aftrykt i Gertz, *Scriptores minores I*, s. 459–60).

Bl. 100r–101r (eller 101v): »In alio libro sic habetur de Henrico Menuith«. Derefter nogle excerpter.

Bl. 103r–106r: »Sequentia de Christophoro rege extracta sunt maxime de historiis Slauorum et Saxonum per Albertum Chrantz. Et hic videntur contrariari supradictis de eodem rege Christophoro.«

Bl. 106r–v: Forskellige excerpter.

Bl. 106v–107r: »In alio libro sic de episcopis Lundia.«

Bl. 107v–114r: Uden titel årbogen 1241–1410 (*Script. rer. Dan. V.*, s. 528–34).

Bl. 114r–115r: Uden titel årbogen 1259–1286 (*Annales Danici*, s. 196).

Bl. 115r–146r: Uden titel årbogen 1268–1523 (*Script. rer. Dan. VI.*, s. 219–47).

Bl. 146r–148v: Udtog af Lunde-
kapitlets register og gavebog.

¹ Anført i *Annales Danici*, s. 23.

- S. 589: *Alia ex libro m. Petri Iarii post alia quæ alias habeo.* *Bl. 46–53: »Ex libro M. Petri Iarij, post alia quæ alias habeo«*
 S. 613: *M. Nicolai Petri Haffniensis de Cimbris et Gothis lib. II.* (Peder Iversens årbog m. v.).
 S. 717: *Chronologia ejusdem authoris ad finem libri.*

Stephanius anfører i sin registrant kun sidetallet for de sider, hvor hvert stykke begynder, ikke hvor de slutter, og der er derfor mulighed for, at han har udeladt eller oversprunget noget. Uden vanskelighed konstaterer vi dog, at der for et stort og samlet partis vedkommende er nøje overensstemmelse mellem de i de to håndskrifter forekommende overskrifter og begyndelsesord, og ikke mindst: at stykkernes rækkefølge på en enkelt undtagelse nær er helt den samme.

Ganske vist har A 9.s skriver i enkelte tilfælde ikke kunnet finde nogen overskrift i H 112. Problemet har han elskværdigt løst ved i stedet at angive proveniensen: *ex lib. ms. Huitfeldii* (s. 293, 519ff). Deraf ses, at forholdet er H 112→A 9 og ikke omvendt. Med hensyn til Povl Helgesens krønike finder karakteristikken »*maxima sui parte mutilum*« jo udmærket anvendelse på den ufuldstændige afskrift i H 112, og m.h.t. årbøgerne 1241/1259/1268ff kan der ikke være nogensomhelst tvivl om, at de har været at finde et sted mellem lundebispekronologien og Sorøudskrifterne, thi Stephanius har i sin store kildeskriftsamling, *Chronologia Danicæ Systema*, bl. 122–141, skrevet de samme tre årbogsarbejder af efter A 9. Rækkefølgen er den i H 112 givne og overskriften lyder: »*Incerti authoris ex vetusto codice ms. bibliothecæ Haffniensis signato A 9.*«¹

Men mærkeligt er det uægtelig, at lundebispekronologien i A 9 skulle have optaget hele 101 sider (s. 418–519), når den i H 112 kun fylder lidt over en side. Endvidere at de tre nævnte årbøger i A 9 kun synes at optage tilsammen 47 sider (s. 519–65) mod 78 i H 112, når det sædvanlige tilmed er, at stykkerne antager et sidemæssigt større omfang i A 9 end i H 112. Og

¹ De la Gardie 25–29 i Uppsala = Ms. phot. 67 2° i Det kgl. Bibliotek.

hvordan forklare kildeangivelsen »membran«, s. 543 og 553? Vi føres herved til spørgsmålet, om Stephanius' registrant overhovedet er til at stole på. For at få klarhed over dette er det nødvendigt at foretage en kontrolberegning af hovedstykkernes omfang og læggenes fordeling på disse. Endog for A 9 er en sådan beregning nemlig mulig.

Når man i dag tager et af de velkonserverede og indbundne samlingsbind fra det 16. eller 17. århundrede i hænderne, forestiller man sig uvilkårligt, at bindet altid har været således, et bind med så og så mange blade, hvorpå den ene tekst efter den anden efterhånden er indført. Ofte forholder det sig imidlertid sådan, at afskrifterne oprindeligt har været skrevet på en række løse læg, samtidig eller successivt, hvilke blot er blevet holdt sammen ved et løst omslag, evt. tillige ved en signatur på læggene. H 112 og adskillige bevarede håndskrifter fra Anders Sørensen Vedels samlinger er blevet til på denne løse måde – i enkelte tilfælde sporer man ligefrem omgrupperinger af læggene efter nye af ham selv udfundne kriterier¹ – og på samme vis er Niels Krag uden tvivl gået til værks.

Som det ses af afleveringsdesignationen over hans samling fra 1602, bestod håndskriftet »Antiquitates rerum Danicarum« (senere = A 9) på afleveringstidspunktet af en række »konvolutter« eller læg, der ved en afmærkning med astronomiske tegn holdtes sammen i større læg eller bundter. Hele håndskriftet bestod af 8 sådanne bundter à 2–15 konvolutter.² Spørgsmålet bliver da: Hvorledes forholder disse 8 bundter eller hovedstykker sig til det A 9 vi kender gennem Stephanius?

¹ C. Paludan-Müller i Hist. Tidsskr. 3. r. VI, s. 320–21. De fleste samlinger af læg er ved arkivers og bibliotekers omsorg blevet sammenhæftede, men i Add. 120 4° er de bevarede i deres oprindelige løse tilstand. En studie over Vedels håndskriftsamling er under forberedelse.

² »Antiquitates rerum Danicarum a Canuto III ad Margaretam, ʒ, convolut. 9, ʒ Convolut. 11. ♂ Convoluter 10. ♀ Convolut. 15. ʒ Convolut. 2. ⊙ convol. 3. ʒ convolut. 2. ♀ convolut. 15, Qvæ sunt de Cimbris, Gothis. Item chronologia Nicolai Petri Hafniensis«, Birket Smith a. a., s. 115 1.1–5.

Sætter vi, at hver af de i afleveringsdesignationen omtalte konvolutter har udgjort et læg på 6 blade (og andre muligheder foreligger i virkeligheden ikke), når vi gennem nogle udregninger frem til følgende fordeling:

Kragafleveringen 1602			Stephanius-registranten			Differ- ence i blade
Kende- mærke	Antal konvo- lutter	Antal beregn. blade	Indhold	Sider	Omræg- net til blade	
(1) ʃ	9 × 6 = 54 bl.		Sjællandske kronike . . .	1- 98 = 49 bl.		+ 5
(2) ʒ	11 × 6 = 66 -		Danmarkshist. comp. . .	99-220 = 61 -		+ 5
(3) ♂	10 × 6 = 60 -		{Chron. de origine, . . . } {P. Helgesens kronike . . . }	221-336 = 58 -		+ 2
(4) ʒ	15 × 6 = 90 -		Lundeårbogen m. v.	337-518 = 91 -		+ 1
(5) ʒ	2 × 6 = 12 -		Chronologia Huitfeldii ..	519-542 = 12 -		0
(6) ⊙	3 × 6 = 18 -		Mere Huitf., Sorøstof . . .	543-588 = 23 -		+ 5
(7) ʒ	2 × 6 = 12 -		Peder Iversens årbog . . .	589-612 = 12 -		0
(8) ♀	15 × 6 = 90 -		Om cimbrerne m. v.	613- ? = ? -		?

Nærmere kommentarer til beregningen er vistnok unød-
vendig. Minus-differencerne forklarer jeg ved, at enkelte læg i
pågældende hovedstykke har indeholdt flere blade end det be-
regnede gennemsnitstal (jfr. lignende uregelmæssigheder i H 112,
ovenfor s. 404), plus-differencerne som antallet af overskydende
ubeskrevne og derfor upaginerede blade. Da der er regnet med
læg på gennemsnitlig 6 blade, må plus-differencen nødvendig blive
større end 5 blade. Regnestykket går således smukt op.

Af skemaet sluttes, at det fjerde hovedstykke, som ifølge
Stephanius endte med bispekroneologien fra s. 418, rigtigt nok er
gået helt frem til s. 518, da der fra og med s. 337 skal regnes med
15 konvolutter à 6 bl. = 90 bl. eller 180 s., ved en lille afvigelse
faktisk 182 s. Følgelig må bispekroneologien, der højest kan have
optaget 2 sider svarende til H 112.s ene plus nogle linier, være
efterfulgt af et nyt stykke omfattende omtrent s. 420-518, altså
et stykke som – uvist hvorfor – *ikke* er registreret af Stephanus.
Dette stykke kan meget vel, mener jeg, være de omtalte tre
årbogsarbejder, som jo i H 112 løber ud i eet uden nogen form

for overskrift. Ca. 99 sider i A 9 over for 78 sider i H 112 er et helt ud acceptabelt forhold, jfr. at Lundeårbogen optager henholdsvis 47 og 37 sider = forholdet 94:74. En videre konsekvens bliver det så, at de tre Huitfeldtstykker i A 9, s. 519–65, der ikke kunne bringes i noget rimeligt forhold til stykkerne i H 112, nu må opfattes som værende udskrevet af andre håndskrifter i Huitfeldts bibliotek, en opfattelse som betegnelsen membran s. 543 og 553 klart støtter. Med »liber quidam« og »membrana« sigtes der til andre håndskrifter end H 112; hvilke vides ikke.

Tillige finder vi ved skemaets hjælp en mulig forklaring på, at Peder Iversens årbog i A 9 står i helt andre omgivelser end i H 112. Den har optaget to læg for sig, som kunne anbringes et vilkårligt sted mellem de syv øvrige hovedstykker.

Alt dette er naturligvis kun en forsøgsvis forklaring af udenværkerne. En sikker tekstmæssig bekræftelse af A 9.s afhængighed af H 112 gives i de tilfælde, hvor der er bevaret afskrifter taget fra A 9. Sådanne finder vi som tidligere berørt i Stephanius' Systema, nemlig bl. 11 r–36 v af Sjællandske krønike, bl. 112 r–22 r af Lundeårbogen, bl. 122 r–41 r af årbøgerne 1241–1410, 1259–86 og 1268–1523, bl. 141 v–43 v af den ældre Sorøårbog (~ A 9, s. 575) og bl. 144–46 af Peder Iversens årbog.¹ Af disse er Sjællandske krønike og Sorøårbogen ikke at finde i H 112. Om alle de øvrige gælder, at fejl og særegenheder enten kan føres tilbage til H 112 eller i det mindste forklares ud fra den dobbelte afskrivningsproces fra H 112 til A 9 og fra A 9 til Systema. Forholdet er især tydeligt ved Lundeårbogen og Peder Iversens årbog, hvor man kan jævnføre med tekster af fjernere familie; men der findes også for årbøgerne 1241/1259/1268 ff talende vidnesbyrd, f.eks. et sted i systemateksten der går tilbage til en mere end tvivlsom rettelse i margin af H 112 (jfr. videre nedenfor s. 420).

¹ Ms. phot. 67 2° i Det kgl. Bibliotek. – Stephanius har taget A 9-afskrifterne i marts 1643 eller tiden derefter. I et brev dateret Sorø 25. febr. 1643 beder han Ole Worm om at fremskaffe »ex bibliotheca vestra publica et regia . . . volumen ms. notatum lit. A 9, quod varia continet chronologica«, hvilket Worm derpå sender ham med et brev dateret 2. marts, Olai Wormii epistolæ I, 1751, s. 250–51.

Der kan herefter overhovedet ikke være tvivl om, at det samme afhængighedsforhold har eksisteret mellem de to hver for sig sammenhængende dele af håndskrifterne, hvis overskrifter så nøje følges ad, mellem A 9, s. 384–418 og H 112 bl. 90r–107r, hvor bl.a. den dansk-svenske årbog er at finde. Det endelige bevis finder vi i Stephanius' randnoter til en andetstedsfra hentet afskrift af nævnte årbog (*Systema* bl. 100r–06r). Disse noter er utvivlsomt varianter hentede fra A 9, jævnfør at Stephanius i overskriften har tilføjet »Extat hæc eadem chronologia in codice . . . signato A 9«, og bekræfter på enhver ønskelig måde, at A 9-teksten går tilbage til den i H 112.¹

Hvad Povl Helgesen-afskriften angår er det tidligere anført som rimeligt, at A 9-afskriften stammede fra H 112. Tilbage står spørgsmålet om, hvordan de resterende, ikke fra H 112 hentede stykker er kommet ind i A 9. Problemet lader sig til dels løse, hvis vi fastholder den dokumenterede kendsgerning, at Niels Krag i et vist omfang har haft adgang til Huitfeldts håndskriftsamling.

Foruden de fra H 112 tagne afskrifter ses Krag ifølge fortegnelsen over hans efterladte samlinger at have ejet en »Gesta Danorum a Dan etc. ex libro membran. Dn. Huitfeldij, convolut. 6«, et stykke som ikke med sikkerhed kan identificeres.² Det kan derimod stykket »Annotatio annorum vetustissimi codicis, convolut. 1«, hvis forlæg må antages at have været den i cod. Holm. K 3 bl. 54–56 afskrevne østdanske årbog 1074–1255, dér kaldet »Annotatio annorum ex vetustissimo quodam codice.«³

¹ Dette vil nærmere blive belyst i en undersøgelse af denne årbogs overlevering af f. d. landsarkivarie fil. dr. Sten Engström i *Humanistiska Vetenskapssamfundets i Uppsala årsbok* 1963–64.

² Birket Smith a. a. s. 114 1.30–31. »Gesta Danorum« er en i overleveringen hyppigt forekommende betegnelse, der kan dække over snart sagt hvadsomhelst. Med alt muligt forbehold skal der her peges på to bearbejdelser, som er overleverede med denne titel: *Saxocompendiet* (jfr. Ellen Jørgensen: *Historieforskning etc.*, s. 15, *Scriptores minores I*, s. 216, *Kirkehistoriske Samlinger 3.r. I*, s. 307 1.6) og den middelalderlige danske kongekrone, som bl.a. er bevaret i en Vedel-afskrift i Add. 120 4° og udgivet i M. Lorenzen: *Gammeldanske krøniker* (1887–1913), s. 1–60.

³ Birket Smith a. a., s. 115 1.15; Ellen Jørgensen: *Middelalderlig historisk litteratur på modersmålet* (1930), s. 8.

Pågældende del af K 3 har tilhørt Huitfeldt og rummer foruden årbogen 1074–1255 *Sjællandske krønike*.

En undersøgelse af Sjællandske krønikes tekstoverlevering har M. Cl. Gertz 1918 foretaget i sin udgave i *Scriptores minores*, og han kom da til det overraskende resultat, at teksten i K 3 må have været forlæg for Stephanius' afskrift i *Systema*, skønt denne efter Stephanius' eget klare udsagn var taget fra A 9 (s. 1–98). Det blev for Gertz såvel som for Ellen Jørgensen et uløst spørgsmål, hvorfor Stephanius trods den påviselige afhængighed af K 3 så bestemt har anført A 9 som sin kilde.¹ Forklaringen er ganske enkel: Huitfeldts eksemplar i K 3 har udgjort forlægget for afskriften i A 9. Stephanius-kopiens afhængighed af K 3 er ikke umiddelbar, den har A 9 som mellemed, præcis det samme som gjorde sig gældende ved afskrifterne af bl.a. Lundeårbogen og Peder Iversens årbog, blot at stammoderen der var H 112! Selve titlen for A 9 er hentet fra dette først afskrevne stykke i Huitfeldts samling. På titelbladet i K 3 står med versaler skrevet »Antiquitates rerum Danicarum a Canvto III ad Margaretam.«²

På lignende måde forholder det sig antagelig med A 9, s. 99–220: »Compendium rerum Danicarum ab Haraldo Gormonis ad Canutum Valdemari per annos plusquam 245 continuatum«. Hvad denne titel end dækker over – en del af Saxo-compendiet, evt. en latinsk bearbejdelse af Knytlingesaga? – bør den sammenholdes med den lidt kortere titel for et ms. i Huitfeldts samling: »Rerum Danicarum compendium ab Haraldo ad Canut.«³ Intet ms. med lignende titel er fundet bevaret eller omtalt andetsteds i overleveringen end netop her hos Huitfeldt og Krag.

Desuden stod i A 9, s. 221 ff »Chronicon de origine et gesti-

¹ Gertz a. a. II, s. 8–10, 15–17; *Annales Danici*, s. 29. – Det er naturligvis urigtigt, når Gertz antager A 9 for et middelalderhåndskrift.

² H 112 og K 3 har trods forskellen i format på en eller anden måde tidligt været betragtet som sammenhørende. På henholdsvis bagsiden af forpermen og på titelbladet af de to håndskrifter står med samme skrift »N: 18.« Man kunne formode: et mærke fra Huitfeldts bibliotek.

³ Birket Smith a. a., s. 131 1.1.

bus(!) Danorum. Ex lib. ms. m. Johannis ludimagistri Arrusensis,¹ s. 566 ff Sorøstoffet og s. 613 ff Niels Pedersens værk om cimberne og goterne. Om disse stykkers proveniens ser jeg ingen mulighed for at sige noget bestemt. Sidstnævnte skrift findes ganske vist anført i fortegnelsen over Huitfeldts samling,² men afskrifter heraf har været så forholdsvis almindelige, at Krag kan have fået sin andetsteds fra. Et enkelt forhold skal dog kort drøftes. Sorøstoffet – en ærkebispeliste, en kongeliste, abbed Vilhelms genealogi og Sorøårbogen – fandtes altsammen i det berømte Sorøhåndskrift, hvorefter Vedel udgav Adam af Bremen³. En anden udskrift af dette bind, hele Adams 4. bog, indgik ifølge Stephanius-registranten i håndskriftet A 10, s. 5 ff («Descriptio regionum vel insularum aquilonis ex ms. coenobii Sorensis») og påfaldende nok også her i forbindelse med en afskrift hentet fra et Huitfeldt-håndskrift, s. 1 ff: »Summa paa alle herreder i Danmarckis rige 190. Ex membranis Huitfeldii.«⁴ De to afskrifter hørte sammen og udgjorde 4 konvolutter i følge fortegnelsen over Krags samling, hvori de betegnedes som »Geographica Danica ex membrana Huitfeldii.«⁵ Der eksisterer altså de to muligheder, at Krag i A 9 og A 10 har afskrevet Sorøstykkerne efter afskrifter hos Huitfeldt, eller at han har lånt Sorøhåndskriftet til afskrivning, samtidig med at han var i gang med at kopiere mss. fra Huitfeldts bibliotek.⁶ For den første mulighed

¹ Dvs. Hans Pedersen Horsens, kendt som historisk samler og forfatter, se Poul Rasmussen: Hans Pedersen, Horsens's Catalogus pontificum som kilde til Aarhus stifts ældste historie (Kirkehistoriske Samlinger 6. r. V, s. 407–32). Han var ca. 1593–1601 rektor i Aarhus, hvor Huitfeldt var domkapitlets provst, og stod i forbindelse med Vedel, Birket Smith a. a., s. 154 n. 1. I den nævnte chronicon synes årbogen 1095–1194 at have indgået, Annales Danici, s. 32–33.

² Birket Smith a. a., s. 130 under »Y«.

³ John Danstrup: Esgruserhåndskriftet (Det kgl. da. Vidensk. selsk., Hist.-filolog. skrifter I nr. 4) (1943), s. 36–43.

⁴ Da. Mag. 6. r. I., s. 34. En sådan herredsliste findes i H 112 bl. 89r, hvor tallet dog er 191. Den går tilbage til »Klavs Billes rulle« og findes efter andet ms. trykt i Script. rer. Dan. II, s. 528.

⁵ Birket Smith a. a., s. 112 under »E«.

⁶ Danstrup a. a. regner kun med muligheden, at Krag har afskrevet Sorøhåndskriftet direkte.

taler den anførte fællestitel i Krag-fortegnelsen, men dens pålidelighed anfægtes jo i nogen grad af, at Adam-stykket i Stephanius-registranten erklæres at hidrøre fra (= er afskrevet fra??) Sorø-håndskriftet, hvorfor man næppe kan udelukke, at »ex membrana Huitfeldii« er inspireret af proveniensangivelsen for herredslisten alene. Jeg tør derfor ikke tillægge den første forklaring prioritet frem for den anden, og følgelig – hvor fristende det end er – heller ikke mene, at *hele* A 9 eller *hele* det første hovedstykke i A 10 går tilbage til afskrifter i Huitfeldts besiddelse. Men muligheden foreligger.

H 112, A 9 og Stephanius. Ved hjælp af H 112 og enkelte andre håndskrifter fra Huitfeldts håndskriftssamling er indholdet af det nu tabte håndskrift A 9 så vidt muligt bestemt og dermed en gren af overleveringen for enkelte årbøgers samt for Sjællandske krønikes vedkommende bragt på det rene. Undersøgelsen har ligeledes gjort det klart, at alle Stephanius-afskrifterne fra A 9 med undtagelse af afskriften af Sorøårbogen må forkastes som tekstkilder, da de jo blot er afledt af velbevarede tekster i H 112 og K 3. Særlig grund er der til at opholde sig ved årbogskompilationerne 1259–1286, 1241–1410 og 1268–1523, eftersom Ellen Jørgensen som hovedtekster til disse konsekvent henviser til Systema-afskrifterne og alene har lagt en sådan til grund for sin udgave af årbogen 1259–86.¹ Skulle den overhovedet udgives, burde teksten i H 112 være trukket frem. Teksterne her er i alle tre tilfælde væsentlig bedre end dem i Systema. For at dette ikke skal stå udokumenteret, skal jeg med nogle få udvalgte eksempler illustrere min påstand, hvad der måske kan være så meget mere grund til, som de også fortæller noget om Stephanius' måde at arbejde på.

Vedrørende forholdet mellem H 112 og Stephanius-afskrifterne i almindelighed bemærkes, at Huitfeldts egne randbemærkninger i H 112 intetsteds har fundet optagelse hos Stephanius. De kan bevidst være udeladt eller være kommet til i håndskriftet,

¹ *Annales Danici*, s. 24 n. 1, 31 n. 1; årbogen 1259–86 er trykt, s. 196.

efter at afskrifterne i A 9 var blevet taget. Hvorvidt fejl eller overspringelser i Stephanius-teksten skyldes A 9.s skriver eller Stephanius, er det naturligvis i det store og hele umuligt at afgøre. To grundtræk kendes imidlertid fra andre afskrifter af Stephanius og kan derfor med god grund tilskrives denne: en vis frihed i ortografien, som bl. a. bevirker afvigelser i stavemåden af de i teksten forekommende egennavne, og en let redaktion bestående i at årstallene for overskuelighedens skyld rykkes frem foran det eller de afsnit, for hvilke de gælder, en fremgangsmåde der undertiden har ført til mindre lemlæstelser af den oprindelige syntax, i værste tilfælde til bortkastelse eller indsættelse af enkelte ord.¹ De af årbogskompilatoren indskudte henvisninger af typen »in alio libro sic« har Stephanius(?) i nogle tilfælde ladet stå, i andre slettet. Som eksempler på strygninger kan anføres slutbemærkningen til årbogen 1241–1410 »Et post multa quæ alibi inveniuntur« og de unægtelig ukunstlede begyndelsesord til årbogen 1268–1523: »Alibi sic.« Som helhed tjener Stephanius' små ændringer og strygninger til at fremhæve disse sene kompilationers karakter af så at sige »ægte« årbøger. Hans indgriben spores vistnok navnlig i årbogskompilationen 1259–1286.

*Årbogen 1259–1286*² er stærkt afhængig af Jyske Krønike, hvad der viser sig endnu tydeligere i H 112 – end i Stephaniusafskriften. Således er i flere tilfælde årsafsnittenes indledningsord i H 112 (og Jyske Krønike) uden videre strøget i Stephanius-teksten, nemlig (under 1260) »Huius anno 6« (»6« er i H 112 fejlskrivning for Jyske Krønikes »2«), (under 1261) »Anno 3« og (under 1264) »et sequenti«, mens Stephanius til gengæld for egen regning under år 1274 har indført et »scilicet«. Iøvrigt har Stephanius begyndelsesåret 1250 i stedet for H 112's og Jyske Krønikes 1260. En morsom udvikling er sket i det første tekstafsnit, idet Jyske Krønikes »multa mala contra regnum fecerunt« i H 112 er blevet forvansket til »multa intra regnum fecerunt«, hvilket Stephanius atter har rådet bod på ved at sætte »multa damna regno intulerunt«, der jo – omend med andre ord – rammer den oprindelige mening.

¹ Jfr. Stephanius' forhold til f. eks. den yngre Næstvedårbog, Ribeårbogen og den lundensiske ærkebisperønike (Annales Danici, s. 19, 27; Scriptores minores II, s. 103).

² Annales Danici, s. 196.

Redaktionen er mindre påfaldende i de to andre årbogstekster, men tekstudviklingen åbenbar. I *årbogen 1241–1410*¹ finder man under 1258 en bl. a. fra Sjællandske Krønike kendt oplysning om et slag ved »Kersterup« (Kisserup). Dette er uvist hvorfor i H 112 bl. 108v med anden hånd i margin rettet til »Tostrup«, et navn der absolut ikke har hjemmel i nogen god kilde (jfr. nedenfor s. 430); men det har i Stephanius-teksten helt fortrængt »Kersterup«. Lidt senere i teksten har H 112's skriver ikke kunnet tyde sit forlæg, der bl. 109r gengives i følgende form: »(Christophorus rex obijt Ripis et sepultus) & dn pditiose occisus«. I A 9 eller af Stephanius er dette tydet som »*est dum proditiose occisus*«; givetvis skal der læses »*et dicitur proditiose occisus*« (jfr. *Annales Danici*, s. 208 og Rørdam, *Monumenta Hist. Dan.* 2. r. II, s. 21). Nævnes kan også begge teksters »Gundonum«, en fejllæsning af »Bundonum« (H 112 bl. 108v, *Systema* bl. 122v). Udeladt i Stephanius-afskriften er en 9 liniers tilføjelse om Erik Glipping, H 112 bl. 111v, og et stykke om samme bl. 115r med overskriften: »*Ex alio libro*«.

Med hensyn til *årbogen 1268–1523*² vidner det om Stephanius-tekstens afhængighed af H 112, at en forkortelse for *quoniam* (»qn«) i H 112 bl. 115v (under år 1268) er eftergjort i *Systema* bl. 126r. I andre versioner af pågældende notits mangler ordet »*quoniam*« eller forkortelsen herfor (jfr. *Annales Danici*, s. 209 og *Mon.* 2. r. II, s. 23). Et andet sted er der i H 112 i stedet for »*Ibi aliquot hominum milia servavere excubias, alii aliis locis*« ved dittografi kommet til at stå ». . . *alii locis alii locis aliis*«. Fejlen går igen hos Stephanius, dog at den nu er forbedret til »*alii loris, alii locis aliis*«! (H 112 bl. 144r, *Systema* bl. 140r). Iøvrigt rummer Stephanius-teksten til denne årbog ikke helt få overspringelser. En overspringelse som den af H 112 bl. 117v: »*Stigotus Annderssen obijt in Hielm 1294 et Jacobus captus est, et rex misit exercitium in Hunehals*« kan være foretaget bevidst (fordi dette var kendt fra andre tilsvarende kildesteder), men overspringelsen af linien i H 112 bl. 145v: »*1515 fuit terremotus magnus Sabbatho*« er afgjort en skødesløshed. Sætningen er aldeles nødvendig, hvis man skal forstå det følgende, i Stephanius-afskriften medtagne »*post festum Chanuti*«. Et enkelt stednavn har Stephanius-teksten dog mere end H 112. Da ordet (vistnok »*Salernitanensem*«) i *Systema* ikke er tydet helt ud og står efterfulgt af prikker, skyldes navnet formentlig en vanskelig læselig tilføjelse i mellemeleddet A 9 (*Systema* bl. 128r, H 112 bl. 119r).

¹ *Script. rer. Danic.* V, s. 528–34.

² *Script. rer. Danic.* VI, s. 219–47.

Med al respekt for Stephanius, der jo kun bærer et delvist ansvar for afskrifternes form i Systema, er det ikke vanskeligt af disse få eksempler at se, hvor principielt betydningsfuldt det er, at H 112 med hele dets indhold er undsluppet den ødelæggelse, som er blevet A 9 og mange andre håndskrifter til del. Forvanskninger, ændringer og overspringelser er alle gået over i *Scriptores rerum Danicarum*, hvor Suhm til grund for sine udgaver har lagt teksterne i J. P. v. Ludewigs *Reliquiæ mancriptorum IX* (1731), der går tilbage til de her beskrevne Stephanius-tekster.

Det er om de tre årbøger nævnt, at de er sene kompilationer. Spørgsmålet om deres herkomst fører med sig hele spørgsmålet om, hvad der har udgjort forlæg for H 112. Hvorfra fik Huitfeldt denne kildesamling?

H 112 og Peder Olsen. Det er et karakteristisk træk ved H 112, at ingen af de afskrevne kilder dér foreligger i fuldstændig form. Povl Helgesens krønike mangler begyndelsen og er afkortet til slut; alle de øvrige stykker fremtræder som udtog, står tilmed i håndskriftet udtrykkeligt betegnet som sådanne. Udtogene stammer forskellige steder fra. De kan efter deres herkomst undersøges i to omtrent lige store dele, en del med rod i Peder Olsens samlinger (bl. 76 v–87 v, 90 r–146 r) og en del med blandet, i visse tilfælde usikker proveniens (s. 1–bl. 76 v, 88 r–89 v, 146 r–48 v). Lettest kan den del der går tilbage til Peder Olsen fikseres.

Roskildeminoriteren nævnes i overskrifterne bl. 76 v og bl. 90 r, hvor der oplyses, at uddragene er gjort »ex libro isto«. Hermed kan næppe menes nogen anden bog end Peder Olsens berømte kollektanbind bevaret som AM 107 8°.¹ Antagelsen bekræftes ved en sammenligning mellem excerpterne i H 112 og teksten i AM 107. En historisk samler – den ukendte ophavsmand til forlægget for H 112 – har af Peder Olsens lille men ind-

¹ Beskrevet i *Annales Danici*, s. 203 ff; jfr. iøvrigt henvisningerne til litteraturen herom i *Hist. Tidsskr.* 11. r. V, s. 36 n. 3.

holdsrige bog udskrevet, hvad han har skønnet af værdi for sit eget private formål.

Excerpterne er taget i flæng fra de forskelligste steder i bogen og bygger snart på hovedtekst snart på tilskrifter i randen og indsatte sedler; selv enkelte af bogens overstregede passager er tydet og afskrevet.¹ Uddragene går undertiden lige over i hinanden uden nogen som helst form for markering af begyndelse eller slutning, i andre tilfælde er de af epitomator forsynede med overskrifter som »Nota de Valdemaro primo« o. lign. (jfr. ovenfor s. 403), men hyppigst er overgangen fra et sted til et andet i Peder Olsens bog dog i excerpterne markerede ved et »alibi sic« eller »in alio libro sic«. Det sidstnævnte udtryk er ganske ejendommeligt, for såvidt som der givetvis til stadighed er tale om Peder Olsens bog. Jeg kan kun forklare det ved, at ordene udtrykker epitomators opfattelse af, at pågældende sted i sin tid af Peder Olsen er hentet fra anden kilde, en anden bog end den, hvorfra teksten til den foregående udskrift stammer. I det mindste eet tilfælde giver støtte til denne forklaring. For en udskrift fra Peder Olsens bog bl. 15vff har epitomator sat overskriften »In antiquo libro sic invenio« (H 112 bl. 85v). Denne »gamle bog« er altså stadig Peder Olsens; overskriften er utvivlsomt inspireret af en iøvrigt uvedkommende tilføjelse nederst på bl. 15v i Peder Olsens bog: »Guttormus etiam secundum antiquissimos libros erat rex.«

Af større vigtighed er problemet, hvordan det kan være gået til, at der mellem disse excerpter, som så rigtigt angives at stamme fra Peder Olsens bog, er kommet til at stå stykker som ikke findes heri, nemlig bl. 86v–87v Ringstedtavlen og bl. 93v–98v uddragene af den dansk-svenske årbog. Forholdet kan naturligvis forklares ved mangelfuld kildeangivelse: Ringstedtavlen, der jo står sidst i det første sæt excerpter lige før Göran Gylta's genealogi, skulle da ved uagtsomhed være indført uden angivelse af et skifte i forlæg, og noget lignende kunne tænkes

¹ Nedenfor det overstregede i AM 107 bl. 80r står med fremmed hånd noteret: »haec alibi inuenio non deleta«. Mon ikke en bemærkning af vor epitomator?

m.h.t. udtoget af den dansk-svenske årbog, om hvilken det i det mindste til slut hedder »Hæc ex lib. Geo. Gylth.« Og dog. Man bør ikke overse, at Peder Olsen faktisk har benyttet både Ringstedtavlen og den dansk-svenske årbog, fra hvilke han rundt om i bogen flittigt har citeret store passager.¹ Og m.h.t. Göran Gylta er det påfaldende, at den genealogi, som under hans navn gengives i H 112 bl. 88r–v, kun er en let bearbejdelse, tildels en oversættelse fra latin til dansk af det samme tekststykke, som uden kildeangivelse (men skrevet med samme tydelige hånd som uddragene af den dansk-svenske årbog) findes i AM 107 bl. 44v. Har epitomater også haft visse af Peder Olsens forlæg i hænde? Problemerne henstilles til overvejelse af den der engang påtager sig at udrede alle de tråde, der løber gennem Peder Olsens bog, herunder stadierne i bogens tilblivelse og spørgsmålet om den oprindeligt har indeholdt mere end nu bevaret.

En detaljeret gennemgang af epitomators forhold til AM 107 skal læseren blive forskånet for. Herom blot dette, at han enkelte steder har suppleret eller ændret teksten,² nu og da har indladt sig på en kort diskussion af divergerende oplysninger,³ af og til motiveret sit udvalg.⁴ Årbogskompilationerne 1241–1410 og 1268–1523 er, som også Ellen Jørgensen har iagttaget,⁵ ganske let bearbejdede excerpter fra en række fortløbende sider i Olsens bog. Og det samme gælder årbogen 1259–86, der blot er en udskrift af bogens bl. 73r–v. De i Ellen Jørgensens udgave af sidst-anførte årbog som selvstændige partier fremhævede oplysninger⁶ er for de to's vedkommende epitomators tillæg (»de quo alias« – »ubi fortassis . . . Jacobo«), alle de øvrige er simpelthen afskrifter af de små gnidrede tilføjelser, som er gjort i Peder Olsens – på Jyske Krønike hvilende – hovedtekst. Af råstoffet i AM 107

¹ Jfr. *Scriptores minores* II, s. 77, 83–86; *Annales Danici*, s. 23 med n. 7.

² F.eks. bl. 77v: »Ascerus qui obiit 1156 in Eskielsø« ~ AM bl. 102r: »Atscerus [tom plads] obiit 1159.«

³ F.eks. bl. 81v: »Et sic est hoc falsum vel alterum, qvia . . .«

⁴ F.eks. bl. 78v: »Hæc annotaui propter hanc causam, quia postea multa dicuntur de Petro Fynssen . . . Et sic possumus coniecturare . . .«

⁵ *Annales Danici*, s. 24, 31.

⁶ *Annales Danici*, s. 196.

har vor epitomator altså udsondret disse excerpter i årbogsform, som i H 112 går lige over i hinanden og vel mest naturligt kan regnes for to »arbejder«, eftersom kompilationen 1268–1513 i fortsættelse af kompilationen 1259–86 begynder med år 1295 og først siden har et indskud vedrørende 1268ff. Men A 9.s skriver eller snarere Stephanus opfattede dem som tre forskellige arbejder, hvorved excerpterne fra Peder Olsens bog fik den af Ludewig og Suhm publicerede form. Kun som udtryk for den endnu uidentificerede epitomators arbejde med danmarkshistorien har excerpterne i H 112 interesse. Den såkaldte årbog 1259–86 burde aldrig have været udgivet i *Annales Danici*.¹

På samme måde som ved Peder Olsens bog, ræsonnerende og let bearbejdende, synes vor epitomator at være gået til værks over for sine andre kilder; men da vi ikke kender grundforlægget for denne del af H 112, er det umuligt at kigge ham i kortene. Undersøger vi imidlertid, om disse kilder kendes tilsvarende fra andre samlinger, kommer vi ham lidt nærmere ind på livet. Det viser sig ved nærmere efterforskning, at der består en sammenhæng, en parallel om man vil, mellem denne del af H 112 og stykker i de Vedelske samlinger.

H 112 og Vedel. Anders Sørensen Vedel er uden sammenligning den historiker fra det 16. århundrede, hvis arbejdsmateriale er bedst kendt af eftertiden. Antallet af de endnu eksisterende håndskrifter, som han har skrevet eller ladet skrive løber op over

¹ Det er en hel gåde, hvordan Ellen Jørgensen har kunnet undgå at se afhængigheden af Peder Olsens bog. Hun nævner, *Annales Danici*, s. 33, at Peder Olsen »har kendt årbogen« og henviser da netop til det blad, hvorfra hele »årbogen« er afskrevet! – Parallelstederne mellem H 112 og AM 107 er følgende: 76v–77r ~ 93r, 77r–78r ~ 102r–v, 78v ~ 106r, 78v ~ 49v, 78v–81r ~ 145r–53v, 81r–85r ~ 50r–64v, 85r ~ 60 bis v, 85v–86v ~ 15v–16v, 86v–87v (Ringstedtavlen) ~ ? (derefter Göran Gylta m.v.), 90r–93v ~ 11r–12v, 93r–v ~ 25v, 93v–98v (da.-sv. årbog) ~ ?, 99r–100r ~ 69v, 100r–01v ~ 77r–v, 101v–02r ~ 77v, 102r–03r ~ 80r, 103r–06r ~ 79r–v, 106r ~ bl. f (efter bl. 9), 106v–07r ~ 81v, 107v–14r ~ 64v–67v, 114r–15r ~ 73r–v, 115r–46r ~ 73v–92r.

snesen. Hertil kommer yderligere den viden om hans håndskrifter, der kan hentes ud af en fortegnelse, som han ca. 1595 udarbejdede over sine samlinger, hans såkaldte Promus Condu, hvori man bl.a. vil kunne finde oplysninger om en række siden forsvundne håndskrifter.¹

I Promus Condu har Vedel mellem sine foliohåndskrifter anført et papirhåndskrift indeholdende to hovedstykker, som vi genkender fra H 112, »*Ex libro Henrici Vegneri(!) Malmogiensis chronologica quædam ab 1074 ad 1549*« og »*Excerpta alia quædam aliunde aff en gammel rulle som herr Claus Bilde haffde ab 1027 ad 1363.*« Håndskriftet er tabt, men alene stykkernes betegnelse røber et slægtskab med afskrifterne i H 112, ikke blot verbalt, men også derved at de foreligger som udtog og hver dækker over et tidsrum, der nøjagtigt svarer til de respektive stykkers tidsmæssige omfang i H 112.² H 112-teksten til Henrik Smiths årbog findes intet andet sted bevaret i samme form, de øvrige bevarede udtog er snart mere, snart mindre fyldige og spænder over et større tidsrum, tiden 974–1561³. En tilsvarende isoleret stilling i overleveringen indtager H 112-teksten til Essenbækårbogen (= udtøget af Klaus Billes rulle) ved at begynde med året 1027, hvor alle andre bevarede tekster begynder med 1020⁴. Parallellen med Vedel-stykkerne er derfor meget påfaldende.

Forskellige andre uddrag af Klaus Billes rulle har været kendt af såvel Vedel som Huitfeldt. Om forholdet mellem Vedels afskrift af notitserne fra rigsregistret i Add. 120 4° og Huitfeldts gengivelse i Danmarks Riges Krønike har Kristian Erslev udtalt, at Huitfeldt »nok kunne have« sine meddelelser fra Vedels afskrift.⁵ En anden mulighed er, at de er udgåede fra et fælles forlæg. Under alle omstændigheder er et slægtskab sandsynligt.

Helt sikkert er det, at samme forlæg ligger til grund for Lunde-

¹ Promus Condu er trykt i E. J. de Westphalen, *Monumenta inedita rerum Germanicarum* IV (1745), sp. 1585–96.

² Årstallet 1556, der i H 112-teksten til Smiths årbog er sat efter 1549, er senere tilføjet.

³ Mon. I, s. 573 ff.

⁴ *Annales Danici*, s. 144.

⁵ Kr. Erslev: Klaus Billes rulle (*Dan. Mag.* 4. r. VI, s. 139–47), s. 141.

årbogsteksten i henholdsvis H 112 og Vedel-håndskriftet Gl. kgl. saml. 2455 4°. I begge håndskrifter opgives årbogen at være udskrevet af en bog ejet af Stig Pors, men ingen af teksterne går, som Ellen Jørgensen har påpeget, umiddelbart tilbage til denne bog, de er afskrifter af *eet og samme uddrag* af Stig Pors' bog. Begge afskrifter har fra dette uddrag overtaget en karakteristisk udtalelse af epitomator, åbenbart en historisk samler, der inden overspringelsen af et større stykke har bemærket: »Jam multa hic dicebantur de Absalone et Valdemaro, quae alias habui in aliis libris . . .«¹

Afskriften af uddraget af Stig Pors' bog står i Vedels håndskriftsfortegnelse opført som stykke nr. 21 i en omfangsrig samlingsmappe. Som stykke nr. 22 anfører Vedel dernæst Peder Iversens årbog.² Dette stykke eller en afskrift heraf er bevaret som et selvstændigt læg i et tredje Vedel-håndskrift, Additamenta 114 4°, hvor overskriften bl. 48 lyder »Ex libro M. Petri Jarij vel Jarøensis«. Der er følgelig, ligesom ved afskriften af Iversens årbog i H 112, tale om et udtog. En sammenligning de to tekster imellem godtgør, at udtogene er ens, teksterne hinanden nærstående, men dog indbyrdes uafhængige, akkurat det samme forhold som gjorde sig gældende for teksterne til Lunde-årbogen. Den tilgrundliggende tekst har øjensynlig rummet forskellige svært forståelige forkortelser, som afskriverne har kunnet tyde på hver sin måde, hvorved mange varianter er fremkommet.³ Een afgørende forskel er der dog. H 112 fortsætter et stykke ud over, hvor Vedels afskrift hører op. Forklaringen skal søges i H 112.s overskrift: ». . . post alia, quæ alias habeo«, altså i at årbogen er øget med et andetstedsfra hentet tillæg. Men et

¹ Annales Danici, s. 11, 89. Ellen Jørgensen mener, at en del af årbogsteksten i GKS 2455 4° er skrevet med Svanings hånd. En sammenligning med Rostgård 42 4° (jfr. skriftprøven i Vidensk. Selsk. Skr., 5. r., hist. og philosoph. afd. 4. bd. IX (1873), tavle III) har ikke overbevist mig herom.

² Westphalen a. st. sp. 1590.

³ Rørdam meddeler i sin udgave i Mon. I, s. 267 ff kun en brøkdelen af varianterne og mange er da også blot slemme afskriverfejl. I det fælles forlæg må notitserne for 1266 og 1274 have stået løst tilføjet, da de i håndskrifterne har fået en forskellig placering.

sådant tillæg har Vedel oprindeligt også haft! I hans håndskriftsfortegnelse nævnes umiddelbart efter Peder Iversens årbog som samlingsmappens 23. stykke: »Adjuncta quædam de archiepiscopis Lundensibus.« Betegnelsen må siges at være dækkende for en fortsættelse svarende til den i H 112. Fortsættelsen begynder med overskriften »De hoc Birgero habes plura post« og rummer forskelligt om Birger og hans efterfølgere m. v. (Rørdams udgave, s. 276 ff).

Endelig følger sidst i H 112, efter de tre Peder Olsen-årbøger og nogle linier om ærkebiskop Uffe, to udtog af kilder hjemmehørende i Lund. Under overskriften »Extat litera in registro capituli cuius initium tale est« bringes korte uddrag af breve i Lundebogen, og under overskriften »Ex libro capituli Lundensis« uddrag af kapitlets gavebog, – formentlig det ældste vidnesbyrd om en historikers arbejde med disse kilder. De selvsamme udskrifter er det lykkedes at finde i det tidligere nævnte Vedelhåndskrift Gl. kgl. saml. 2455 4° bl. 56–57, d. v. s. i slutningen af det læg, hvori Lundeårbogen står afskrevet. Den sidste del af udskriften, et helt blad, mangler ganske vist, men en nærmere eftersøgning bringer det for dagen som bl. 47 i Add. 114, hvor det ved en eller anden uagtsomhed er sat ind. Atter her må vi regne med teksternes indbyrdes uafhængighed. Efter omtale af et brev udstedt af kong Oluf i 1383 findes i H 112 følgende bemærkning: »et superius anno 1385. Ergo vixit tot annos in regimine.« I Vedelafskriften er rækkefølgen imidlertid denne: »Ergo vixit tot annos in regimine et superius anno 1385.« Man må formode, at »et superius anno 1385« i forlægget har været løst tilføjet, hvorved de to forskellige redaktioner er fremkommet. Det oprindelige indvisningstegn, et lille krydsmærke, er sluppet med ind i Vedelafskriften.¹

Enkelte træk tegner sig nu tydeligt. Den del af H 112, som ikke går tilbage til Peder Olsens samlinger og Göran Gyltas bog, er med undtagelse af Povl Helgesens krønike stykke for stykke

¹ H 112 bl. 147 v; Gl. kgl. saml. 2455 bl. 57 v. Blandt afvigelserne mærkes desuden: »Der for *tilstede* paffuen, at Lunde Domkircke skulle da icke høre werit set oc taxerit« (Add. 114), »Der for *formindskede* paffuen *denn summam*, at Lunde Domkircke skulle da icke . . .« (H 112).

fundet i en tilsvarende form i de Vedelske samlinger¹. Alle stykkerne er efter form og indhold uddrag af større kildeskrifter, og i de tilfælde, hvor en tekstsammenligning mellem H 112 og bevaret Vedel-materiale har været mulig, viser det sig, at den ene gruppe ikke er afskrevet fra den anden, men at slægtskabet beror på et fælles forlæg. Dette eller disse forlæg ses endvidere at have været affattet af en historisk samler, som har givet sine uddrag overskrifter, begrundet foretagne overspringelser og henvist til kilder, som han havde »andetstedsfra i andre bøger«, øjensynlig den samme som har været virksom ved excerperingen af Peder Olsens bog. Han udleverer intet sted sin navn. Vi må selv prøve at identificere ham.

H 112 og ? Påvisningen af, at Huitfeldt og Vedel hver for sig ejede excerperterne i indbyrdes uafhængige afskrifter, fører med sig som konsekvens, at disse to historikere kan lades ude af betragtning ved eftersøgningen af den ukendte samler. Dette bekræftes af et andet holdepunkt, den tidligere citerede overskrift i H 112 bl. 76v: »Hæc annotata sunt ex libro isto quem accepi mutuo a dno Petro Minoritano Roschildense.« Udtalelsen er værdifuld. For det første fastslås derved, at excerpterne ikke er gjort af Peder Olsen selv (hvad der jo ellers nok var tænkeligt); en anden har lånt bogen af ham. Dernæst bekræftes det indirekte, at denne anden ikke kan være Huitfeldt, idet Huitfeldt ved Peder Olsens død ca. 1570 var en ung mand på 23–24 år, der kun lige netop var vendt hjem fra sin udenlandsrejse og endnu ikke nærrede planer om et historisk forfatterskab. Og endelig passer ordene meget dårligt på Vedel, for selv om denne jo ganske vist nok fik Peder Olsens bog i hænde, så var det ifølge hans egenhændige påtegning bag i bogen: som en gave og personlig erindring, modtaget da Peder Olsen lå på sit yderste². Udtrykket »accepi mutuo« (fik til låns) ville Vedel derfor næppe have betjent sig af.

¹ P. Helgesens kronike er ikke i overleveringen kendetegnet ved nogen karakteristisk titel, hvad der formentlig er grunden til, at den ikke kan eftervises i fortegnelserne over Vedels eller de andre historiograferes samlinger.

² H. F. Rørdam: *Historieskrivningen*, s. 47; *Annales Danici*, s. 203. _

En tidsmæssig placering af excerpterne skal forsøges. Terminus ante quem er med Peder Olsens død sat til ca. 1570. På den anden side stammer ifølge Ellen Jørgensen yngste indførsel i kollektanbindet fra 1546, hvormed vi har en, omend ikke helt sikker, terminus post quem.¹ Førend ca. 1550–52 har Göran Gylta's bog næppe været tilgængelig, men en sikker placering af denne er vist iøvrigt umulig². Med hensyn til Lundeårbogsudskriften mærkes, at den opgives at stamme fra en bog »quem habet Stigotus Pors.« Nutidsformen angiver, at Stig Pors ved afskrivningen var i live, altså at den blev foretaget før hans død i 1556. Lidt senere er da Klaus Billes rulle kommet til vor samlers kundskab, hvis man ellers tør lægge vægt på, at den »hørde« Klaus Bille til – Klaus Bille døde i 1558 –, mens udtoget af Henrik Smiths årbog tidligst kan være gjort i året 1557, da der i teksten findes henvisninger til Johannes Petersens Holstenske krønike og Michael Beuthers Calendarium historicum, som begge udkom i dette år. Udtoget af Peder Iversens bog lader sig vel ikke tidsfæste, men titlen magister foran hans navn viser i det mindste, at hans identitet har stået epitomator klar. Peder Iversen døde 1562.

Nogen sikker konklusion om excerpternes tilblivelsestid kan på dette grundlag ikke drages. Det er muligt, at de er blevet til over en lang årrække, men de kan også alle – hvad der forekommer nok så sandsynligt – hidrøre fra det forholdsvis korte tidsrum: tiden omkring 1556–58.

Vor samler skriver, som sagt, ikke bare af, men udvælger hvad han har brug for, da han i forvejen har kendskab til adskillige andre kildesteder. Hans arbejde er stort anlagt og spænder over det meste af Danmarkshistorien. Man får det bestemte indtryk, at han arbejder efter en større plan. Foruden Peder Olsen kender jeg i tiden ca. 1550–60, for den sags skyld gerne

¹ Ellen Jørgensen: Historieforskning etc. indtil år 1800, s. 83 n. 2; AM 107 bl. 7r.

² Den tyske oversættelse af Olaus Petri's krønike, som bogen måske har forbindelse med, afsluttedes i Wittenberg 1550; i 1552 vendte Gylta hjem til Sverige, se Ellen Jørgensen a. a., s. 89 n. 3 og Svenska Män och Kvinnor.

1540–70, kun een historiker, om hvem der kan være tale: Hans Svaning!

H 112 og Svaning. Svaning havde et ualmindeligt godt kendskab til Peder Olsens stof, og på ingen passer ordene »accepti mutuo« bedre end på ham. Det er ganske evident, at han har kendt kollektanbindet, hvilket man kan overbevise sig om ved at læse randnoterne til det bevarede danske krønikefragment 1241–82, hvori han henstiller nogle problemer til undersøgelse i »librum Petri Roschildensis« eller »den bog Petri minoritani Roschildensis« – utvivlsomt »libro isto«, AM 107 8°. ¹ Det ligger uden for rammerne af denne undersøgelse at redegøre for Svanings hele benyttelse af stykkerne i H 112, – en opgave som overlades til fremtidige Svaningkommentatorer – men jeg skal i al korthed på basis af Erslevs udgave af krønikefragmentet meddele nogle slående iagttagelser.

Det danske krønikefragment, så lidt omfangsrigt det end er, viser Svaning som kender af et meget stort kildemateriale. Han gør udstrakt brug af Peder Olsens stof, kollektanbindet, »Danorum gesta« og (ifølge Erslev) kompilationerne 1241–1410 og 1259–86; desuden er påviseligt både Lundeårbogen og Essenbækårbogen hans kilder. ² Enkelte ejendommeligheder knyttet til hans benyttelse af »årbogen« 1241–1410 og Essenbækårbogen rører en forbindelse med H 112-excerpterne.

I H 112 bl. 108v er i teksten til årbogen 1241–1410 ved år 1258 et velafhjemlet »Kersterup« i margin rettet til »Tostrup« (jfr. ovenfor s. 420). I det eneste eksisterende eksemplar af Svanings danske fragment, Gl. kgl. saml. 2441 4° (en afskrift tilhørende Vedel), har afskriveren i margin bl. 26v skrevet:

¹ Svaning-Huitfeldt. Svanings Danmarkskrønike 1241–1282 . . . udgivet ved Kr. Erslev (1928), s. 103, 109, jfr. s. VIII.

² Svaning-Huitfeldt passim; jfr. Rørdam: Historieskrivningen etc., s. 98 og C. O. Bøggild-Andersen i Hist. Tidskr. 11. r. V, s. 73 ff. – Det er en væsentlig svaghed ved Erslevs udgave af Svaning-Huitfeldt, at han – trods erkendelse af Svanings kendskab til AM 107 – ikke har inddraget dette håndskrift som tekstkilde, men alene henviser til de trykte uddrag.

»Eodem anno fuit bellum Testrup inter regem et rusticos.«¹ Bemærkningen må have stået i forlæggelset, altså have været en tilføjelse i Svanings manuskript. Det samme må antages at have været tilfældet med rettelsen i H 112. Svaning er kilden til denne tvivlsomme efterretning som fra H 112 via A 9 og Stephanius er gået over i den sene overlevering.²

En anden forbindelse mellem H 112 og krønikefragmentet kan læses ud af Svanings brug af Essenbækårbogen. To steder har Svaning nemlig benyttet denne årbog i en tekstform, som kun findes overleveret i H 112. Det ene gælder meddelelsen under 1253 om et slag mellem danskere og tyskere, ifølge H 112-teksten ved Skanør, ifølge to andre tekster ved Slesvig, mens en fjerde bevaret helt har oversprunget notitsen. Svaning har Skanør.³ Det andet gælder Essenbækårbogens oplysning om Børglumbispens Elavs drab ved år 1266. Under dette (nota bene: urigtige) år omtales drabet alene i H 112-teksten, idet alle de øvrige bevarede tekster udelader meddelelsen, der vel er en senere interpolation. Men den har sat sig spor hos Svaning!⁴

Så tidligt som fra 1540'erne findes der vidnesbyrd om Svanings historiske interesse. Fra først i 1540'erne kendes en anbefaling af ham som historiker fra Melanchton,⁵ og i 1548, da han fulgte med prins Frederik til hyldingen i Norge, opfordrede han Laurents Hanssøn til at gøre de norske kongesagaer tilgængelige ved at oversætte dem til nutidssproget.⁶ I denne rejse deltog bl.a. *Klaus Bille*. Fra ca. 1552, da han forlod stillingen som lærer for Frederik II, helligede han sig arbejdet med at skrive en Danmarkshistorie tilskyndet dertil af Johan Friis. Han tog da fast bopæl i Ribe, hvor dekanatet siden 1547 havde været hans. I årene 1546–60 var han tillige forlenet med et kannikedømme i Roskilde, byen, hvori *Peder Olsen* færdedes og

¹ Svaning-Huitfeldt, s. 78.

² Jfr. Suhms opregning af kildestederne i *Historie af Danmark X*, s. 356.

³ *Annales Danici*, s. 147; Svaning-Huitfeldt, s. 68.

⁴ *Annales Danici*, s. 147; Svaning-Huitfeldt, s. 116–17.

⁵ Ellen Jørgensen: *Historieforskning*, s. 221.

⁶ Rørdam, *Historieskrivningen*, s. 70f.

Stig Pors var ærkedegn. Ligeledes nød han godt af et vistnok livsvarigt præbende i Lund. I et brev dateret Lund den 8. sept. 1547 tilstår han, at mester *Peder Iversen*, kannik i Lund, har gjort ham regnskab for den tid, han har været hans prokurator i kapitlet¹. Svaning ejede allerede ved midten af 1550'erne betydelige samlinger til sin Danmarkshistorie, hvad der fremgår af kongebrevet 19. dec. 1555, hvori han bedes møde i København og vise dem frem; thi »huor mand lader forfare udj closterne eller andenstedz epther exemplaria, tha sige the, atj tilforne haffuer anammit thennom.«² Om en aflevering er der ikke tale denne gang. Først i febr. 1579 fik Svaning befaling til at aflevere sine arbejder og materialer til Niels Kaas for at denne med andre kunne dømme, om der var noget som var værd at lade trykke³. Samlingernes videre skæbne er kun delvis kendt, men det meste er sikkert via de senere historikere havnet i universitetsbiblioteket og siden brændt.

Så meget vides dog, at både Vedel og Huitfeldt har haft adgang til Svanings samlinger. De få eksisterende originale Svaning-manuskripter, Gl. kgl. saml. 2444 4° og Rostgård 42 4°, må være blevet unddraget afleveringen, for de har begge tilhørt Vedel⁴, og Vedel ejede endvidere i afskrift såvel det danske krønikefragment som Svanings skrift om syv-årskrigen⁵. Da han i 1595 nødtvungent afleverede dele af sin samling til Niels Krag, erklærede han imidlertid om de to sidstnævnte skrifter, at de »findis iblant M. Hansis documenter«, altså en særlig gruppe, som han fralagde sig ethvert ansvar for.⁶ En antydning af hvor de befandt sig giver han i et brev samme år til Valdemar Parsberg. Det hedder her, hvor han søger at bagatellisere omfanget af sin

¹ H. F. Rørdam: *Kjøbenhavns Universitets historie I* (1869), s. 569, jfr. s. 700.

² Smst., IV, s. 126.

³ Kanc. brevb. 1576–1579 (1900), s. 577.

⁴ Det ses af det karakteristiske pergamentomslag, jfr. *Annales Danici*, s. 29–30.

⁵ Svaning-Huitfeldt, s. VII; Mon. II, s. 120.

⁶ S. Birket Smith: *Om Kjøbenhavns universitetsbibliothek før 1728*, s. 109.

samling, at han har modtaget stof af Huitfeldt ligesom han til gengæld har meddelt Huitfeldt dokumenter af *sin* samling, »saa ieg tencker vel, at den danemand D. Niels Krag haffuer dennem bekommen aff hannem *mel salig M. Hans Svanings historier.*«¹ Med andre ord synes Svanings indleverede materiale i tiden inden Niels Krags udnævnelse til historiograf at have befundet sig hos Huitfeldt. Utvivlsomt måtte Huitfeldt i 1594 eller 1595 udlevere det til Krag, men han havde forinden sikret sig afskrifter af det han kunne bruge, hvilket bl.a. ses af de forskellige Svaningestykker der står opført i listen over de afleverede dele af hans samling.²

En sådan afskrift udgjorde også det bind der i afleveringslisten benævnes »Literæ et contractus varij cum alijs documentis«, thi det er senere oplyst herom, at »in frontispicio libri extat, qvod Arnoldus Hvitfeld ex Iohannis Svaningii vetusto codice hunc librum describendum curavit.«³ Og atter en sådan afskrift var H 112. Vedels ord om samarbejdet med Huitfeldt giver os nu en mulig forklaring på, at også han foruden enkelte arvede originalmanuskripter ejede afskrifter, der kan føres tilbage til Svanings materiale. Vedel har på et eller andet tidspunkt ved Huitfeldts, muligvis også ved Niels Kaas' mellemkomst haft lejlighed til selv at afskrive, hvad han ønskede fra Svanings håndskrifter, deriblandt det excerpthåndskrift der har udgjort forlægget for H 112. Således er hans og Huitfeldts udtog nært beslægtede, eftersom deres kilde er fælles, men indbyrdes uafhængige. På samme vis forholder det sikkert med det danske krønikefragment, om hvilket Erslev har påvist, at Huitfeldt har brugt en anden og mere pålidelig afskrift end den nu kendte fra Vedels samling. I dette som i forrige tilfælde har Huitfeldt og Vedel kunnet arbejde med hver sin afskrift af Svanings eksemplar.

¹ C. F. Wegener: Historiske Efterretninger om Anders Sorensen Vedel, s. 201; udhævelsen er min.

² Birket Smith a. a., s. 130–31 under ω , B, F, A, Q, muligvis også under G; desuden det i næste note angivne stykke.

³ Birket Smith a. a., s. 130 under μ , og s. 154 under nr. 76.

Hvorfor Niels Krag, da han ca. 1595 henvendte sig til Huitfeldt angående Svanings efterladenskaber, ikke fik udleveret selve forlægget for H 112, men måtte tage afskrifter af afskriften, kan undre. Svanings store latinske fremstilling fik han jo udleveret.¹ Måske var håndskriftet bortkommet efter en af afskrivningerne. Hverken i fortegnelsen over Huitfeldts eller Krags samling lader forlægget for H 112 sig eftervise.

Vor historie er da denne. En dansk historiker har lidt efter midten af det 16. århundrede foretaget en stofindsamling, hvorunder han havde adgang til at excerperere forskellige samleres, Peder Olsens, Peder Iversens og Henrik Smiths bearbejdelser foruden enkelte ældre håndskrifter i andres besiddelse. Historikeren kan med stor sandsynlighed udpeges som Hans Svaning, om hvis indsamlingsvirksomhed og hele arbejds måde H 112 derfor afgiver et vigtigt vidnesbyrd. Det af Svaning samlede og redigerede materiale har siden været tilgængeligt for Anders Sørensen Vedel og Arild Huitfeldt, der hver for sig har ladet udskrifter tage deraf. Svanings eget excerpthåndskrift er tabt, ligeledes flere af Vedels udskrifter, men Huitfeldts afskrifter er bevarede som H 112, hvis tilblivelse kan dateres til ca. 1580–95, d. v. s. det tidsrum hvori ansvaret for Svanings håndskrifter lå hos Niels Kaas eller andre regeringsemedsmænd. Disse håndskrifter udleveredes i 1594 eller 1595 til Niels Krag, som tillige fik tilladelse til at afskrive H 112 og andre – fortrinsvis fra Svaning stammende? – håndskrifter, bl. a. Sjællandske krønike, i Huitfeldts bibliotek. Krags udskrifter af H 112 m. v. samledes i det senere i universitetsbiblioteket opbevarede bind A 9, enkelte i bindet A 10, men inden A 9 gik til grunde ved branden, blev det registreret og til dels afskrevet af Stephanius, og på hans let redigerede udskrifter hviler nogle af teksterne i *Scriptores rerum Danicarum* (jfr. stemma-oversigten nedenfor). Først i slutningen af forrige århundrede blev H 112 opdaget af H. F. Rørdam og dermed inddraget i tekstudgivelserne, dog har en enkelt Stepha-

¹ Den synes i afleveringslisten for Krag endda at findes i to eksemplarer, Birket Smith a. a., s. 116, l. 5 f. n. og 119, l. 3.

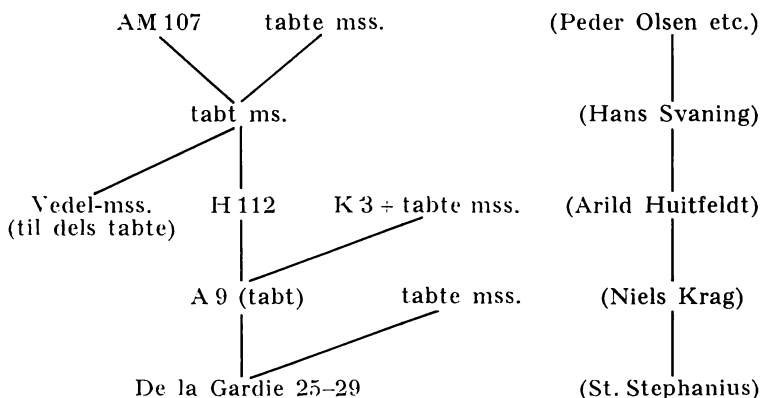
nius-afskrift endnu af *Annales Danici*s udgiver været tillagt værdi, skønt den i sidste instans er en udskrift af Peder Olsens kollektanbind – et skoleeksempel på hvordan en lang skriftlig overlevering kan gøre en simpel udskrift af kendte kilder interessant og »selvstændig«.

Hvad Suhm udgav i *Scriptores rerum Danicarum* og Ellen Jørgensen i *Annales Danici* var med andre ord afskrifter af *Stephanius*, der havde afskrevet dem fra *Niels Krag*, der havde afskrevet dem fra *Huitfeldt*, der havde afskrevet dem fra *Svaning*, der havde afskrevet dem fra *Peder Olsen*, der havde afskrevet det fra . . .

Historikerne er et flittigt folkefærd.

Tillæg

Stemma

Zusammenfassung

Obwohl ein nicht geringer Teil von der Überlieferung der mittelalterlichen dänischen Jahrbücher und Chroniken durch die Historiker und Sammler des 16. Jahrhunderts geht, ist diese Überlieferung nicht grösseren sammelnden kritischen Untersuchungen

unterworfen worden. Es fehlt sowohl an monographischen Behandlungen der ganzen Stellung der einzelnen Historiker in der Traditionsmasse als auch an einer kritischen Schätzung der wertvollen Verzeichnisse über die Ablieferungen der Handschriften der Historiker an die alte, im Jahre 1728 abgebrannte Universitätsbibliothek in Kopenhagen. In dem gegenwärtigen Artikel hat der Verfasser, um Klarheit über einen charakteristischen Entwicklungsgang zu bringen, eine wichtige Handschrift, H 112 in der Universitätsbibliothek in Uppsala, gewählt, die Texte zu *Annales Lundenses*, *Annales Essenbecenses* und der kurzen Dänemarksgeschichte Povl Helgesens ausser Exzerpten aus verschiedenen Chroniken des 16. Jahrhunderts enthält, und diese von einem primär überlieferungshistorischen und historiographischen Gesichtspunkt aus untersucht.

Über die Provenienz der H 112 haben divergierende Meinungen geherrscht. Es wird nachgewiesen, dass die Handschrift etwa 1580–95 geschrieben worden ist, und dass es der berühmte dänische Historiker Arild Huitfeldt ist, der eine Schicht von vier Schreibern eine jetzt verloren gegangene Vorlage zum Gebrauch für seine Arbeit mit der Dänemarksgeschichte, die er in 9 Bänden 1595–1603 publizierte, hat abschreiben lassen.

Die meisten von den Handschriften Huitfeldts wurden nach seinem Tod an die Universitätsbibliothek abgeliefert und wurden dadurch zugänglich für die Historiker des 17. Jahrhunderts, ehe sie mit der Bibliothek im Jahre 1728 zugrunde gingen. H 112 wurde aber, ungewiss weshalb, nicht abgeliefert. Sie war lange Zeit hindurch der späteren Forschung unbekannt, bis der dänische Historiker H. F. Rördam etwa 1870 in der Universitätsbibliothek in Uppsala darauf aufmerksam wurde, wohin sie via Danzig und Stockholm durch die Donation Stiernelds gekommen war.

Trotzdem kam H 112 indirekt anderen Historikern als Huitfeldt zugute. Eine Reihe Abschriften in Codex De la Gardie 25–29 (in der Universitätsbibliothek in Uppsala), die etwa 1643 von dem Historiker Stephanus Stephanius genommen sind und in gewissen Fällen durch weitere Zwischenglieder die Grundlage der Texte in Jakob Langebeks und P. F. Suhms monumentaler Quellenausgabe *Scriptores rerum Danicarum* (1772–1834) gebildet haben, zeigen sich bei näherer Untersuchung zu H 112 zurückgeführt werden zu können. Der Verfasser dokumentiert u. a. mit Hilfe der Registrande des Stephanius über die Handschriften, die er in den 1640-ern von der Universitätsbibliothek lieh, seiner sogenannten »Designatio variorum documentorum et antiquitatum«, wie dieses dadurch erklärt werden soll, dass der Reichshistoriograph Niels

Krag einmal in der Zeit zwischen 1594 und 1602 Gelegenheit hatte, in der Bibliothek Huitfeldts H 112 und andere Handschriften abzuschreiben, darunter auch einen jetzt in K 3 in Kungliga Biblioteket in Stockholm aufbewahrten Text von »Själlandske Krönike«. Krag's Abschriften wurden in der Universitätsbibliothek in Band »A 9« gesammelt, der, bevor er zugrunde ging, die Vorlage für die obenerwähnten Abschriften des Stephanius ausmachte.

Die Konsequenz hiervon ist, dass alle Stephanius-Abschriften, insofern sie via A 9 auf H 112 oder K 3 zurückgehen, als Textquellen zu verwerfen sind.

Im letzten Teil des Artikels wird danach die Frage über die Vorlage für H 112 untersucht. Es wird nachgewiesen, dass ein Teil des Inhalts via ein Zwischenglied zu den Sammlungen des Historikers Peder Olsen zurückgeführt werden kann, und zwar zu Peder Olsens noch bewahrtem Sammlungsband in der Arnsmagnänske Sammlung in Kopenhagen, AM 107 8°, der sich von der Zeit vor der Mitte des 16. Jahrhunderts datiert. Unter den Exzerpten, die in H 112 aus AM 107 herrühren, gibt es einige Notizen, die nach der Abschrift des Stephanius von Ellen Jörgensen in *Annales Danici* unter dem Namen »Annales 1259–1286« herausgegeben sind. Diesen Notizen kann man indessen überhaupt keinen selbständigen Wert beilegen.

Andere Teile von dem Inhalt in H 112 sind in entsprechender Form unter den Handschriften zu finden, die dem mit Krag und Huitfeldt gleichzeitigen Historiker Anders Sörensen Vedel (1542–1616) gehörten. Diejenigen von den betreffenden Vedel-Abschriften, die bewahrt sind, zeigen, dass Vedel ebenso wie Huitfeldt (H 112) eine jetzt verloren gegangene Vorlage benutzt hat, die im allgemeinen als eine Sammlung leicht redigierter Quellenauszüge, angelegt von einem historischen Sammler einmal in den 1550-Jahren, bestimmt werden kann. Dieser Sammler, der wie angeführt Zutritt zu den Sammlungen des Peder Olsen gehabt hat, kann ferner von verschiedenen Kriterien aus mit grosser Wahrscheinlichkeit als Hans Svaning (etwa 1500–84) bezeichnet werden, der gerade damals von dem König unterstützt an einer Dänemarksgeschichte arbeitete. Svaning wurde 1579 gezwungen, seine Handschriften an die dänische Regierung abzuliefern, und diese müssen später Huitfeldt und Vedel zur Verfügung gestellt worden sein.

H 112 wie gewisse Teile von Vedels Handschriften sind als Abschriften von Teilen des Arbeitsmaterials Svanings zu betrachten.

Småstykker

1.

Corfitz Ulfeldt og hans børn i Basel

Af

Finn Friis

Gennem tre hundrede år har pamfletskrivere og historikere, romanforfattere og videnskabsmænd skildret Corfitz Ulfeldt og hans hustru Leonora Christina og bedømt deres liv og handlinger på meget forskellig måde. Litteraturen er så righoldig, at der vel kræves en vis dristighed til at forøge den yderligere.

Når nærværende forfatter har interesseret sig for Corfitz Ulfeldts og hans børns ophold i Basel, er det ikke som sagkyndig i det syttende århundredes historie eller som specialist i Ulfeldt-slægtens forhold. Det er som led i en række studier over dansk-schweiziske forbindelser, at jeg har fæstet mig ved, at Corfitz Ulfeldt tilbragte sine sidste dage i Basel og at hans børn efter faderens død bevarede en vis tilknytning til den lille schweiziske republik.

Denne kendsgerning har ganske vist i tre hundrede år været kendt både gennem den ulfeldtske korrespondance og gennem de meddelelser, som den danske regering i sin tid modtog fra agenter i udlandet. Mange af disse akter findes i Rigsarkivet eller Det kongelige Bibliotek, og en del af dem er tidligere blevet offentliggjort på originalsproget eller i oversættelse. Men ingen af Ulfeldtforskerne synes at have foretaget undersøgelser i Basel eller at have sat sig i forbindelse med biblioteker eller arkiver der på stedet. Louis Bobé skrev således i 1940¹: »Krigen har hindret

¹ Personalhist. Tidsskr. 11. r. I, s. 37.

mig i at indhente mulige oplysninger fra Stadsarkivet i Basel, som Birket-Smith ikke har rådspurgt«; men dette spor er heller ikke senere blevet fulgt. Jeg har derfor søgt at udfylde denne lakune under to besøg i Basel, hvor personalet i Universitetsbiblioteket og i Statsarkivet ydede mig megen hjælp.

– Efter halvandet års fangenskab på Hammershus lykkedes det i december 1661 Corfitz Ulfeldt og Leonora Christina at slippe fri, men løsladelsen var betinget af, at de gav afkald på deres rettigheder og på en væsentlig del af deres store besiddelser. Endvidere var forudsætningen, at Corfitz Ulfeldt skulle holde sig i ro på Ellensborg på Fyn.

Allerede i foråret 1662 bad han dog kongen om tilladelse til at rejse udenlands i seks måneder for sit helbreds skyld, og dette blev allernådigst bevilliget, hvad der vel egentlig på baggrund af tidligere erfaringer var ret generøst. Der var blevet talt om en badekur – »en Reise til Suurbrøndene og de varme Bade« (i Aachen?), men Corfitz Ulfeldt rejste slet ikke til noget badested. Efter et kortere ophold i Amsterdam slog ægtefællerne med børn og tjenerskab – ialt 15 personer – sig ned i Brügge, hvor de havde venner, som senere på forskellig måde ydede dem bistand.

Den ærgerrige og urolige mand kunne dog ikke nøjes med at være rekonvalescent eller lediggænger. Dels forelagde han under en rejse til Paris kong Ludvig den Fjortende forskellige mærkelige projekter, dels korresponderede han med den svenske konge for at opnå forsoning og tilbagegivelse af de godser, som i 1660 var blevet konfiskeret i Sverige. Endelig vendte Corfitz Ulfeldt sig i en tredje retning og fik tilkaldt en repræsentant for Kurfyrsten af Brandenburg, idet han lod forstå, at han havde meget vigtige sager at betro kurfyrsten. Overfor en højtstående mellemmand, generalmajor Alexander von Spaen, gjorde den forhenværende rigshofmester i december 1662 gældende, at hvis Kurfyrsten ønskede at vinde den danske krone, kunne han regne med aktiv støtte både hos Ulfeldt og i mange indflydelsesrige kredse i Danmark, hvor der herskede stor misfornøjelse med den nuværende konge.

Kurfyrsten indlod sig ikke på denne meget løst underbyggede

og fantastiske plan. Derimod underrettede han – men først nogle måneder senere – Frederik den Tredje om Ulfeldts henvendelse. Nu blev der slået almindelig alarm i Danmark. Det lykkedes dog ikke at opspore nogle »medskyldige«, og det er måske tvivlsomt, om der faktisk fandtes nogen person med indflydelse, der kan have givet Ulfeldt rimelig grund til at regne med støtte til et kup.

Den 24. juli 1663 blev Corfitz Ulfeldt – der stadig sad i Brügge – efter en i største hast gennemført proces degraderet fra sin stand og værdighed og dømt til døden som landsforræder. Eksekutionen skulle ske med al tænkelig grusomhed. Alt gods, der tilhørte ham og hans børn skulle konfiskeres, og børnene måtte aldrig komme til Danmark igen.

Der var dog et *men* ved den hurtige og radikale domfældelse: Ulfeldt var jo ikke i Danmark, og hvordan skulle man få fat på ham? Den 4. august blev der udlovet en belønning på 20.000 rigsdaler til den eller dem, der bragte landsforræderen levende til København. Den, der kunne bevise, at han havde dræbt Ulfeldt skulle have udbetalt 10.000 rigsdaler.

Allerede inden dommen blev forkyndt, var familien i Brügge imidlertid blevet ramt af en anden ulykke. Leonora Christina drog i forsommeren til England, hvor hun ville prøve på at få tilbagebetalt en større sum penge, som kong Karl den Anden havde laant, men resultatet var, at Leonora den 9. juli blev overgivet til danske udsendinge, som førte hende til Danmark. Dette blev indledningen til 22 års fangenskab i Blåtårn. Corfitz Ulfeldt, som ivrigt havde opmuntret sin hustru til Englandsrejsen, ventede en tid forgæves på hende i Brügge, men han så hende aldrig mere.

Både før og efter at dommen var faldet sendte Frederik den Tredje breve til statsoverhovederne rundt i Europa, bad dem om hjælp til at få fat på landsforræderen og appellerede til deres solidaritetsfølelse: Forbrydelser som dem Ulfeldt havde begået, måtte alle fyrster være fælles om at bekæmpe.

I Rigsarkivet opbevares en række imødekommende svar på den danske konges henvendelse – bl.a. fra Regensburg og Wien, Anhalt, Darmstadt, Heidelberg, Thüringen, Braunschweig,

Oldenburg og Osnabrück.¹ Ludvig den Fjortendes svarskrivelse af 28. september, som er underskrevet »Deres gode broder, fætter, allierede og forbundsfælle Louis« indeholder et i overstrømmende vendinger affattet løfte til Frederik den Tredje om, at den franske konge vil gøre alt, hvad der står i hans magt for at yde bistand. Samtlige »guvernører« i Frankrigs provinser og stæder vil få pålæg om at efterspore Ulfeldts person, pågribe ham, hvis han findes og sætte ham under omhyggelig bevogtning, hvorefter forræderen eventuelt skal blive overgivet i danske udsendinges hænder. Skønt kong Ludvig selv erklærede, at han havde vanskeligt ved at tro, at Ulfeldt »skulle være så uklog i vore lande at søge et asyl, som han kan være sikker på ikke at finde«, blev hele det store statsapparat nu sat i bevægelse. I et samtidigt dokument² kan man se, hvorledes dette skete: 7 fogeder (baillifs) blev underrettet og gav ordrerne videre til 45 »lieutenants«, som atter henvendte sig til 183 underordnede »vicomtes«. Disse instruerede gennem deres »sergeants« de 4800 kirkesogne. Selv om en tilsvarende strøm af indberetninger er flydt tilbage til Paris, har indholdet dog formentlig været helt negativt.

Nederlandene med Brügge hørte den gang til den spanske konges vidtstrakte rige, og der gik bud fra København til Madrid. Men allerede den 22. juli sendtes der også skrivelser med anmodning om at yde bistand til at pågribe den landflygtige dansker både til Statholderen i Bruxelles og til magistraten i Brügge. De lokale myndigheder i den by, hvor Ulfeldt havde slaaet sig ned, var altså på dette tidspunkt fuldt vidende om, hvad der var i gære, men ønskede inden den foretog sig noget, fuld dækning fra de højere instanser. Corfitz Ulfeldt fik da gennem venner og velyndere hurtig underretning om alt dette og kunne træffe sine forholdsregler.

Samtidig (sidst i juli) gav Frederik den Tredje en særlig udsending, Generaladjutant Mikkell Skov, instruktion om at

¹ RA. Varia 34: Skrivelser til Fyrster om Ulfeldts arrest.

² Se Moldenhaver: Hannibal Sehesteds første Ambassade i Frankrig (Skandinavisk Litteraturselskabs Skrifter (1806) II, s. 194–95.

drage til Flandern for at sikre sig, at kongens anmodning var kommet i de rette hænder og sørge for, at Ulfeldt straks blev ført til Danmark, hvis myndighederne efterkom denne anmodning. Men Skovs rejse blev stærkt forsinket – efter hans mening ved forskellige intriger. Det var først midt i september, at den danske udsending nåede til Bruxelles, hvor statholderen nu endelig udstedte en udtrykkelig ordre til at lade Ulfeldt arrestere eller yde bistand til arrestationen. Derefter fortsatte Skov til Brügge med den kongelige introduktionsskrivelse til »De høyanseelige og ærægtige synderlige Elskelige Borgmester og Raad udi Brügge Bye i Flandern«. Men da var fuglen forlængst fløjet. Efter hvad en af familien Ulfeldts tjenere, der senere blev forhørt i Danmark, oplyste, forlod Corfitz Ulfeldt allerede byen den 19. august – 2 dage efter at han fik meddelelse om, at Leonora Christina var ført til Danmark.

Medens Ulfeldts 4 sønner på dette tidspunkt var spredt omkring i Europa, boede de tre døtre endnu i Brügge. På foranledning af Mikkelt Skov blev der foretaget husundersøgelse og udfærdiget en inventarliste over familiens ejendele, hvoraf nogle foreløbig blev beslaglagt. De tre unge piger var nogen tid under bevogtning, men da indflydelsesrige venner i Brügge gik i brechen for dem, blev de ubehagelige foranstaltninger snart tilbagekaldt, og de slap iøvrigt uskadt fra den danske aktion. Derimod kom den uheldige Mikkelt Skov, som blev ramt af alle slags mærkelige komplikationer, til at sidde 10 år i gældsfængsel i Brügge¹.

Corfitz Ulfeldt kunne nu ikke føle sig sikker noget sted og måtte gå ud fra, at der overalt ville være spioner og agenter, der var ivrige for at tjene den pris som den danske regering havde sat på hans hoved². Men hvor skulle han søge tilflugt?

¹ Om Mikkelt Skovs sendelse, om forhandlingerne i Bruxelles og udviklingen i Brügge, se H. Paus: Corfitz Uhlfeld. Hans Livs og Levnets Historie I–II (1746–47); Danske Mag. 3. r. I, s. 283 ff. og J. J. E. Proost: Le Comte d'Ulfeld (Gand 1880).

² Et populært udtryk for håbet om at få fat på forræderen findes i et

England under Karl den Anden kunne der naturligvis ikke være tale om. At blive i Nederlandene eller et andet spansk område var ikke tilrådeligt, og i Frankrig måtte han regne med at blive mødt med mistillid. Et ophold i Nordtyskland ville være farligt, og myndighederne i Østrig, hvis velvilje Ulfeldt først håbede på, syntes nu også at være ugunstigt stemt.

Ad veje, som vi ikke kender, nåede Corfitz Ulfeldt i efteråret 1663 frem til *Basel*. Som sønnen Christian Ulfeldt senere skrev, må det have været »un long et facheux voyage« for den dødsdømte flygtning, hvis sygdom var under stadig udvikling og som netop var blevet ramt af et særlig hårdt slag ved hustruens bortførelse og indespærring.

En af fordelene ved at være i Basel var den, at dette skjulested havde flere udgange, da den lille republik jo havde grænse fælles både med Tyskland og med Frankrig. Som bagland kunne man regne med det øvrige Schweiz, der allerede den gang havde et vist ry for imødekommenhed mod flygtninge. En næste tilbagetogslinje var Italien, hvor to af sønnerne (Christian og Ludvig) på dette tidspunkt opholdt sig, og hvor familien mente at kunne regne med nogen sympati.

Der kunne også være en anden grund til netop at vælge Basel. Det var et sted, som adskillige danske i det sekstende og syttende vers af en ukendt digter optrykt hos Paus (op. cit. II, s. 299–300) med titlen »Corfitz forrige Græve af Ulfeld. Hans Livs og Levnets korte Beskrivelse« og hvis sidste strofer lyder som følger:

»Hans heel blod-tørstig Krop,
Ja hans oprørske Tanke
Omdrives som en Top,
Saasom en Fugl omvanke.

Hvor hand i Verden er,
En Dag skal dog fremskride
Paa Hvilken selv han her
Skal Legemligen lide.

Da skal hans Fædres Land,
Da skal den danske Tunge
Om ham den U-troe Mand
Et *moriatur* siunge.«

århundrede havde forbindelse med. Talrige danske adelsmænd opholdt sig i deres ungdom nogen tid ved byens gamle, berømte universitet.¹

Flere medlemmer af Ulfeldtslægten havde i de foregående 80 år ladet sig indskrive ved Basels universitet. Blandt disse var også Corfitz Ulfeldts fader Jakob Ulfeldt. I universitetsmatriklen finder vi følgende navne:

1587 Jakob Ulfeldt	(1567–1630),	
Maj 1599 Christopher Ulfeldt	(1583–1633)	
1617/18 Christian Ulfeldt	(?)	} Sønner af Mogens Ulfeldt og fætre til rigshofmester Corfitz Ulfeldt
1617/18 Corfitz Ulfeldt	(–1624)	
1648/49 Christopher Ulfeldt d.y.	(1631–50).	

Nogle af dem havde også opholdt sig andetsteds i Schweiz.

Både for unge og for ældre var det nyttigt at være indskrevet. Herved kom man ind under Universitetets beskyttelse og jurisdiktion. Det betød skattefrihed, og immatrikuleringen gav også dem, der kunne have brug for det, en rimelig begrundelse for at opholde sig i Basel. Når man blot betalte sit universitetsgebyr var kontrollen med, at der virkelig var tale om et studieophold, ikke videre streng.

Det hedder i den ovenfor citerede matrikeludgave (bd. III, s. VII), at på den ene side var der mange, der studerede, men ikke var immatrikuleret, på den anden side » . . . sind lange nicht alle in den offiziellen Listen verzeichneten Immatrikulierten wirklich Studenten gewesen. Vielmehr finden sich häufig Personen eingeschrieben, die sich nur deshalb immatrikulieren liessen, um den Privilegien der Universität etwa in Sachen der Steuerfreiheit und Gerichtsbarkeit teilhaftig zu werden. Unter

¹ Die Matrikel der Universität Basel. Im Auftrage der Universität Basel herausg. v. H. G. Wackernagel unter Mitarbeit v. M. Sieber, H. Suter u. A. Tammann. II. Band (1532/33–1600/01) u. III. Band (1601/02–1665/66) 1956–1962. – Uddrag af matriklens oplysninger om danske er tidligere offentliggjort af Alfred Krarup i Kirkehist. Saml. 5. r. II, s. 404.

solchen immatrikulierten Nicht-Studenten bilden offensichtlich die Diener vornehmer Herren das Hauptkontingent.«

Under disse omstændigheder var der vel intet særligt påfaldende i, at også den 57-årige landflygtige dansker Corfitz Ulfeldt lod sig indskrive. I universitetsmatriklen finder vi under 19. december 1663 navnet »Johannes Anglesius, Anglus«, og det er ganske sikkert, at det var dette dæknavn, som Corfitz Ulfeldt benyttede.

Han synes i nogen tid at have levet forholdsvis ubemærket. En væsentlig del af tiden blev brugt til, efter at der allerede i Brügge var udarbejdet et kortere forsvarsskrift, at skrive en længere »apologi«, som afsnit for afsnit blev sendt til venner i Frankrig (La Peyrère), i Hamburg (Otto Sperling) og Stockholm (Christopher Sleun). Særlig vægt lagde Ulfeldt på at genvinde det svenske hofs velvilje, idet han håbede, at i hvert fald nogle af børnene kunne finde et fristed der.

Corfitz Ulfeldt boede hos et medlem af den ansete og velstående familie *Russinger*. En række ejendomme i byen¹ har været i Russingernes besiddelse, så det kan næppe med sikkerhed fastslås, i hvilken gade Ulfeldt faktisk boede. Måske var det i Greifengasse, hovedgaden i Kleinbasel – nær ved Klaraplatz; den Emanuel Russinger (1618–81), som efter det iøvrigt oplyste har været hans vært, var klosterforvalter ved Klarakirken.

Efterhånden kom tre af Ulfeldts sønner: Christian Ulfeldt (f. 1637), Ludvig Ulfeldt (f. 1644) og Corfitz d.y. (f. 1645) også til Basel. Det samme gælder datteren Anne Kathrine (f. 1639), som senere blev gift med Jan Marcus Cassetta i Brügge. De to andre døtre blev, som allerede nævnt, boende i Brügge, medens den yngste søn Leo (f. 1651) var i Hamburg.

Også sønnerne skal i Basel være optrådt under dæknavne. Navnene Franciscus Francy, Jacques Marais og Franq Dioraminus har været nævnt og det er blevet anført, at de var indskrevet ved universitetet under disse navne, men de findes i hvert

¹ Blumenrain 94 (nyt nr.: 32), Greifengasse 227 (28), St. Albanvorstadt 1341 (25, Mitte, Hinterhaus), og flere andre (Angivelser i grundbøgerne, som opbevares i Staatsarchiv).

fald ikke i matriklen. Derimod belyser Universitetets protokoller en ejendommelig episode, hvor to af Ulfeldtsønnerne i begyndelsen af februar 1664 omtales under deres virkelige navne.

I rektor Lucas Burckhardts regnskabsbog (*Rationes recto-
rales* 1663–64), som findes i Universitetsarkivet, er indført følgende:

». . . Ex Mulctis

A Christiano et Ludovico, Comitib. ab Ullfeld
ob duellum Tigorinorum

	℥	Sch.	Pf.
20 Imperiales	40		
detracto Rectoris triente	13	6	8
remanet fisco	26	13	4

Dette viser, at to Ulfeldtsønner er blevet idømt bøder for deltagelse i en duel med nogle »Tigurini« (borgere fra Zürich), og at bødernes beløb, efter fradrag af de rektor tilkommende sportler, er indgået i universitetets kasse.

I samme regnskabsbog findes desuden en angivelse af, at medlemmerne af dekanrådet har fået udbetalt mødediæter for deres medvirken ved en duelsags behandling¹. Indførslen ser således ud:

Expense	In conventus decanorum
Anno 1664 d. 9 Vebr. in causa Duel- listarum binorum	7 person – 14 –

De 20 Rigsdaler (40 Basler Pfund) svarer efter nutidens forhold til ca. 400 Schweizerfrancs, hvad der jo var en ret klækkelig bøde for et par studenter. Men måske kan man gå ud fra, at der ved fastsættelse af bøder – på samme måde som når der er tale om inskriptionsgebyrer – blev taget hensyn til delinkventernes rang og stand.

Det er ejendommeligt, at de tre Ulfeldtsønner først optræder i Universitetsmatriklen på et senere tidspunkt – tre uger efter,

¹ Her nævnes Ulfeldtnavnet ganske vist ikke, men i regnskabsbogen omtales kun denne ene duelsag.

at duelsagen behandlede af universitetets myndigheder. Men som ovenfor nævnt har det nok været ret almindeligt, at studenter var forsømmelige med hensyn til immatrikulering og betaling af indskrivningsgebyr indtil de selv havde en særlig interesse i at bringe forholdet i orden.

Under 29. februar finder vi da følgende i matriklen:

Ludovicus	}	Comites ab Ullfeldt, fratres
Christianus		
Cornificius		

med et samlet inskriptionsgebyr på 6 lb.

I Ulfeldtlitteraturen¹ har der hidtil været tale om en duel, der blev *forhindret* af myndighederne; men regnskabsoplysningerne viser, at en duel faktisk *fandt sted*, og at i hvert fald de to danske deltagere fik deres straf derfor. Men hvad var grunden til denne episode?

Efter at Corfitz Ulfeldt havde boet nogen tid inde i selve byen, flyttede han – muligvis af helbredshensyn – ud til landsbyen *Riehen* (ikke Richen som anført i forskellige kilder), som ligger 5–6 kilometer borte. Riehen er en af de ganske få landkommuner, som i vore dage hører til halvkantonen Basel-Stadt. Den ligger lige ved den tyske grænse. Landsbyen er efterhånden blevet til en halvt bymæssig bebyggelse med et stort villakvarter, men en række af de gamle bygninger er bevaret. Ulfeldt boede her i et hus, som tilhørte hans vært i Basel, Emanuel Russinger. Nogle år senere gik det ved mageskifte over på andre hænder, og det har senere været i de berømte Baslerfamilier La Roche og Merians eje.

Nogle kilder meddeler, at også Anne Kathrine flyttede til Riehen og trods den store aldersforskel blev udgivet for Corfitz Ulfeldts hustru. Derimod synes i hvert fald de to af brødrene at være blevet boende i selve Basel. Da familiemedlemmerne optrådte under forskellige slægtsnavne, vakte Anne Kathrines

¹ Se f. eks. Birket Smith: Leonora Christina Grevinde Ulfeldts Historie (1879–81), II, s. 175.

stadige besøg hos brødrene nogen forbavelse, og det siges,¹ at to herrer (officerer?) fra Zürich, der gentagne gange traf brødrene, kaldte hende for et løstagtigt fruentimmer. Dette skulle da have været årsagen til den ovennævnte duel.

Når ikke mindre end fem udlændinge i nogen tid færdes halvt fordækt og har indbyrdes forbindelse, kan det nok give en vis anledning til mistanke. Den opmærksomhed, der blev vakt ved duelsagen, har formentlig gjort den fredløse Corfitz Ulfeldt yderligere betænkelig. I hvert fald blev det besluttet, at børnene skulle forlade Basel, hvad der må være sket midt i februar.

Nogle af familiens venner bebrejdede senere sønnerne, at de havde ladet deres syge fader blive alene tilbage, og i et brev har Christian Ulfeldt retfærdiggjort sig med, at afrejsen skete efter faderens udtrykkelige ønske: »Vi drog bort for at adlyde ham – men ikke uden bedrøvelse, da vi var bange for, at der i vor fraværelse skulle ske ham det, der skete«. ²

Ved børnenes afrejse syntes Corfitz Ulfeldts helbred ganske vist at være nogenlunde godt, men allerede 4 dage senere³ forværredes tilstanden så stærkt, at lægen frygtede det værste. Der har muligvis været tale om en akut lungehindebetændelse. Samtidig skal Ulfeldt imidlertid været blevet endnu mere opskræmt ved et rygte om at danske spioner var i nærheden.

Den dødsyge mand traf da den fortvivlede beslutning at flygte fra Riehen og lod sig omgående ved nattetide bringe ned til Rhinen (6–7 kilometer fra hans opholdssted). Hans vært havde sørget for at skaffe en båd. En bekendt borger Hans Lucas (Lux) Eckenstein (Eckhenstein)⁴ var med om bord og bragte bud tilbage om hvad der derefter skete: Et par timer efter indskibningen døde Corfitz Ulfeldt 58 år gammel i nattekulden. Båden lagde til ved den lille by Neuenburg på østrigsk område, og der

¹ Birket Smith, loc. cit.

² Se de hos Birket Smith II s. XXXXII (n. 182) angivne kilder.

³ Ibidem.

⁴ Hans Lucas Eckenstein (1610–69) betegnes som »Krämer« men blev i 1666 udnævnt til »Gerichtsamtsmann« – en slags offentlig anklager. Se: Leu-Holzbach: Supplement zu dem schweizerischen Lexikon (Zürich, 1787) II, s. 112.

blev Ulfeldt – under en fransk købmands navn – begravet af munkene i et kloster.¹

Neuenburg, som ligger umiddelbart ved Rhinen, en 25 kilometer nedenfor Basel, har haft en meget omskiftelig skæbne. På grund af sin strategiske beliggenhed er byen ofte blevet berørt af konflikter og krige – mellem kejser og kirke, mellem protestanter og katoliker og mellem Frankrig og Tyskland. I 1675 og i 1704 blev den fuldstændig ødelagt og led senere stærkt både under Napoleonskrigene og under anden Verdenskrig. Man kan da ikke undre sig over, at der i dag i de lokale arkiver ikke synes at være noget at finde til belysning af det lille mellemspil, da Corfitz Ulfeldts lig i 1664 blev bragt i land og begravet i byens Franziskanerkloster. Forespørgsler i østrigske og tyske arkiver: Haus-, Hof- und Staatsarchiv i Wien, Statthalterarchiv (Landesregierungsarchiv) i Innsbruck og Generallandesarchiv i Karlsruhe samt ved »Erzbischöfliches Ordinariat« i Freiburg (Breisgau) har heller ikke givet noget resultat. Der måtte ellers være grund til at tro, at henvendelserne fra danske myndigheder (se nedenfor s. 454) kunne have sat sig spor i Neuenburg og omegn.

Efter at Lucas Eckenstein var kommet tilbage fra Neuenburg har familien Ulfeldts venner i Basel sendt ilbud om dødsfaldet til de ulfeldtske børn, der som sagt på dette tidspunkt alle havde forladt Basel. Nogle af dem var formentlig i Lausanne. Det er givet, at de omgående er søgt tilbage til Basel.

– Den 11. november 1663 havde man i København, under meget drastiske former, gennemført en henrettelse *in effigie* af Corfitz Ulfeldt. Anne Kathrine Ulfeldt skrev den gang til vennen Sperling: »Jeg er veltilfreds, at de Danske brænde ti Billeder op, naar ikkun Originalen bliver i god Behold og ved god Helbred. . .« Men nu måtte det være magtpåliggende for Ulfeldts børn at bringe hans lig i sikkerhed, da de frygtede, at den danske regerings agenter skulle komme på sporet og eventuelt få de jordske levninger fjernet fra klostret for at bringe dem til Danmark,

¹ I en af kilderne anføres, at de barmhjertige munke »endog til overflod holdt endeel Siæle-Messer over ham og helligede hans Grav, paa det store Potentater ikke skulle igien lade det opgrave«.

hvor de ville være udsat for forhånelser og mishandling. Heldigvis lå Neuenburg langt fra København og nær ved Basel.

Der gik kun få dage, inden Christian Ulfeldt, ledsaget af Ekkenstein, henvendte sig i Neuenburg for at få faderens efterladenskaber udleveret. Han havde en anbefaling fra universitetet med, men dette var ikke nok. Neuenburgerne krævede, at selve regeringen i Basel skulle give visse garantier.

Den 2. marts 1664 blev sagen forelagt Magistraten, og henvendelsen fra Corfitz Ulfeldts børn fik en omgående og velvillig behandling. I Staatsarchiv findes to dokumenter, som skal gives in extenso (se nedenfor s. 460 ff.), nemlig en motiveret indstilling til borgmesteren og en skrivelse af samme dato, som blev udfærdiget af borgmester og råd for at stille myndighederne i Neuenburg tilfreds. I *indstillingen* oplyses følgende: »Nogle fremmede herrer« har i nogle uger opholdt sig dels i Basel, dels i Riehen. De har ladet sig indskrive ved universitetet under falske navne. Den ældste af disse personer lod sig »for nogle dage siden« føre bort i dødssyg tilstand og afgik ved døden på Rhinen. Før sin død fortalte han hr. Lux Eckenstein, at han hed Ulfeldt og tidligere havde været rigshofmester i Danmark. Skibets mandskab bragte liget i land i Neuenburg og begravede det der. De ejendele, som den afdøde havde hos sig, blev taget i forvaring og beslægtet af myndighederne i Neuenburg.

Efter sønnernes anmodning udstedte universitetet en attest, som den ene af dem havde med, da han sammen med hr. Eckenstein rejste til Neuenburg. Denne attest blev dog ikke anset for tilstrækkelig til, at de kunne få udleveret de af myndighederne tilbageholdte ejendele. Man forlangte i Neuenburg, at rådet i Basel under sit segl skulle bevidne, at de tre herrer Ludvig, Christian og Corfitz Ulfeldt er den afdøde grev Ulfeldts sønner og arvinger, og samtidig påtage sig en vis garanti overfor Neuenburg, hvis de nævnte ejendele udleveres. Da herrerne Ulfeldt i denne anledning og tillige for at opnå myndighedernes beskyttelse har henvendt sig til dem og indtrængende anmodet om bistand, så at Neuenburgernes krav kan blive opfyldt, har man fundet det nødvendigt at forelægge sagen for de høje rådsherrer.

Indholdet af *skrivelsen* er på mange punkter en gentagelse af indstillingen, men der er grund til at fremhæve følgende: Corfitz Ulfeldt, som en tid har boet dels i byen Basel, dels i den til Basel hørende flække Riehen, rejste »for nogle dage siden« herfra. Universitetsmyndighederne har berettet, at Ulfeldt i den første tid færdedes incognito under navnet Johann Anglesius (fra England), og at sønnerne anvendte andre dæksnavne. Senere har man gennem familiens vært: Emanuel Russinger, borger i Basel, bragt i erfarings, at den omtalte, senere ved døden afgående herre, som oprindeligt kaldte sig Johann Anglesius, i fortrolighed har opgivet, at hans virkelige navn var Corfitz Ulfeldt, og at de andre personer var hans sønner Christian, Ludvig og Corfitz samt hans datter Anna Catharina (sic). En person, der er søn af en borger i Basel og tidligere har truffet brødrene i Paris og andetsteds, har bekræftet, at deres egne landsmænd, som befandt sig på de nævnte steder, anså dem for og respekterede dem som den store Ulfeldts sønner. I betragtning heraf og af de oplysninger, som bl.a. stammer fra udenlandske studenter, nærer rådet ingen tvivl om, at de nævnte personer virkelig er Ulfeldts børn og arvinger. Da samtlige Ulfeldt-søskende har besluttet på ny at sende en befuldmægtiget repræsentant til Neuenburg, har rådet efter deres anmodning indvilget i at bekræfte ovenstående og tillige i at stå som garant og til enhver tid skadeløsholde Magistraten i Neuenburg med hensyn til det, der måtte blive udleveret.

Spørgsmålet om udleveringen af Corfitz Ulfeldts lig omtales ikke i de citerede dokumenter. Dette kan vel skyldes, at begravelsen havde fundet sted på klostergrund og at spørgsmål vedrørende liget udelukkende angik de kirkelige myndigheder og ikke de verdslige, som skrivelsen var rettet til.

– I den tidligere litteratur findes der ingen helt bestemt angivelse af dødsdatoen.¹ I et brev af 8. marts fra Christian Ulfeldt til Otto Sperling d.æ. nævnes den 27. februar (gammel stil) som dødsdagen. Da dødsfaldet omtales i universitetsprotokollen

¹ Se herom bl.a. S. Birket Smith op.cit. Anden Del, s. XXXXII–III (n. 182).

den 22. og i private kilder fra 23. og 24. februar,¹ må angivelsen i det nævnte brev formentlig bero på en fejltagelse eller en fejlskrift.

En anden uklarhed er opstået på grund af en udtalelse (i et brev af 28. maj fra Corfitz Ulfeldt d.y.), hvorefter sønnerne først skulle have fået underretning *11 dage* efter dødsfaldet. Da der yderligere måtte gå et par dage med tilbagerejsen til Basel skulle de altså først være kommet dertil lidt ind i marts, hvad der jo slet ikke stemmer med det, der iøvrigt foreligger. Kan det tænkes, at tallet »11« er en fejlskrivning eller fejllæsning for »ii«?

Heller ikke i de netop omtalte Basler-akter af 2. marts angives nogen nøjagtig dato, men det hedder, at Ulfeldts død har fundet sted »vor etlichen Tagen«. Imidlertid kan man nu fastslå følgende kronologiske ramme:

1. Den 9. februar betaler Christian og Ludvig Ulfeldt den mult, som universitetet har idømt dem. Ulfeldtsønnerne har altså først forladt Basel *efter* den 9. februar og Corfitz Ulfeldts flugt skal efter sønnernes angivelse have fundet sted yderligere 4 dage efter deres afrejse.

2. Den 22. februar forelægges der universitetsmyndighederne en skrivelse, der omtaler Ulfeldts begravelse i Neuenburg. I universitetets regnskabsbog findes der under denne dato følgende optegnelse:

	Expense	In conventus regentiae
A° 1664	d. 22 Februarii. Regentia habita, in qua literae Neuenburgi ad Rhenum transmissae lectae, obitum ac sepulturam Comitis ab Ulenfeld significantes	
	13 personis 1 Pf. – 6	

3. Den 29. februar immatrikuleres Ulfeldtsønnerne.

4. I tiden mellem den 22. februar og den 2. marts har Christian Ulfeldt med en ledsager været i Neuenburg.

5. Den 2. marts behandler Magistraten sagen som ovenfor refereret.

¹ Paus: op. cit. II, s. 317–18.

Når alt tages i betragtning kan man nok regne med, at dødsfaldet har fundet sted ikke tidligere end den 15., men heller ikke senere end den 20. februar. Den sidste dato har været angivet i en af de hos Paus anførte kilder og akcepteres af Birket Smith.¹

– Efter at magistraten havde truffet sin beslutning kunne Christian Ulfeldt drage til Neuenburg, medbringende anbefalings- og garantiskrivelsen fra Basel, men heller ikke ved denne lejlighed lykkedes det at opnå et endeligt resultat. For at få liget og de forskellige efterladenskaber udleveret krævedes der adskillige rejser til Neuenburg. Den 9. april skrev Anne Kathrine: »Mine Brødre . . . er alle tre i Dag tidlig, for den femte eller siette Gang reiste til Neuburg for at see, om de kunne faae deris salig Hr. Faders døde krop ud for selv at begrave ham hemmeligen med egne Hænder, paa det man kan befrie hans Been fra den Tyran.«²

Den 8. marts havde Christian Ulfeldt meget indtrængende anmodet Otto Sperling om at sende penge, da brødrene var helt blottet derfor, »så at vi kan gjenerholde de vigtige papirer, at det dog ikke skal falde i Tyrannens hånd«. Også senere breve indeholder energiske anmodninger om at få tilsendt et klækkeligt beløb, som eventuelt må kunne fremskaffes ved salg af noget af det kostbare sølvtøj, som Corfitz Ulfeldt havde deponeret i Hamburg. Hvis man kan stole på, hvad der siges i kansler Reinkingks korrespondance, som refereres nedenfor, synes Ulfeldtbørnene faktisk at have brugt en del penge til gaver (bestikkelser?) i Neuenburg og andetsteds.

Helt uden midler kan de dog ikke have været. Således skriver Anne Kathrine i det ovennævnte brev af 9. april til Sperling: »Fremdeles beder min Broder Christian, at Hr. Doctor ville bede Peder Livkarl at han ville komme her til Basel til ham, thi Peter, hans Tiener er død i Italien, og han har nu ingen hos sig.«

Den 7. maj skrev hun: »Vi leve her nu paa den samme Maneer som vi nu have levet i lang Tid; men de give os nu bedre Haab end tilforn.«³

¹ loc. cit. II, s. 176 og XXXXII (n. 182).

² Journal for Politik 1815, s. 275.

³ Ibidem, s. 273.

– Hvordan og hvornår nåede efterretningerne om Corfitz Ulfeldts død til København, og hvad foretog den danske regering sig i denne anledning?

Danmark havde den gang ingen diplomatisk repræsentation i Basel eller andre schweiziske republikker og modtog følgelig heller ingen officielle indberetninger derfra. Men der synes at have bestået et vist organiseret internationalt efterretnings-system, som gjorde det muligt for mindre staters regeringer i løbet af en nogenlunde rimelig tid at skaffe sig oplysninger om interessante begivenheder også i lande, hvor de ikke havde gesandter.

Forskellige aktstykker blandt de ulfeldtske sager tyder på, at det ikke kan have været altfor længe, inden man fra Basel via Paris eller på anden måde har modtaget de første efterretninger om Ulfeldts sidste levetid og hans død. En »Extractschreiben aus Basel« (se fodnote 1 til s. 441 ovenfor) bærer datoen 23. februar. Den omtaler forhistorien: 3 mandspersoner – en ca. 70 år gammel, to i trediveårsalderen – har i ca. 3 måneder opholdt sig i Basel. De angav, at de var flygtet fra England for at redde livet og ville derfor ikke opgive deres rigtige navn, men det var i hvert fald velhavende personer af rang. Senere blev det kendt, at det var grev Ulfeldt og hans to sønner. Sønnen blev efter en duel straffet med en bøde og drog derefter til Lausanne. Nu er faderen død i en båd på Rhinen og blevet begravet i Neuenburg; sønnerne ventes tilbage til Basel. I flere andre »aviser« fra Basel eller Paris findes meddelelser af nogenlunde tilsvarende indhold.

Alt dette kunne måske være baseret på rygter og opspind. Men der kom også meddelelser fra en kilde, man havde grund til at stole på.

I Rigsarkivet¹ findes dels to breve fra regeringsråd G. G. Balcke til den holstenske kansler Didrik Reinkingk i Glückstadt. dels de følgeskrivelser, hvormed Reinkingk sendte Balckes meddelelser videre til Kong Frederik den Tredje.

Balcke var en slægtning af Reinkingk; han stod i landgreven af Hessens tjeneste og opholdt sig i Heitersheim, som ligger

¹ RA. Ulfeldtske Sager, fasc. 24.

mellem Basel og Freiburg, ikke langt fra Neuenburg. I sit første brev (af 22. marts 1664) fortæller Balcke, at man i Neuenburg efter at have undersøgt en på Rhinen afdød persons papirer har konstateret, at denne person var den landsforviste Corfitz Ulfeldt, at Ulfeldts sønner har henvendt sig i Neuenburg og at man derfra har forelagt sagen for de overordnede østrigske myndigheder i Freiburg med anmodning om instruktioner. Reinkingk beder herefter den 28. marts Balcke sørge for, at de på Ulfeldt fundne dokumenter (hvoraf nogle er i lønskrift) bliver opbevaret og at liget ikke overgives til andre end til den danske konge. Kansleren henstiller endvidere, at man fra København skriver til Freiburg med anmodning om at få liget og dokumenterne udleveret.

I den følgende skrivelse fra Balcke (af 25. april?) meddeles, at Ulfeldts lig *4 uger tidligere* er blevet opgravet og overført til Basel »efter indtrængende anmodninger fra hans tre sønner og efter at der er ydet anselige gaver både til de østrigske myndigheder i Freiburg og til biskoppen i Konstanz, hvis kirkelige jurisdiktion Neuburg er underlagt«. Hvad der senere er sket med liget kan man ikke vide, og der går forskellige rygter derom; det er måske mest sandsynligt, at det er blevet begravet under et træ i det nærliggende Schwarzwald, hvor det ikke vil være muligt at genfinde det. Staden Basel, som behandler Ulfeldtsønnerne med største velvilje, har afvist henvendelser fra flere fyrstelige personer, bl.a. Markgreven af Baden-Thurlach, der har anmodet om »einen arrest auf den todten corper«.

Herefter måtte Reinkingk (den 2. maj) meddele København, at man altså ikke mere kunne nære tvivl om Ulfeldts død, men at der formentlig ikke kunne være tale om at få liget udleveret. Hvis Kongen derimod måtte ønske at tage yderligere skridt for at få fat på de fundne brevskaber, burde der straks, eventuelt med særlig kurer, sendes et budskab til de østrigske myndigheder i Freiburg.

Spor af stedfunden korrespondance mellem Kong Frederik imidlertid ikke kunnet finde hverken i København eller Basel; den Tredje og myndighederne i Freiburg eller i Basel har jeg

det sidstnævnte sted synes der iøvrigt ikke at være akter vedrørende Danmark, som er ældre end 1768. Det er muligt, at man i København har opgivet at tage yderligere skridt vedrørende Corfitz Ulfeldts lig og efterladenskaber efter at Baslerregeringen i denne sag havde vist sig så umedgørlig selv overfor en fyrstelig nabo som Markgreven af Baden.

I Jammersmindet fortæller Leonora, at slotsfogeden i Blå-tårn i marts sagde til hende, at nu var hun blevet enke (»Nu seid Ihr Wittib«). Ikke desto mindre foreligger der adskillige vidnesbyrd om, at der gik nogen tid, inden man i Danmark og andesteds virkelig blev overbevist om Ulfeldts død. Både venner og fjender – ikke mindst de sidste – har åbenbart længe ment, at der kunne være tale om rygter, udspreedt som en led i en krigslist, der kunne tjene til at lade forfølgerne miste den kloge rævs spor. Den 21. april skrev den svenske gesandt i København, Lilien-crona imidlertid til Kong Carl den Ellevte¹, at »Magistraten i Basel har meddelt Hs. M. en Beretning om Ulfeldts Død, saa at man ei mere kan tvivle derom«. En sådan beretning findes dog ikke blandt Ulfeldt-akterne.

Til trods for al den velvilje, de nød, og den hjælp, de fik hos myndighederne i Basel, følte Ulfeldts børn sig ikke helt sikre. Den 28. maj udtalte Corfitz Ulfeldt d.y. overfor en ven i Paris, at »skønt vi er under beskyttelse af regeringen og universitetet her på stedet truer de danske agenter os hver dag og gør tusinde forsøg på at dræbe os eller bortføre os samt vore venner og tjenere.«²

På dette tidspunkt vidste Ulfelderne, at deres fortrolige ven, dr. Otto Sperling var blevet bortført fra Hamburg og bragt til København. Hvis myndighederne i Hamburg ikke havde grebet ind, ville man formentlig også have bortført den yngste af Ulfeldtbørnene, den 12-årige Leo, som havde været i Sperlings

¹ P. W. Becker: Samlinger til Danmarks Historie under Kong Frederik den Tredjes Regering (1857), II, b. s. 24.

² Ny kgl. samling 2139b, 4to. Fasc. 24. Brevskaber angående Corfitz Ulfeldt og hans sønner.

varetægt. Den 24. maj skrev Christian Ulfeldt¹ til borgmesteren i Hamburg og takkede ham for alt, hvad han havde gjort for Leo. I brevet nævner han, at han havde hørt, at man i Hamburg havde påbegyndt en retssag mod »forræderen Hagedorn«², og at denne skulle have sagt, at han ville behandle Christian Ulfeldt på samme måde som han havde behandlet Sperling. Det forlød, at Hagedorn allerede var på vej til Basel. »Hvis de der søger at drage ham til ansvar blot vil ulejlige sig med at sende det mindste budskab til førsteborgmesteren i Basel, som hedder hr. Wettstein³, rette deres klage til ham og lade den gå til mig, så skal jeg nok tage mig af ham [Hagedorn] og sørge for, at der sker ham retfærdighed.«

I Rigsarkivet findes et koncept til en kongelig skrivelse med det formål at få udleveret *Christian Ulfeldt*, som i 1662 i Brügge havde dræbt kommandant Adolph Fuchs, Corfitz Ulfeldts og Leonora Christinas plageånd på Hammershus. Konceptet, der formentlig stammer fra første halvdel af 1664,⁴ giver et résumé af forhistorien og siger derefter, at der foreligger troværdige efterretninger om, at Christian Ulfeldt opholder sig i Basel og er immatrikuleret ved universitetet; dette har dog sikkert ikke været bekendt med det begåede mord. Kongen har derfor besluttet at sende hr. . . [navnet in blanco] til Basel for at anmode om, at morderen må blive arresteret og udleveret, så at han kan få sin fortjente straf. I de bemærkninger, der ledsager konceptet, gør koncipisten (Chr. Tohlman) imidlertid opmærksom på, at hvis man finder det rigtigst, at processen finder sted i Basel, må skrivelsens indhold ændres, »men jeg ved ikke, hvorledes dette skal formuleres, idet det må erindres, at sønnen i henhold til dommen over hans fader er blevet landsforvist.«

¹ Ny kgl. Samling 2146c.

² Oberstløjtnant Christoffer Hagedorn, der havde iværksat bortførelsen af Sperling.

³ Johann Rudolph Wettstein (1594–1666) var en af Basels berømteste sønner og repræsenterede Schweiz på fredskongresserne i Osnabrück og Münster. Fra 1626–45 var han »overfoged« i Riehen og fra 1645 til sin død overborgmester i Basel.

⁴ Ulf. Sager, fasc. 24.

Endvidere anføres en vigtig betragtning af praktisk art: Der vil være store vanskeligheder forbundne med at føre fangen gennem så mange lande. Der er over 40 toldsteder mellem Basel og Amsterdam, og overalt må der anmodes om fri passage, træffes en ordning med lokalt personale til ledsagelse o.s.v. Hvorvidt universitetet i Basel har jurisdiktion i straffesager eller denne er forbeholdt rådet, ved Tohlman ikke. I Rostock tilhører al jurisdiktion rådet; i Köln har universitetet med stort besvær opnået jurisdiktion, »men dette har givet anledning til stor tumult«. En autoriseret genpart af Corfitz Ulfeldts »revers« (af 1661?) må i hvert fald vedlægges.

Da der ikke findes spor af en færdig skrivelse eller positiv resolution i sagen, kan man måske gå ud fra, at Frederik den Tredje også i Christian Ulfeldt-sagen har opgivet at sætte universitetet og råd i Basel i bevægelse.

Det vides, at Ludvig Ulfeldt og hans yngste broder, Leo, i juni 1664 drog til Sverige. I 1665 var Leo Ulfeldt imidlertid i Basel, i hvis universitetsmatrikel hans navn er indført den 17. september. Også de to yngste søstre skal have opholdt sig en tid i Basel (1664–65).

I over et år efter Corfitz Ulfeldts død førtes der en livlig korrespondance mellem sønnerne i Basel og Otto Sperlings søn, Otte Sperling d.y. Brevene indeholder en mængde dunkle vendinger og omskrivninger og er som oftest underskrevet med falske navne.

I Statsarkivet i Basel findes iøvrigt en oplysning, som viser, at der var dem, der endnu næsten 3 år efter Corfitz Ulfeldts død regnede med, at myndighederne i Basel havde forbindelse med Ulfeldtsønnerne. Referatet af det møde, som »det lille råd«: magistraten afholdt den 15. december 1666, indeholder følgende optegnelse:

»Graffen von Ulfeld

Schreiben von Frawen Brigitte von Ulfeld, welche sich für des Verstorbenen H. Corfitz von Ulfeld Schwestern dargibt, und bittet das mein gn. H. Zwey Mitgesandte an Ihre Vettern dess

von Ulfeld Söhne so sich zu Rom enthalten dirigitte Schreiben, Ihnen überschicken wollten.

Die Schreiben sollen H. Russingers zuverschaffen eingehändigdt und Ihm überlassen werden dieser Frauen wiederum zu antworten«.

Magistraten overgav altså disse skrivelser til Ulfeldts tidligere vært, familiens tillidsmand Emanuel Russinger og lod ham bestemme, hvad der videre skulle foretages¹

– Alt i alt må det siges, at myndighederne i Basel viste Ulfelderne meget stor velvilje og gav dem al mulig hjælp i deres vanskeligheder. Som Christian Ulfeldt skrev: »Magistraten gjort det for os, hvilket jeg aldrig har kunnet forestille mig. De have stor medynk med os Elendige«. Det er også klart, at de borgere i Basel, som familien Ulfeldt stod i forbindelse med, har været yderst hjælpsomme.

Allerede den gang kunne man altså finde eksempler på det humanitære sindelag, som man i Schweiz ofte har lagt for dagen overfor flygtninge, der var i nød.

¹ Det må formentlig dreje sig om en henvendelse fra Corfitz Ulfeldts yngre søster Birgitte, som var født i 1614 og i 1630 blev gift med Otto Krafse. Ifølge Thiset og Bobé: Danske Adelslægter (10. Bind, s. 360) skulle Birgitte Ulfeldt ganske vist være død 1664, men det tilføjes, at denne angivelse måske er tvivlsom.

Ulfeldtsønnerne kan næppe have haft noget ønske om at komme i forbindelse med deres tante. I et af de breve, som Corfitz Ulfeldt i 1663 skrev til Otto Sperling d.æ. (Wolfs Journal 1816, s. 121 ff.) hedder det: ». . . ifald De ikke har anden Beretning om Tildragelserne i København med Madame end hvad min Søster *Birgitte* kan sige Dem, da maae De vide, at der sjeldent gaae sande Ord ud af hendes Mund, men hun opfinder Snak dem til Bedrag, som modtage hende, og at hun er overmaade frugtbar i at digte Løgne og Usandheder. Forresten maa D.V. vide, at dette Fruentimmer er den dødeligste Fiende af Madame og af mig, og at hun har forraadt os, og været Aarsag i, at den høibaarne Frue blev sat i Fængslet med mig paa Bornholm. Deres Velbyrdighed maae aldeles ingen Omgang have med hende eller tillade, at hun . . . nogensinde faaer Deres Sønner eller Døttre at see, og send aldrig min Søn til hende« (Talen er her om Leo Ulfeldt, som den gang opholdt sig hos Sperling). – Leonora Christinas Jammersminde viser, at hun nærede den største mistillid til og foragt for Birgitte Ulfeldt, og Birket Smith (Leonora Christina Grevinde Ulfeldts Historie, I, s. 443) kalder hende »et nederdrægtigt Fruentimmer«!

Tillæg

1.

Staatsarchiv Basel-Stadt

Protokolle. Kleiner Rath. Bd. 45, fol. 209 v.
Sitzung vom Mittwoch, 2. März 1664.

Graffen
von Ulfeld

Mein Herr Bürgermeister Ihr E. Wht. hatt angezeigt, wasmassen seit etlichen Wochen sich etliche frömbde Herren theils alhie, theils zu Riehen aufgehalten, welche bey der Universität sich | zwar under fingirten Namen | immatriculirn lassen. Von denen habe sich der ältere vor etlichen Tagen todtkranckh hinwegführen lassen, seye auf'm Rhein gestorben, habe vor seinem End gegen Herrn Lux Eckhenstein aussgeschlagen, dass er der so genant Ulenfeld gewesster Reichshoofmeister von Dannenmarckh seye. Den haben nun die Schüffleuth nach Neuenburg geführt, allwo er begraben, die bey sich gehabte Sachen aber von der Obrigkeit allda verwarhlich aufgehalten und sequestrirt worden. Auff Ersuchen der Söhnen habe Lobl. Universitet ihnen eine Attestation ertheilt, vermittelst deren der einte mit Herrn Eckhenstein nacher Newenburg gereist, umb willen aber auf solche Attestation, die alda angehaltene Sachen nicht abgefolgt, sondern vermög schriftlichen Rechts-Bescheides begert werde, dass die Stad Basel under ihrem Secret attestirn solle, dass die drey angegebenen Herren Ludovicus, Christianus und Cornificius Grafen von Ulfeld dess abgeleitbten Herrn Söhn und Erben seyen, und man wegen Herausgebung der Mobilien die Stad Newenburg schadlos halten wolle, welchen Fahls sie solches von Handen geben, im widrigen veranlasst wurden, selbst an Ort und End zu schreiben und zu ihrer decharge die Warheit zu erkundigen, im übrigen in alleweg ihrer Stad Newenburg Abzugsgerechsam und aufwendende Unkosten vorbehaltend. Weilen nun gedachte Herren Graffen von Ulfeld die Söhn so wohl desshalben als auch wegen begerenden obrigkeitlichen Schutzes sich angemeldet und gar innstendig umb Willfahr angehalten, habe Ihr Str. E. Wht. nothwendig erachtet, Meinen g. HH solches fürzutragen.

::: So viel mans ohnvorgreiflich bezeugen kan, wollen Mein g. HH ihr, der Ulfeldischen Kindern halben attestirn, auch umb den Werd dessen, so Meinen g. HH gelifret werden möchte cavirn, und der Stad Newenburg | da sie es annemme | dessen Schein geben.

2.

Staatsarchiv Basel-Stadt

Ratsbücher C 13 (Urkundenbuch XIII), fol. 51.

Wir Bürgermeister und Raht der Statt Basel thun kund hiemit, dass an heut dato uns, die wolgebornen Herrn Christianus, Ludovicus und Corfcicus gebrüdere Graffen von Ulfeld auss Dannenmarckh, gebürend zu vernemmen geben lassen; welchergestalten ihr Herr Vatter, der auch wolgeborne Herr Corfitz von Ulfeld gewesster Reichshoffmeister in Dannenmarckh, nach deme derselbe sich sambt ihnen und ihrer geliebten Fräuelin Schwester Anna Catharina Gräffin von Ulfeld, eine Zeitlang theils in unserer Statt, theils in unserem eigenthumblich flecken Riehen enthalten, und vor etlichen tagen in grosser krankheit, gehoffen, umb seiner gesundheit willen, den Luft etwas zu ändern, von dar abgereisst, in der wegfahrt zwischen hier und der Statt Newenburg im Breissgau auff dem rhein todes verblichen, von den Schiffleuthen und unserem Burger Hanns Lux Eckhenstein (so ihne begleitet) naher ermelter Statt Newenburg gebracht, auch allda zur Erden bestattet worden seye, und zwar darauffen sie gesambt geschwisterte durch Ihren hiezu Bevollmächtigten Herrn Bruder Lutovicum graffen von Ulfeld, bey loblichem magistrat der Statt Neuenburg sich angemeldet, in Meinung, die bey gesagtem Herr Corfitz von Ulfeld befundene sachen, als desselben kinder und erben gegen entrichtung gebürenden abzugs, und aufgewanter Unkosten zu entheben. Solches aber ihnen nicht verwilliget worden wollen, Sie hetten dan zuvor von Uns *beglaubtes Attestatum*, dass [sie] ernante (?) gesambte geschwisterte dess angedeuter massen verstorbenen Herr von Ulfeld kinder und erben seyen, und dass Wir umb das so Sie also herausgeben, die Statt Newenburg künftigs entheben und schadloss halten wollen, beglaubtes attestatum aussgewürckht. Wiewohlen nun uns von alhiesiger Universität so viel bericht geschehen, dass genante Herrn Ulfeld anfänglich sich incognito alhie auffzuhalten gesucht, desswegen der Verstorbene sich Johannem Anglesium Anglum, die Söhn aber mit andern angenommenen Namen genennt, so haben jedoch, so viel kürzte der zeit halben sein können, Wir seithero von Unserem Burgern Emanuel Russinger als Ihrem gewessten Kostherrn in Erfahrung gebracht, dass mehrgedachter verstorbene Herr, der sich anfänglich Johannes Anglesius genennet, Ihme sein eigentlichen Namen, Corfitz von Ulfeld, und genente Herrn Christianus, Lutovicus und Corfcicus seine Söhn auch Sie Anna Catharina seyne dochter seye, in vertrauen schon damahlen angezeigt habe.

Gestalten inzwischen vor einem unsrer Burgers Söhnen, welcher diese Herren Gebrüder vor etwas Zeit zu Paryss und anderer ortten angetroffen und gekant, vernommen, dass dieselbe von ihren eigenen landtsleuten aller orthen für des grossen von Ulenfeld Söhn gehalten und respectiert worden. Auss solchen und anderen von frömbden studiosis und sonsten eingelangten berichten [ist] bey uns darin kein zweifel, sondern wir gäntzlich erachten, dass ja dessen also, und sie geschwisterte, bedeuets Herrn Corfitz von Ulfeld zuevor Johannes Anglesius genannt, Kinder und erben warhafftig seyen. Dieweil dan sie Ulfeldische geschwisterte sembtlich entschlossen, jemanden expresse abzuordnen, sich in solchem ihrem Anliegen bey loblicher Statt Newenburg nachmalen anzu-melden, Als haben wir derselben instendigen Bitten nach, solches nicht allein hiemit bezeugen, sondern auch beneben uns in krafft dieses erbietig machen wollen, dass wir umb den wertt und belauff dessienigen, so ein Lobl. Magistrat der Statt Neuwenburg Ihnen denen Abgeordneten uberliefern wurdet, jederzeit red und anttwort geben und sie desshalben in allweg schadlos halten wollen. Zu Urkhund haben wir diese Attestation mit unserer Statt hierauff getrucktem mehrerem Insigel verwahrt. So beschehen den 2ten Martii 1664.

2.

Danske¹ i den azovske flåde 1696-98

Af

Knud Rasmussen

Azov² ligger ved Donflodens udløb i det hav, som byen har givet navn, og som gennem strædet ved Kerč åbner den vejen til Sortehavet. I det 17. årh. var Azov en vigtig fæstning i osmannernes forsvar af deres besiddelser på Sortehavets nordlige kyster og samtidig en udsat forpost mod Donkosakkernes land.

Erobringen af denne by blev Peter Aleksevič' første udenrigspolitiske mål som zar over alle Ruslande. I sommeren 1695 løb en russisk hær to gange storm mod fæstningens mure, men

¹ Ordet danske er her opfattet i sin moderne betydning.

² Ved translitterationen er fulgt de af dansk standardiseringsråd opstillede regler: DS 378, s. 1—2.

blev slået tilbage, og hen på efteråret besluttede man at hæve belejringen. En af grundene til felttogets uheldige udfald var belejringens ineffektivitet: Tyrkerne havde frit kunnet bringe byen forsyninger ad søvejen, for zaren rådede ikke over skibe, der ville have været i stand til at hindre en sådan trafik.

Men forehavendet blev ikke opgivet. I løbet af vinteren 1695—96 lykkedes det zar Peter at bygge 2 større og 27 mindre fartøjer, der ganske vist knap kunne sammenlignes med en flåde, men som dog skulle kunne løse de taktiske problemer ved Azov. Den følgende sommer (1696) belejredes byen påny — af en hær på ca. 90.000 mand, mens den lille flåde sluttede belejringskæden til søs. Efter et kraftigt bombardement overgav byen sig den 19. juli 1696¹.

For første gang i århundreder havde Rusland vundet fodfæste ved Sortehavet, selv om det følgende tiår snart skulle vise, at fodfæstet ikke var så fast endda. I triumf kunne den unge zar drage ind i sin hovedstad, og med Europas respekt kunne han det følgende år drage ud på det store gesandtskab til Nederlandene og England.

Besiddelsen af de nyerhvervede områder rejste imidlertid problemer, hvis løsning ikke voldte færre vanskeligheder end erobringen. Skulle Azov sikres forsvarligt imod fjendtlige overfald, og skulle den på den anden side tjene som udgangspunkt for yderligere erobringer, måtte byen omskabes til en russisk fæstning med russiske indbyggere, med en stærk garnison og en stor, regulær flåde. Forslag om sikringen af Azov og skabelsen af en flåde fremlagdes fyldigt motiverede for en bojarduma, der den 20. oktober 1696 godkendte begge.

I de følgende måneder fastlagdes organisationen og finansieringen af det store skibsbygningsprogram. Begge dele lagdes i princippet på skatteyderne, d. v. s. de store jordbesiddere og byerne, der til dette formål inddeltes i byggeselskaber, såkaldte kumpanstvo'er. De store jordbesiddere udgjorde 17 gejstlige og 21 verdslige kumpanstvo'er, der hver forpligtede sig til bygningen

¹ M. M. Bogoslovskij: Petr I. (Forkortes Bogoslovskij). I. (1940), s. 207—336.

af ét skib, mens byerne fik ordre om at bygge ialt 14 fartøjer. Kumpanstvo'erne fik i reglen navn efter dets betydeligste medlem, f. eks. Strešnevs kumpanstvo, Šeremetevs kumpanstvo etc. De ialt 52 skibe skulle stå færdige til april 1698.

Det statslige overopsyn med skibsbygningen blev overdraget chefen for volodimirskij sudnyj prikaz¹, Aleksandr Petrovič Protas'ev, der desuden fik instruks om at træffe forberedelser til at bygge 6 store og mindst 20 mindre skibe på statens regning².

Imidlertid havde zar Peter allerede i oktober 1695 henvendt sig til den danske konge og bedt om tilladelse til i Christiania eller Christiansand at hverve en 10—12 skibstømrere, der havde kendskab til bygning af galejer. Henvendelsen skete gennem den danske kommissær i Moskva, Henrik Butenant von Rosenbusch, som med stor iver stillede sig bag den zaristiske anmodning³. Zaren lagde vægt på, at tømrerne kom hurtigt, og man forstår så godt hans hastværk. Det er netop på dette tidspunkt, at belejringen af Azov må opgives, fordi man ikke har kunnet forhindre tyrkerne i at undsætte den belejrede by.

Til alt held skulle det russiske galejbyggeri ikke afhænge af de norske skibstømrere, for ikke før 24. februar 1696 modtog von Rosenbusch svar på sin henvendelse⁴. Den danske konge stillede sig heri meget imødekommende, idet han forsikrede, at han til enhver tid ønskede at vise zaren sit nabovenskab⁵. Han tilbød et hold bestående af en kaptajn, to mestre, to undermestre og otte tømrere, der skulle aflønnes med henholdsvis 50, 30, 20 og 16 rigsdaler om måneden, foruden fri rejse og tre måneders løn forud⁶.

¹ Volodimirskij sudnyj prikaz var domstol for retssager mellem adelige.

² Bogoslovskij: Opus cit. I, s. 360—65.

³ RA. Tyske kanc. Udenrigske afdeling. (Forkortes TKUA). Rusland nr. 40: Indberetninger, til dels med bilag, fra Henrik Butenant von Rosenbusch. Indberetn. af 25/10 og 30/10 1695.

⁴ RA. TKUA. Rusland, nr. 40: von Rosenbusch' indberetning af 20/3 1696.

⁵ RA. TKUA. Rusland, nr. 40: Koncept til skrivelse til von Rosenbusch 10/1 1696.

⁶ Bilag til 8.

Henvendelsens gunstige modtagelse vakte naturligt nok zaren tilfredshed, men da der netop var ankommet 50 hollandske og hamburgske tømrere, ønskede han at nøjes med de mere kvalificerede folk, d. v. s. en kaptajn og fire mestre. Åbenbart for at sagen ikke skulle få lejlighed til at trække yderligere i langdrag, meddelte von Rosenbusch, at de tre måneders forskud og andre omkostninger kunne sættes på hans regning, for — som han vel ikke uden bagtanker tilføjer — »ich habe noch keinen pfenning von meinen Solarium, wie auch von Postgeldt währenden meines Dienstes erhalten«¹.

Hvornår det danske krigskancelli er begyndt at tage sagen op til alvorlig behandling er ikke at se, men det endelige valg må være truffet omkring den 1. maj 1696. Vor viden om de fem mænd, som valget traf, er højst forskellig. Størst er den — som man kunne vente — om gruppens leder, kaptajnløjtnant Simon Pedersen Elkier, der i 1691 var blevet udnævnt til kaptajnløjtnant i årtjeneste. Han havde derefter gjort tjeneste som chef for fregatten »Flyvende Abe«, i 1693 var han blevet næstkommanderende på orlogsskibet »Dronning Charlotte Amalie«, og i 1695 havde han fået sin gamle chefstilling på »Flyvende Abe« tilbage². Om hans kvalifikationer som skibsbygger er det vanskeligt at danne sig noget indtryk; han synes aldrig at have ledet arbejdet på et dansk værft, men skal man slutte ud fra hans egen beskrivelse af de skibsmodeller, som han den 3. juni forsøgte at sælge kongen, har han allerede da været en idérig konstruktør. Den ene er en model af et artilleritransportskib, som kunne ændres ikke mindre end seks gange, alt efter behov³.

De gunstige økonomiske betingelser, som stillingen i Rusland tilbød, kunne nok friste en dansk kaptajnløjtnant. Simon Pedersens gage havde hidtil været 250 rigsdaler om året⁴, mens han i

¹ RA. TKUA. Rusland, nr. 40: Kopi af von Rosenbusch' indberetning af 22/3 1696.

² T. A. Topsøe-Jensen og Emil Marquard: Officerer i den dansk-norske Søetat 1660—1814 og den danske Søetat 1814—1932. (1935). I, s. 328.

³ RA. Krigskancelliet. Indkomne sager søetaten vedr. 1696 nr. 289.

⁴ RA. Søetaten. Embedsarkiv. Eskadreskriverne. Gagebog for søffi-

Rusland skulle hæve 50 rigsdaler om måneden, hvortil kom, at kongen tilbød ham halv gage, så længe han var borte¹. Han ville da komme op på en årsgage af 725 rigsdaler.

Trods de lokkende tilbud synes kaptajnløjtnant Pedersen ikke at have været blind for de farer, der kunne være forbundet med rejsen til Moskva. Den 3. maj beder han kongen om at måtte nyde den nåde »dog stedse at være udi Eders kongelige Majestæts tjeneste, og når jeg udi tvende år som Eders kongelige Majestæts tjener har været udi den store zars forretning, da at blive deraf fri og komme hid igen«².

Sammen med kaptajnløjtnanten skulle rejse to overmestre og to undermestre. Den 4. maj skrev tømmermestrene Johan Eriksen og Niels Sørensen kontrakt med generalkommissariatet om rejsen til Rusland. Efter at have indskærpet tømmerne lydighed over for kaptajnløjtnanten fortsætter kontrakten: »Hans penge skal ham ved hver måneds udgang rigtig betales, og når han der udi landet sin tjeneste to år har forrettet, og da ikke længer måtte lyste der at blive, skal det ham frit forestå sig på rejsen hjem igen at begive, hvortil kaptajnen (d. v. s. Simon Pedersen) ham al befordring skal bevise«. En lignende kontrakt sluttedes den 10. maj med skibstømrer Hans Jensen og den 28. maj med skibstømrer Anders Olsen. Begge skulle de gøre tjeneste som undermestre³.

Også for de fire mestre har ansættelsen i Rusland virket økonomisk tillokkende. Anders Olsen og Hans Jensen, der begge var tømmermænd af 1. klasse, havde på Holmen henholdsvis 20 og 16 rigsdaler i årlig gage⁴. De skulle nu have en årsløn på 192

cerer og Holmens betjente samt gejstligheden ved Holmen 1696—1707. Folio 31.

¹ RA. Admiralitetet. Kgl. resolutioner 1696 nr. 27.

² RA. Krigskanc. Kgl. ekspeditioner søetaten vedr. 1696 nr. 89.62.

³ RA. Generalkommissariatet. »Adskellige Ordres Bog« vedr. søetaten 8/1 1695 — 31/12 1698. Under 6/6 1696 indført afskrift af skrivelse af 4/5 1696.

⁴ RA. Søetaten. 1. og 4. Divisions mønsterskriver. Civilbetjente, mestre og mestersvende, deres årslønbetaling 1. jan. 1694—marts 1698, så og årstjenere ved håndværkerne, månedsbetaling 1692—31,7 1696. Nr. 8. Folio 49 og 58.

rigsdaler. Hverken Niels Sørensen eller Johan Eriksen synes i 1696 eller de nærmest foregående år at have været ansat på Holmen.

Nu da beslutningen om afsendelsen af de danske skibsbyggere endelig var taget, ønskede kongen deres afrejse fremskyndet mest muligt. Allerede den 5. maj udstedtes rejsepas til Simon Pedersen og fire unavngivne tømrere¹, og samme dag fik kaptajnløjtnanten en tidsfrist på 14 dage til at forberede sin rejse².

Der skulle imidlertid gå endnu en måned, før den lille gruppe kunne begive sig på vej. Undermesteren Anders Olsen ansattes som nævnt ikke før 28. maj, men det er heller ikke utænkeligt, at Simon Pedersens kreditorer kan have deres andel i rejsens forhaling. I et brev så sent som den 3. juni beder kaptajnløjtnant Pedersen kongen om hjælp til at betale sin gæld og tilbyder til gengæld de forømtalte modeller³. Det er vel som et svar på denne henvendelse, at man må se en post i de kongelige kammerregnskaber under 8. juni, hvor der står: »Kaptajn Simon Pedersen bekom til rejsepenge ad Moskva 100 r.«⁴.

Omtrent på dette tidspunkt begav den lille gruppe sig ud på den lange rejse, der i de følgende måneder skulle føre den så godt som helt til Sortehavet. Kongen medgav Simon Pedersen et brev til Butenant von Rosenbusch, hvori vilkårene for danskernes ansættelse hos zaren endeligt slås fast — med en enkelt ændring i forhold til de oprindelige fremsatte lønkrav, idet undermestrene ikke skal have 20, men kun 16 rigsdaler om måneden. Det præciseres ligeledes, at de ikke har villet engagere sig for mere end to år⁵.

En måneds tid senere — omkring den 10. juli — ankom dan-

¹ RA. Krigskancelliet. Protokol over ekspederede sager 1696 nr. 184. En russisk oversættelse af passet findes i *Dopolnenija k aktam istoričeskim, sobrannija i izdannija archeografičeskoju kommissieju*. XII (1872) s. 44 f. og i S. Elagin: *Istorija russkago flota. Period Azovskij* (1864). (Forkortes Elagin). Priloženie I nr. 44 note 1.

² RA. Krigskanc. Kgl. ekspeditioner søetaten vedr. 1696 nr. 89/62.

³ RA. Krigskanc. Indk. sag. søetaten vedr. 1696 nr. 290.

⁴ Kgl. Kammerregnskaber fra Frederik III.s og Christian V.s Tid. Udg. v. E. Marquard (1918), s. 476.

⁵ RA. TKUA. Almindelige del 1676—1770 nr. 71: Gehejmeregistratur 1696. Folio 432.

skerne til Novgorod¹, og den 25. kunne de anmelde sig i det russiske udenrigskancelli, posol'skij prikaz i Moskva, hvor de blev forhørt om deres tidligere liv, færdene og kunnen.

Kaptajn Simon Pedersen oplyste, at han var født i København, hvor hans fader, Peter Ivanov, havde været købmand. Fra barnsben var han vant til livet på søen, der havde ført ham både til Sverige, England, Spanien, Holland og Frankrig. Han tjente nu på syvende år den danske konge. Om sine færdigheder måtte han oplyse, at han aldrig havde været i krig, da Danmark havde haft fred i de år, han havde tjent i flåden, men m. h. t. skibsbyggeri hævdede han at kunne både tegne og bygge skibe og også lede selve arbejdet på et værft. Foruden sin datter havde han med sig sin egen lille stab, bestående af en læge, en tjener og en tolk.

Af mestrene stammede den ene, Johan Eriksen, fra Lübeck, mens den anden, Niels Sørensen, var født i København, hvor hans fader havde været skibsbygger som han selv. Han havde først været tre år i dansk tjeneste og var derefter draget udenlands i 18 år, havde besøgt både Sverige, Holland og England. Han var nu igen i den danske konges tjeneste. Også de to undermestre, Anders Olsen og Hans Jensen, var københavnere og havde været i flåden i henholdsvis 11 og 10 år².

Allerede to dage senere, den 27. juli, blev den danske gruppe under eskorte sendt videre mod Azov, til trods for at man allerede da i Moskva må have fået efterretning om byens erobring den 19. juli. I en følgeskrivelse fra det russiske krigskancelli, razrjadnyj prikaz, til admiral Lefort gøres der nøje rede for de lønninger, danskerne skulle hæve, og til hvilken kurs dette skulle ske³. Den 5. august nåede gruppen Voronež, hvorfra den fort-

¹ Pis'ma i bumagi imperatora Petra Velikago. I (1887), s. 531: Skrivelse fra von Rosenbusch til Peter den Store af 13/7 1696.

² Elagin: Priloženie I nr. 44.

³ Elagin: Priloženie I nr. 45. Vekselkursen sattes til 1 rigsdaler = 18 altyn og 2 dengi, hvilket er lidt mere end $\frac{1}{2}$ rubel, der er 16 altyn og 4 dengi. Den danske kommissær von Rosenbusch synes at have benyttet en vekselkurs på 1 rigsdaler = $\frac{1}{2}$ rubel, en forskel på 10%, jvf. Elagin: Priloženie I nr. 42.

satte med skib ned ad Don. Imellem byerne Rešetov og Vešk traf danskerne admiral Lefort, der var på vej nordpå mod Moskva. Sommerens felttog var under afvikling efter Azovs erobring, og cheferne ilede til Moskva for at deltage i det store triumfindtog¹. Lefort, der nu ikke havde behov for de danske skibsbyggere i Azov, gav dem ordre til at fortsætte til byen Panšin, hvor de kunne få roere og eskorte til tilbageturen.

Den 1. september begav de sig igen nordpå op ad Don, men nåede i første omgang ikke længere end til byen Donecki, hvor skibets besætning enten allerede var flygtet eller lå syge, og af eskortens 19 soldater var 7 syge, mens de øvrige nægtede at rejse videre med skibet. Der var derfor intet andet for end at rejse videre over land, men nu synes rejseholdet helt at gå i opløsning. Sammen med nogle udenlandske læger red Simon Pedersen til byen Korotojak, mens pod'jačien² Vladikin, der ledede danskernes rejse, og de øvrige måtte blive tilbage, indtil det lykkedes at leje nogle køretøjer. Holdet samledes igen i Voronež, og til vogns gik turen mod Elec, men her tog Simon Pedersen og flere andre de vogne, som Vladikin havde lejet, og kørte videre i retning af Tula. Det lykkedes dog Vladikin at skaffe to vogne hos den lokale vojevode, og i dem kørte han mod Tula, hvor han ventede at træffe Simon Pedersen og de øvrige. Men disse var kørt forkert og kom først til Tula efter Vladikin, der i mellemtiden var blevet syg, hvilket ikke hindrede Simon Pedersen i at tage hans vogne og køre mod Moskva, hvortil holdet ankom omkring den 1. november (1696)³.

Denne legen tagfat, der ganske vist er set gennem Jakob Vladikins øjne, giver et indtryk af den danske kaptajnløjtnant som en utålmodig og noget ilter person, der gerne går sine egne veje. Men det har næppe heller været behageligt at rejse mere end 2000 km i det russiske efterår. Og det omsonst.

Da danskerne vendte tilbage til Moskva, var beslutningen om

¹ Moritz Posselt: *Der General und Admiral Franz Lefort*. II (1866), s. 349.

² Betegnelse for en kancelliskriver.

³ Elagin: *Priloženie I* nr. 46.

skabelsen af en regulær flåde som nævnt taget den 20. oktober. De danske skibsbyggere var derfor så meget mere nødvendige, som dette stort anlagte forehavende kun ville kunne gennemføres ved hjælp af udenlandske specialister, der i stort tal måtte antages til dette formål. Denne opgave blev overdraget udlændingen Franz Timmermann, som ved årsskiftet 1696—97 sendte hververe til Nederlandene og Sverige. En fuldstændig fortegnelse over, hvormange udlændinge denne hvervekampagne bragte til Moskva, findes ikke, men der er efterretninger om, at i hvert fald 65 udlændinge kom til Moskva i månederne marts til august 1697 efter kontrakt med Timmermann. Af disse var 36 svenske og 25 hollandske¹. Der synes ikke at have været danske blandt de hvervede, og det er uvist, om kaptajn Pedersen har forsøgt at skaffe yderligere folk fra Danmark, derimod ankom der i december 1696 to svenske båds mænd på hans opfordring².

Også mod Sydeuropa rettedes blikket for at skaffe kvalificerede folk. Allerede i juli 1696 henvendte zar Peter sig til den venezianske republik i denne anledning, og i november indvilgede 13 venezianske kaptajner og skibsbyggere i at gøre tjeneste for zaren³.

De danske skibsbyggere tilbragte vinteren 1696—97 i Moskva. Forholdet mellem dem indbyrdes var ikke det bedste, for — som den danske kommissær melder hjem: Simon Pedersen »will hier alles nach seinem Kopfe haben, welches sich so nicht wol thun lässt«⁴. Derimod kan det næppe betvivles, at kaptajnens stjerne har været i stadig stigen på rette sted. Antallet af udenlandske søofficerer i Moskva kan på dette tidspunkt ikke have været stort, og det er derfor naturligt, at den marineglade zar har fattet interesse for den idérige dansker.

I december 1696 indsendte kaptajnløjtnant Pedersen et forslag til løsning af et af de mange vanskelige problemer, som

¹ Elagin: Priloženie V nr. 2 a—i.

² Dopolnenija k aktam istoričeskim, sobrannija i izdannija arheografičeskoju kommissieju. XII (1872), s. 48 f.

³ Elagin: Priloženie V nr. 1 a og v.

⁴ RA. TKUA. Rusland nr. 40: von Rosenbusch' indberetning af 30/4 1697.

skibsbygningen ville volde. Hovedkvarteret for hele projektet skulle være byen Voronež ved floden af samme navn, der er en biflod til Don. Voronež ligger i et skovområde, hvilket var praktisk, når skibene skulle bygges, men upraktisk, når skibene derfra skulle sejles til havet ad smalle og undertiden vandfattige floder. Dette problem mente Simon Pedersen at kunne løse. Han udfærdigede tegninger til et transportskib, der var 130 fod langt, 42 fod bredt og 15 fod højt. Dette skib — mente han — ville kun gå 5 fod i vandet, selv når det blev ladet med store skibe på 20, ja endog 40 kanoner, som ellers stak 10 fod i vandet. På den vedlagte tegning tilføjede han dog forsigtigt: »Dette må gøres, når vandene er rolige og uden bølger«¹.

Det er vel bl. a. denne opfindelse, der har draget zaren til danskerens hus² og fået ham til at nære »en sær tillid til kaptajn Pedersen i at bygge barkolonger og andre slags invention af skibe«³. Men i dette tilfælde kom der dog intet ud af den peder-senske invention.

Mens den danske kaptajn syslede med sine tegninger, udarbejdede den russiske administration de nærmere planer for skibenes bygninger, for forsyningen med materialer, arbejdskraft m. m. Barkolongernes størrelse fastsattes til 115 fod i længden, 21 fod i bredden og 7 fod i vandet. Arbejdet skulle ved hvert skib ledes af en udenlandsk mester, bistået af en udenlandsk undermester. Af håndværkere skulle to tømrere og to smede være udlændinge, mens andre fire smede og 60 tømrere skulle være russiske. Hertil kom en læge og ikke mindre end fem tolke, der var nødvendige ved anvendelsen af den udenlandske arbejdskraft. Behovet for håndværkere var således mere end 4000 mand, hvortil kom et ikke nærmere fastsat antal arbejdere, der skulle gå til hånd⁴.

¹ »Sie ž podobaet činiti egda vody tichi i bez voln«. Elagin: Priloženie IV nr. 13 note 4.

² RA. Admiralitetet. Indk. sag. 1697 nr. 19. Simon Pedersen til admiralitetet 7/5 1697.

³ RA. TKUA. Rusland nr. 98: Poul Heins' kopibog over udgåede breve 1697—99. Heins' brev til Gustav Meyer 7/6 1698.

⁴ Elagin: Priloženie III nr. 21.

Den fremtrædende rolle, som var tiltænkt den danske kaptajnløjtnant, bekræfter, hvor velanskrevet han på dette tidspunkt har været hos zaren. Af de 52 barkolonger, som det var pålagt kumpanstvo'erne at bygge, skulle fire, siden otte udføres efter Simon Pedersens tegninger. Ved de fire skulle danskeren med sine mestre direkte lede arbejdet; det drejer sig om de skibe, der skulle bygges af T. N. Strešnevs, V. P. Šeremetevs, V. F. Dolgorukijs og G. V. Tjufjakins kumpanstvo'er. Til andre fire skulle han levere tegninger og se til, at bygningen foregik i overensstemmelse med disse. Det drejer sig om M. A. Čerkasskijs, I. V. Buturlins, P. I. Chovanskijs og K. O. Ščerbatyjs kumpanstvo'er, hvor arbejdets direkte ledelse var overdraget hollændere¹.

Endelig kom foråret, og arbejdet kunne tage sin begyndelse. Den 7. maj meddelte Simon Pedersen det danske admiralitet, at han havde sendt de fire mestre i forvejen til Voronež, for at de kunne bringe alle nødvendige ting i orden, således at man ikke bagefter skulle kunne sige om danskerne, at de ikke var lige så dygtige som de mestre, der netop var ankommet fra Venezia og Holland².

I Voronež var de russiske ledere imidlertid ikke kommet længere end til at erkende deres egen ukyndighed i alt, hvad der angik skibsbygning. De russiske adelsmænd, der skulle forestå forsyningen af træ, havde ikke turdet tage bestemmelse om, hvilke træsorter der skulle anvendes, hvormeget og hvor de skulle fældes o. s. v. Da de fire danske mestre den 7. maj ankom til Voronež, blev de derfor inddraget i denne sag i deres egenskab af specialister på dette område. Heller ikke de havde lyst til at tage ansvaret, men erklærede, at det var umuligt at sige, hvor meget tømmer der ville medgå »fordi træet i disse skove ikke er ens; på nogle steder er det udmærket, på andre steder helt dårligt«³.

¹ Elagin: Priloženie III nr. 41.

² RA. Admiralitetet. Indk. sag. 1697 nr. 19. Simon Pedersen til admiralitetet 7/5 1697.

³ »potomu čto de v tech lesach les ne roven; v inych mestach naročit, a v inych mestach gorazdo ploch«. Elagin: Priloženie III. Pribavlenie nr. 88.

Men tømmeret skulle skaffes, og den 21. maj udpegedes et stykke skov ved »Čistoe Ozero«, og samme dag mødte tømmerne og arbejdsfolkene på dette sted. Et par måneder senere var tømmeret skovet, og man kunne begynde at flåde det til Ramon, en by i nærheden af Voronež, hvor danskerne skulle bygge deres skibe. Den 26. juli lagde Niels Sørensen kølen til Šeremetev-kumpanstvo'ets skib, og fire dage senere begyndte bygningen af Strešnev-kumpanstvo'ets skib under ledelse af Johan Eriksen¹. På samme tid er Hans Jensen begyndt at bygge Dolgorukij-kumpanstvo'ets skib², mens Tjufjagin-kumpanstvo'ets skib, hvis bygning Anders Olsen formentlig har forestået, ikke yderligere omtales.

I løbet af sommeren er de mange tusinde arbejdere blevet samlet i Voronež og de andre byer, hvor værfter blev anlagt. Det kan ikke undre, at der opstod uoverensstemmelser mellem så mange og så kloge hoveder af forskellig nationalitet. Skibsbygningshåndværket lå endnu ikke i faste internationale rammer, men var undergivet tradition, behov og tilfældigheder. Dertil kom, at venezianske og danske mestre vurderedes højere end hollandske, der derfor ikke fik tildelt selvstændige opgaver, hvilket vakte nogen bitterhed blandt de sidste³.

Imod årets slutning måtte kaptajn Pedersen indberette den hollandske mester, Alfert Naning, der ledede arbejdet på bygningen af Čerkasskij-kumpanstvo'ets skib. Som allerede omtalt skulle danskeren udarbejde tegninger også til dette skib, men hollænderen var meget utilbøjelig til at rette sig efter kaptajn Pedersens ordrer. Da Naning tredje gang havde lagt en kølplanke, der var kortere end den, Pedersen ønskede, blev de uvenner, og hollænderen gav sig til at skælde danskeren ud »som fulde folk plejer«⁴. Efter yderligere uoverensstemmelser indberettede Simon Pedersen sagen til det russiske admiralitet, der den 15. december hidkaldte Alfert Naning og pålagde ham at

¹ Elagin: Priloženie III nr. 36 v.

² Elagin: Spisok sudov azovskago flota 1696—1712, s. 9.

³ Elagin: Priloženie III nr. 41.

⁴ »kak byvajut p'janye ljudi«.

være kaptajn Pedersen lydig i alt m. h. t. bygning af barkolonger, i modsat fald ville han blive straffet¹.

Den 1. januar 1698 henvendte Naning sig derfor til kaptajn Pedersen for at få tegningerne til skibets overbygning. Men dette nægtede danskeren. Han ønskede ikke længere at have noget med dette skib at gøre og udtalte, at Naning kunne bygge det på sin egen hollandske facon².

Til den hollandske skibsbyggers forsvar skal det indrømmes, at kaptajn Pedersen ikke synes at have været nogen let arbejdsgiver. Som allerede omtalt var forholdet mellem kaptajnen og mestrene i forvejen ikke det bedste, og de blev — ligesom Naning — sure over ustandselig at måtte gøre deres arbejde om³.

Men på trods af alle hindringer, som mennesker og natur kunne skabe, blev der gjort store fremskridt. Da lederen af admiralitetet, Protas'ev, i december 1697 gjorde status, var han tilfreds med de resultater, der foreløbig var nået. I et brev til zaren, der siden foråret opholdt sig i udlandet, meddelte han, at fire galejer allerede var færdige og flere barkolonger nærmede sig deres afslutning. Dette gjaldt bl. a. de fire barkolonger, som danskerne byggede⁴. Skal man tro denne fremstilling, synes det meget naturligt, at nye og krævende opgaver blev lagt på de dygtige danskeres skuldre.

I foråret 1698 fik kaptajn Pedersen ordre til at bygge endnu fire skibe, denne gang for admiralitetet⁵. Men dette ærefulde hverv blev mødt med megen uvilje fra danskerens side, hvilket foranledigede Protas'ev til gentagne gange at beklage sig til den danske gesandt Poul Heins⁶.

¹ Elagin: Priloženie III nr. 42 og Materialy dlja istorii voronežskoj i soseodnich gubernij. Voronežskie akty. (1887). I (Forkortes Voronežskie akty) nr. 157.

² Elagin: Priloženie III nr. 34.

³ RA. TKUA. Rusland nr. 98: Heins til Simon Pedersen 7/6 1698.

⁴ Elagin: Priloženie III nr. 41.

⁵ Ibid. IV nr. 8.

⁶ RA. TKUA. Rusland nr. 98: Heins til Simon Pedersen 24/5 og 26/7 1698 og ibid. nr. 42: Gesandtskabsrelationer, til dels med bilag, fra Poul Heins. Relation af 29/7 1698.

Sagen var imidlertid helt enkelt den, at danskerne nu ville hjem. Formentlig har det primitive liv i de russiske skove betaget dem både eventyrtrang og pengelyst, hvortil kommer, at der i sommeren 1698 synes at have bredt sig en almindelig utilfredshed blandt udlændingene. Danskerne kunne henvise til, at der nu var gået to år, og at deres kontrakt derfor var udløbet. Så tidligt som i april skrev de fire mestre til gesandten Poul Heins og bad ham hjælpe dem til deres afsked. Da de kun fik et henholdende svar¹, rejste de i juni selv til Moskva for at tale med Heins. Heins forelagde sagen for Protas'ev, der imidlertid hævdede, at han ingenting kunne foretage sig, før zaren vendte tilbage, og med denne besked måtte mestrene rejse tilbage til Voronež². De undlod dog ikke at indsende en bønsskrivelse til kongen, hvori de anmodede »om hjælp til vores fridom, på det vi fattige mænd kunne komme igen til vores fædreland til vores fattige hustru og børn, eftersom vi heller ønskede at tjene vores daglige brød udi vores konges rige...³«

Mens mestrene henvendte sig til deres konge, skrev kaptajn Pedersen direkte til zaren. I august, formentlig den 18., sendte han et langt og bittert klagebrev, hvori han henviser til den iver, hvormed han er gået op i sit arbejde, hvorledes han én, to, tre, undertiden fire gange om ugen er redet fra værft til værft for at tilse arbejdet på sine skibe, hvorledes han ikke blot har måttet lede arbejdet, men også har taget del i det, når folkene var syge o. s. v. Idet han henviser til, at han kun har bundet sig for to år, skriver han: »Weill ich aber von Anfang wie ich hier im Lande auf den Pansche⁴ Reise, so woll alls hier wegen des Schiffesbauwery meine Mittel eingebüset hab und die mier gegebene Comanda nicht so gebührlich respectiret und daher manitoniret

¹ RA. TKUA. Rusland nr. 98: Heins til Gustav Meyer 26/4 1698.

² RA. TKUA. Rusland nr. 98: Heins til Simon Pedersen 7/6 1698 og ibid. nr. 42: Heins' relation af 24/6 1698.

³ RA. Krigskanc. Indk. sag. søetaten vedr. 1698 nr. 304. Brevet er underskrevet af Anders Olsen, Niels Sørensen og Hans Jensen. Ifølge Heins' relation af 29/7 1698 er en af tømrerne død.

⁴ D. v. s. Panšin.

werde, das IHRO ZARRISCHE MAGISTHET christliches vorhabende Werck befördern können, sondern auf allerhant Ahrt und Weisse verfolgt, so länger und ärger nachgesetzt werde und nur zurletzt auf Respect und Ehre geschimft worfür ich mich in der Welt habe saur werden lassen, aber leider nun hier deswegen meines Lebens müde und befinde mich deswegen in hertzqwellende Schwachheit, das ich nicht so capabell bin solche grosse, hohe angelegen Werck zu ordeniren, das IHRO ZARRISCH MAGISTHET damit so wol versichert können alls wie ich vorhär mit Respect und Lust und affrontiret und ungehindert frisch und gesunt mein Dinst verrichten können, alls bitte ich desswegen alleruntertähnichst, ich möchte von der Schiffbauwerey verschonet werde...«¹

Der måtte naturligvis igen tilvejebringes ordnede forhold i Voronež, og i august rejste Protas'ev fra Moskva for at besigtige værfterne. Efter at være ankommet til Voronež sendte han bud til danskeren for at få en forklaring på hans optræden. Til at begynde med foregav Simon Pedersen at være syg, men endelig mødte han op og erklærede, »at han ikke ville lave noget, fordi ingen viste ham den fornødne ære, og fordi alle i Voronež, både udlændinge og russere morede sig over ham«². Til slut blev Protas'ev træt af at høre på danskerens besværinger og overgav arbejdet med bygningen af statsskibene til en anden³.

Danskerne fik således ikke lov til at vende hjem, og uden videre rejse bort kunne de heller ikke. I juli 1698 udstedtes der et generelt forbud mod at lade udenlandske mestre forlade Voronež, og det blev samtidig forbudt landets indbyggere at sælge eller udleje både og heste til udlændinge⁴. Nogen hjælp fra deres egen regering fik danskerne ikke. Heins havde svaret mestrene,

¹ Elagin: Priloženie III nr. 43 og Voronežskie akty nr. 158.

² »čto ničego delat' ne budet, dlja togo budto česti dostojno zdes' nad nim nikto ne vedet, i budto nad nim vse, čto ni est' na Voroneže inozemcy i russkie ljudi, smejuťsja«.

³ Pis'ma i bumagi imperatora Petra Velikago. I (1887), s. 641 og Elagin: Priloženie IV nr. 9: Protas'evs brev til Peter den Store den 24/8 1698.

⁴ Elagin: Priloženie IV nr. 18.

at der intet kunne gøres i sagen, sålænge zaren var borte, og Simon Pedersen bliver bebrejdet sin genstridighed. Han har at rette sig efter zarens ordrer¹. Lettere forståelig er det officielle Danmarks holdning, når det drejer sig om personer, der privat havde engageret sig i Rusland. Således den norske kaptajn Gustav Meyer², hvem man med denne begrundelse nægter at intervenere for³. Den danske konges og gesandts uvillighed i denne sag må formentlig ses i lyset af de vanskelige forhandlinger om en alliance mellem de to lande, som netop var Heins' mission⁴.

Netop på denne tid, da skibsbyggerne forsøger at blive løst fra deres tjeneste, træder et nyt hold danske i russisk sold. Til forskel fra skibsbyggerne, hvis ansættelse var foregået på regeringsplan, havde de nytilkomne på eget initiativ ladet sig hverve i Holland.

Under sit ophold her sluttede zar Peter kontrakt med den hollandske — eller norske⁵ — kaptajn Cruys, der i den russiske flåde fik rang af viceadmiral⁶. Cruys gik straks i gang med at hverve søfolk til den nye flåde, og i juli 1698 ankom ialt 590 mand til Archangel'sk. Her var hollændere, englændere, tyskere, franskmænd, svenskere, danskere o. fl., kort sagt repræsentanter for alle Nord- og Vesteuropas søfarende nationer. Flest var svenskerne i et antal af 165 mand, danskerne på andenpladsen med 157 mand og hollænderne som nr. 3 med 111 mand. Skandinavernes numeriske overlegenhed forklares af det store antal matroser, som lod sig hverve fra disse lande. Af 356 matroser var 119 svenske og 114 danske, men kun 26 hollandske. Ser man

¹ RA. TKUA. Rusland nr. 98: Heins til Simon Pedersen 24/5 og 26/7 1698.

² Formentlig identisk med den i T. A. Topsøe-Jensen og Marquard: *Opus cit.* II, s. 176 f. nævnte Gustavus Meyer.

³ RA. TKUA. Rusland nr. 97: 1697—1705. *Kopibøger over relationer med deres bilag.* Heins' relation af 28/3 1699.

⁴ Carl S. Christiansen: *Danmark-Norges Traktater 1523—1750.* 11 (1949), s. 33 ff.

⁵ Ludvig Daae: *Nordmænd og danske i Rusland i det attende Aarhundrede.* *Norsk Hist. Tidsskr.* 2. r. IV (1884), s. 413 ff.

⁶ Elagin: *Prilozenie V* nr. 5 v.

derimod på officererne, bliver billedet et ganske andet. Af 93 kaptajner, kaptajnløjtnanter, løjtnanter, styrmænd og understyrmænd var 52 hollandske. Tendensen er tydeligt den, at mens Skandinavien leverede de menige, kom officererne fra Holland.

Også på denne gruppe må den gode betaling have virket tillokkende, selv om niveauet var lavere end for de tekniske specialisters vedkommende. Kaptajnløjtnanterne skulle have 40 rigsdaler om måneden, løjtnanterne 24, styrmændene 20 o.s.v.

På grundlag af det foreliggende materiale er det umuligt at udskille, hvormange egentlige danske der har været blandt de 157 repræsentanter for Danmark-Norge, idet nordmændene kun et enkelt sted er skilt ud som en særlig gruppe. Heller ikke er det ganske givet, at de enkelte nationalitetsbetegnelser er rigtige. Angivet som danske er følgende syv officerer: kaptajnløjtnanterne (komendory) Jan Samson og Heronimus Meyer, løjtnanterne Peter Tomasof eller Flomas, Evert Rulevc eller Roeiof, Rulof Bram, Tomas Eversen eller Evert og Sy Brant Jansen¹. Ingen af disse navne er medtaget i Topsøe-Jensens og Marquards »Officerer i den dansk-norske søetat«².

Der findes ingen samlet opgørelse over udlændinge i den azovske flåde fordelt på nationer, og de ovennævnte 590 mand var kun Cruys' andel i hvervningen 1698. Af en opgørelse dateret 28. december s. å. fremgår det, at der på dette tidspunkt var ansat ialt 830 udlændinge i den azovske flåde, heraf udgør de ovennævnte 157 danske, hvis antal som nævnt må tages med megen forbehold, knap 20 %³.

I Voronež sker der imidlertid i løbet af august-september en mærkbar ændring i kaptajn Pedersens holdning, en ændring, der må tilskrives zarens pludselige tilbagekomst fra udlandet og udsigten til at få virkeliggjort en af sine store inventioner. Og måske frygt. Om aftenen den 25. august dukkede zar Peter uventet op i Moskva⁴, og rygtet om hans hjemkomst og den påfølgende

¹ Elagin: Priloženie V nr. 7 b.

² Topsøe-Jensen og Marquard: Opus cit.

³ Elagin: Priloženie V nr. 13.

⁴ RA. TKUA. Rusland nr. 98: Heins til Jensen 26/8 1698.

hårde fremfart mod alle opsætsige har formentlig med hast bredt sig ud over det ganske rige. Samtidig erfarede Simon Pedersen af Protas'ev, at zaren havde givet ordre til, at der skulle bygges seks transportskibe¹ efter en model, som zaren engang havde set hos Simon Pedersen i Moskva. I et brev til Peter den Store dateret 14. september tilbyder danskeren at bygge disse transportskibe, idet han dog gør zaren opmærksom på, at skibe på 200 fods længde vil være meget vanskelige at manøvrere i de smalle og krumme flodløb. Skibene bør efter Simon Pedersens mening være noget mindre, men dog store nok til at transportere barkolonger, der går 10 fod i vandet². Et par dage senere gør han Protas'ev et lignende forslag³. Ikke et ord om at rejse hjem.

Men det var for sent. Zaren var nu blevet vred og klagede til Poul Heins, der som ægte diplomat forsikrede, at den danske konge naturligvis ikke kunne billige kaptajnens opførsel. Det bestemtes, at sagen skulle undersøges til bunds, når zaren kom til Voronež⁴. Der gik imidlertid et par måneder, inden zar Peter kunne afse tid til at bese det storværk, som han for halvandet år siden havde sat i gang. I mellemtiden lykkedes det Simon Pedersen, der åbenbart var ved at blive klar over sin pinlige stilling, at rejse til Moskva for at søge hjælp hos Poul Heins. Men dér var ikke hjælp at hente. Han fik ordre til ufortøvet at rejse tilbage til Voronež, hvortil zaren var rejst den 23. oktober⁵. Nu skulle Simon Pedersen stå til regnskab for sine handlinger. Heins har dog ikke helt villet lade sin landsmand i stikken, men medgav ham et brev til viceadmiral Cruys. Uden at tage standpunkt i den prekære sag anmodede Heins viceadmiralen om at tage danskeren under sin protektion og bad om, »es ihm wenigstens möge verstattet werden durch gebührlich Verhöhr und Kriegsrecht seine Sache an den Tag zu legen«⁶.

¹ Elagin: Priloženie IV nr. 1 ja.

² Voronežskie akty nr. 159.

³ Elagin: Priloženie IV nr. 13 og Voronežskie akty nr. 160.

⁴ RA. TKUA. Rusland nr. 42: Heins' relation af 9/9 1698.

⁵ RA. TKUA. Rusland nr. 98: Heins til Carstens og Cölner 28/10 1698.

⁶ RA. TKUA. Rusland nr. 98: Heins til viceadmiral [Cruys] 26/10 1698.

Desværre kender vi ikke afgørelsen i denne sag. Mulighederne er flere og ikke alle lige behagelige. Den føromtalte kaptajn Meyer oplevede i foråret 1699 at blive lagt i jern¹, men om dommen over Simon Pedersen ved vi intet. Da Poul Heins ikke omtaler ham under sit lange ophold i Voronež i begyndelsen af det nye år, kan man vel slutte, at han ikke længere har været der, men er blevet afskediget fra sin tjeneste som skibsbygger². Heller ikke mestrene synes Heins at have truffet i Voronež, og deres videre skæbne er ukendt.

De skibe, som danskerne havde bygget, blev søsat i maj 1699. Strešnev-kumpanstvo'ets skib fik navnet »Tri rjumki«³, mens Šeremetev-kumpanstvo'ets skib døbttes »Baraban«⁴. Navnene på de to andre skibe kendes ikke. »Tri rjumki« og »Baraban« var lidt mindre end oprindelig fastsat: »Tri rjumki« var 114 engelske fod langt og 24 fod og 2 tommer bredt, »Baraban« en kende større. De havde begge en besætning på 135 mand⁵. Med kvaliteten af det byggede var det så som så, hvilket ikke mindst

¹ RA. TKUA. Rusland nr. 98: Heins til von Rosenbusch 20/3 1699.

² Først 1701 synes Simon Pedersen at have forladt Rusland. Poul Heins medgav ham en anbefaling til chefen for Holmen, admiral Stöcken, og heri karakteriseres han som »un homme plein d'inventions et de bonne volonté«, der har lidt meget i Rusland (RA. TKUA. Rusland nr. 99: Heins til admiral Stöcken 3/7 1701, se også TKUA. Rusland nr. 100: Heins til Hans Henrik Tønder 18/11 1701). Oplysningerne i I. H. Lützwow: Samling af historiske Efterretninger om danske Søofficerer. (1788), s. 215 om, at han 1702 skulle have opholdt sig i Moskva, er efter alt at dømme ikke rigtige. 24. juli 1705 lykkedes det Simon Pedersen at få arresteret en vis major Bambanius i Glückstadt, fordi denne havde talt ilde om den russiske nation (RA. TKUA. Rusland nr. 103: 1705—09 Georg Grunds gesandtskabsarkiv. Frederik IV.s ordre af 10/4 1706). Endelig forsøger han sig i 1724 som plattenslager over for den danske gesandt i Holland, Niels Griis, i forbindelse med et opdigtet anslag mod den danske konge (RA. TKUA. Nederlandene nr. 159: 1723—24 Gesandtskabsrelationer, til dels med bilag, fra Nicolas Griis. Griis' relationer af 18/1 og 15/4 1724 og Ludvig Daae: Nils Griis, dansk-norsk Envoyé i Haag. Norsk Hist. Tidsskr. 2. r. VI (1888), s. 41—42).

³ »Tre glas« (vin eller spiritus). Elagin: Spisok sudov azovskago flota 1696—1712. S. 6—7.

⁴ »Trommen«. Ibid.

⁵ Ibid.

skyldtes det fugtige træ, der var anvendt. En kommission, der i 1699 eller 1700 undersøgte samtlige skibe, havde mange ting at rette og mange hårde ord tilovers. Værst gik det dog ud over danskernes skibe, der fik karakteren »dårligst af alle«¹.

Selv om dansk skibsbygning således ikke kom til at fejre store triumfer i Voronež, var der dog, når alt kommer til alt, udført et pionerarbejde under meget vanskelige forhold både i teknisk og organisatorisk henseende.

Om de danske søfolk, der 1698 lod sig hverve i Holland, har haft lige så lidt held til at føre og bemane de færdige skibe, får stå hen. Foreløbig kom flåden ikke i kamp, da der allerede 14. januar 1699 sluttedes våbenstilstand med Tyrkiet². Ingen af de syv nævnte officerer er optaget i »Obščij morskoj spisok«³, og deres indsats kan derfor ikke vurderes. Først det følgende tiår skulle bringe danske søofficerer, der drev det vidt i russisk tjeneste⁴, og først da opbyggedes en russisk flåde, der fik egentlig militær betydning, nemlig den baltiske.

De danske skibsbyggere trådte i zarens tjeneste på et tidspunkt, da russisk udenrigspolitik var vendt imod Tyrkiet, mens forholdet til Sverige endnu var venskabeligt. Som omtalt hvervedes der også i Sverige skibsbyggere til værfterne i Voronež, og i sommeren 1697 modtog zaren 300 kanoner som gave fra Karl XI⁵. På denne baggrund kan hvervningen i Danmark, der skete på russisk initiativ, næppe betragtes som forløber for den dansk-russiske alliance af 24. august 1699⁶, der var rettet mod Sverige, og som kom i stand på dansk initiativ.

¹ »Strešneva, Dolgorukago, Šeremeteva est' chudšie ot vsech korablej razmerom i krepostiju«. Elagin: Priloženie III nr. 58 punkt 3.

² Bogoslovskij. III (1946), s. 416 f.

³ Obščij morskoj spisok. Č. 1. (1885). (Almindelig flådeliste).

⁴ Ibid. samt Ludvig Daae: Nordmænd og danske i Rusland i det attenlede Aarhundrede. Norsk Hist. Tidsskr. 2. r. IV, s. 407 ff.

⁵ Elagin: Priloženie IV nr. 4.

⁶ Carl S. Christiansen: Danmark-Norges Traktater 1523—1750. XI, s. 33 ff.

Anmeldelser

Skrifter udgivet af Udvalget for udgivelse af kilder til landbefolkningens historie. 1952-1964.

I 1952 konstituerede *Udvalget for Udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie* sig, og i efteråret samme år opnåede dets daværende formand og næstformand, landsarkivar Johan Hvitfeldt og arkivar C. Rise Hansen, den første bevilling fra Carlsberg-fondet. Siden da er der med fortsat støtte fra dette og fra anden side udsendt en imponerende serie af betydningsfulde publikationer. En central plads såvel i udvalgets som i publikums øjne indtages af tingbogsudgaverne. Af disse er, mens dette skrives, udgivet *Herlufsholm Birks Tingbøger 1616-19, 1630-33* ved arkivar Karen Marie Olsen (2 bd.), *Aasum Herreds Tingbøger 1640-48* ved professor Aksel E. Christensen og universitetsadjunkt Troels Dahlerup (4 bd.), samt de endnu uafsluttede *Skast Herreds Tingbøger 1636-40* ved arkivar Poul Rasmussen (4 bd. + 1 hefte) og *Sokkelunds Herreds Tingbøger 1621-22, 1625-37* ved amanuensis Ole Karup Pedersen (2 bd. + 3 hefter).

Selvfølgelig har historieinteresserede været klar over det værdifulde kulturstof, der fandtes i tingbøgerne, og det har lejlighedsvis i større eller mindre omfang været udnyttet i retshistorisk og lokalhistorisk forskning, men almeneje bliver det først med udvalgets udgaver. Det er ikke for meget sagt, at hermed træder bonden som individ ind i historien. I ældre kilder er han objekt, her er han den agerende. I mange tingsvidner står personer og situationer så klart aftegnet, at de næsten efterlader et synsindtryk hos læseren, i hvilken forbindelse man dog også må erindre sig, at det er nogle af de bedste tingbøger, der fremlægges. Det livfulde kommer selvfølgelig navnlig frem i tingsvidnerne om dramatiske begivenheder i herred eller birk, slagsmål, drab, trolldomssager og lignende, men det fremgår også af de udgivne tingbøger, at æresforfølgelser med påfølgende slagsmål og drab i hidsighed har plaget landsbysamfundene i et omfang, der langt overstiger hyppigheden af disse

foreteelser i vor tid. Det er en hidtil upåagtet vrangside ved fællesskabet, som rimeligvis har sin psykologiske forklaring i det alt for nære samliv og den store afhængighed af hinanden. Det ville i den forbindelse være interessant om udvalget kunne udgive nogle tingbogsårgange fra de vestjyske egne, hvor enestegårde var fremherskende. Mon disse foreteelser ikke vil vise sig at være mere sjældne her.

Det er dog ikke i disse handlingsmættede episoder, man skal søge tingbøgernes største værdi, men i de glimt, der uforvarende kastes over kulturtilstande og den daglige tilværelse på landet. Nogle få linier fra sagen om den ulykkelige forkarl Niels Jensen, der blev fundet druknet i Vardeå, skal fremføres til illustration. Spørgsmålet var, om karlen havde begået selvmord eller var blevet myrdet. Lensmanden hidkaldte to bartskeerere fra Ribe for at syne liget, disse erklærede, »at de så, at der var en pøt (fordybning) over hans venstre øje noget om til den venstre side, og da skar de kødet fra samme pøt, og da var benet inden for samme pøt noget sprukket og lidt indtrykt, og var der en liden skal, som de kunne opløfte med en kniv, dog var huden over samme pøt hel forinden (de skar)«. Ikke nogen ilde erklæring af disse barber-kirurger. Et indtryk af rytmen og den daglige tilværelse på en gård fås af disse få linier fra en medtjeners erklæring: »En torsdag morgen ungefær ved St. Mortensdags tide næstforleden da kom en af (gårdejersken) Marens, salig Otte Rasmussens piger og kaldte på ham, på en dreng og på Niels Jensen, som da tjente fornævnte Maren Ottens, at de skulle komme ind at bede Gud om nåde og til deres davre. Og der de kom ind, faldt de på knæ og læste og siunge, som de plejede at gøre, og der det var gjort, gik de ud igen og ville ikke have deres davre, fordi de tykte, det var for tidlig, og der fornævnte Niels Jensen gik ud, da sagde han til Maren Ottens: I hitter på så mange nye skikke med os. Hvor mon I vil hen med os?« (Skast herred 1640, s. 57 og 58, normaliserede). Forkarlens surhed skyldes irritation over, at de ikke som hidtil skal røgte dyrene inden davren. Under sagens videre forløb karakteriserer enken sig i en henvendelse til øvrigheden – hun var under mistanke for at have skaffet karlen af vejen – som en fattig, skrøbelig kvinde. Det clichéagtige i denne så velkendte form for en henvendelse til øvrigheden belyses af det forhold, at hun dog havde syv mennesker i sit brød.

Noget af det vigtigste tingbogsudgaverne illustrerer er de vidt forskellige vilkår bondebefolkningen har levet under fra egn til egn. Anmelderen har hidtil opfattet det som exceptionelt, når bønderne i hans hjemstavn, Nørre Rangstrup herred, kan ses

allerede omkr. 1600 i praksis – men ikke teoretisk – at nyde arvefæstets fordele med fikseret stedsmål, ubetydeligt hoveri og lignende og søgt forklaringen i Frederik 2.s udkøb af adelen i området. Men tingbogen for Skast herred viser, at forholdene her ikke har adskilt sig synderligt fra forholdene syd for kongeåen. I modsætning til forholdene i Herlufsholms birk er det et efter tiden velstillet samfund, man skimter bag retsprotokollerne, givende sig udslag i gode aftægtsforhold, store, ja til tider rige arveefterladenskaber og en forholdsvis fri disposition over gård og jord. Her er det holbergske billede af fæstebonden misvisende, men kommer man til Herlufsholms birk, møder man scenerier og forhold, der er som taget ud af Jeppe på Bjerget. Således sidder en aften i 1632 gårdmanden Rasmus Laarck og drikker med smeden i Ladby i dennes stue. Udenfor på gaden står Rasmus' kone Maren og bruger ukvemsord og vil have manden hjem. Da mister Peder Smed tålmodigheden og brøler: »Der burde fare en djævel i din sakramentske tæve, du burde stubbes til kagen, du est ikke den mand værd du haver«. Konen får sin mand til at stævne smeden til tinge for at mortificere de på offentlig gade fremsatte udtalelser, hvilket denne gør uden forbehold. »Han var uvidende om at have sagt det anførte, thi han var så drukken, at han hverken kunne gå eller stå, samt at han ikke vidste andet om Rasmus Laarcks hustru end det som var ærligt, kristeligt og tilbørligt i alle måder«. (1632, s. 106, 1603, s. 4). Erklæringen får en i høj grad til at mindes Jappes groteske ed »Jeg vil gøre min højeste ed på, at det er løgn, alt hvad jeg svor på tilforn«, thi af tingsvidner fra følgende tid og til slut af konens egen tilståelse fremgår, at hele landsbyen var klar over, at hun gennem syv år havde gjort manden til hanrej og at mindst et af børnene havde landsbyens Don Juan, Søren Andersen Jyde – om hvis forbavsende meriter tingbogen indeholder adskilligt – som fader.

Men ikke blot de pittoreske scenerier minder om Holberg, også dennes og ligesindedes harme over de trællekår, man bød de sjællandske bønder, belyses af tingbogen. I 1633 tiltaler skolens foged to fæstebønder – de optræder både før og senere som tingmænd, skulle altså have hørt til birkets mest ansete og indsigtfulde bønder – fordi de mod skoleforstanderens forbud havde ladet deres søster begive sig udenfor birket, førend hun havde barslet. De tiltalte forsvarer sig med, at skoleforstanderen havde givet tilladelse til, at søsteren måtte stå skriftemål for sit lejemål hos præsten i Rislev. Præsten der havde sendt hende videre til skrifte hos præsten i Herlufmagle, fordi den udlagte barnefader boede der, og under opholdet i denne præstegård fødte pigen pludselig sit

barn, »hvilket foster« altså var født udenfor birket, d. v. s. uden for vornedskabet, hvilket er pointen i sagen set fra skolens synspunkt. Fogedens påstand til dom er 1) hvad præsterne har foretaget sig kommer ikke sagen ved, 2) der skal ikke bevises, at skoleforstanderen har givet tilladelsen, 3) præsten i Risby kan ikke være hjemmel for, at skoleforstanderens forbud overtrædes og 4) om de to brødre ikke efter recessen (1558) art. 42 burde stå til rette. Fogedens argumentation fejler alle menneskelige hensyn til side og konstruerer derefter lydighedsnægtelse over for et uhjemlet påbud fra skolens side. Vornedskabet omfattede ikke kvinderne på det tidspunkt, først en generation senere blev der i D.L. 3-14-5 indsat en bestemmelse, der kunne have hjemlet fogedens påstand. Det var imidlertid en innovation i Danske Lov og blev ikke kodificeret uden indsigelse fra Peder Lassens side: male et contra principia juris, nam spurius sequitur conditionem matris, et mater est immunis quocumque loco nata sit, ergo et spurius (jf. Steenstrup i H.T. 5.r. VI, s. 410). Når fogeden henviser til recessens påbud om, at bønderne under straf af fæstetab skal være deres husbond lydige, tager recessen givetvis ikke sigte på det foreliggende forhold. Birkedommeren optog sagen til dom efter 4 uger, men har øjensynligt og forståeligt haft vanskeligheder med at formulere en dom, thi der blev ikke afsagt nogen, men efter den berammede frist stævnedes man påny brødrene til tinge, for at få dem til at indrømme, at de havde overtrådt et dem bekendt forbud fra skolens side. Den ene broder – den anden møder ikke og fik omgående en 3 marks bøde for foragt for retten – indrømmer, at han var bekendt med forbudet, men gentager, at skoleforstanderens tilladelse var indhentet i dette specielle tilfælde. Sagen bliver »af-tinget« med, at de to brødre betalte 7 daler 16 skilling i bøde (1633, s. 54, 64 og note, 164 og 166).

Sagen efterlader et dybt indtryk af, hvor hjælpeløse og ukyndige tingmænd har været, selv i forhold, der angik dem selv. Denne ukyndighed kommer iøvrigt på en næsten tragikomisk måde til udtryk i en anden sag, hvor landsdommeren havde dekretet, at birkedommeren skulle vige dommersædet for at afgive en vidneforklaring. Tingmændene afslår efter tur at tage dommersædet i dette forholdsvis ubetydelige anliggende, een udtaler, »at han forstår sig intet derpå«, en anden, at han har givet birkefogeden en skæppe havre, »formedelst han ikke vil sidde i dommers sted« (1633, s. 86). Også det kunne blive en indtægt.

I anden forbindelse har Poul Meyer som jurist udtrykt ønske om, at udvalget måtte få lejlighed til at udgive så mange tingbøger som muligt for bedre at lære de forskellige rettergangsformer at

kende (Bol og By 4, s. 56). Udfra det rige indblik tingbøgerne giver i kultur- og samfundstilstande, kan anmelderen fuldt tiltræde dette ønske. Det ville således være ønskeligt at få nogle tingbogsårgange fra 1680erne, fordi den sociale position af de i tingbøgerne agerende personer da forholdsvis let kan fastslås ved hjælp af matriklen 1682.

Læseren af tingbøgerne vil jo hurtig opdage, at han står overfor en række juridiske begreber, som er fremmede eller uvante for ham i den sammenhæng, de optræder i, for eks. at give lov på lovhævd lovtidsdag, at dele med høringer, at miste sit mandhelg, at blive tremarksmand, at stande for dom (hver der ikke er tale om domsafsigtelse) o. s. v. Professor Poul Meyer har i sine noter til tingbøgerne og i en særåfhandling *Dom og Dele* i udvalgets publikationsserie *Bol og By 4*, s. 28–60, ydet fortjenstfulde bidrag til klarlæggelse for læseren af en del af disse begreber. Det arbejde, der er nedlagt her, må i høj grad påskønnes, men qua anmelder må man gøre nogle bemærkninger. P. M. formulerer s. 40 et betydningsfuldt forhold på følgende måde. »Afgørende for opfattelsen af tingsafgørelserne er imidlertid, at adskillige dokumenter og vidnesbyrd, der efter moderne opfattelse opfattes som bevismidler, efter datidens ret har karakter af formelle beviser, hvilke i realiteten vil sige domme«. Hvor mange læsere har egentlig glæde af en sådan formulering, og hvor bliver berettigelsen af den anke af, som P. M. tidligere (s. 28) har rettet mod ældre retshistorikere for deres anvendelse af deres egen tids juridiske begreber til beskrivelse af fortidens fænomener? Udgangspunktet for P. M.s anførte formulering er et udtryk som »N. N. stod her i dag for dom«, uden at der på nogen måde foregår noget, der efter vore begreber har med domsafsigtelse at gøre. Faktisk anvendes udtrykket fuldkomment identisk med det velkendte middelalderlige udtryk »N. N. in placito nostro anno domini etc. constitutus«, hvoraf ingenlunde følger, at P. M.s formulering er urigtig, men at vort tingbegreb er for snævert, at det »at være på tinge« under givne omstændigheder er ensbetydende med at opnå en dom. For eks. vil en herremand, der efter lovlig varsel får et synsnævns uimodsagte erklæring om, at gårdfæld er konstateret, i praksis have opnået en dom over fæsteren, fordi recessen 1558 fastslog, at gårdfæld giver ret til udvisning. P. M.s formulering dækker dette forhold, men man kan jo nok synes, at det ville være mere frugtbart, om en retshistoriker drog sammenligning med en tingbogdommers virke idag og understregede, at i fortiden blev mange flere forhold behandlet på den formelle måde en sådan dommer anvender.

Dette er imidlertid et formuleringsproblem, den næste ind-

vending er derimod af real karakter. S. 41 skriver forfatteren »Hvis vidne stod mod vidne, har tinget oprindeligt ikke kunnet tage stilling til, hvilket udsagn, der skulle anses for troværdigt . . . Efter reformationen . . . blev det pålagt herredsfogederne at granske og forfare vidnesbyrdene på begge sider og dømme, efter som de fandt retfærdigt«, nemlig ved recesserne 1547 og 1558. Det fremgår af s. 31, at v. Stemann, Schleswigs Rechts- u. Gerichtsverfassung im 17. Jahrhundert (1855), ikke hører til P.M.s læsning, hvad der kun kan beklages. Som herredsfoged i Nordslesvig og senere præsident for appellationsdomstolen i Slesvig havde v. Stemann en føling med den i sammenligning med kongeriget meget mindre brudte udviklingslinie i hertugdømmet, som stadig gør hans bog læseværdig. Hertil kommer, at han som udgiver af ca. 200 sider udtog af sønderjyske tingbøger nok er værd at lægge mærke til. – En sammenligning mellem hans stærkt forkortede udtog og Udvalgets udgaver viser iøvrigt, hvor rigtigt det er, at Udvalget har besluttet sig for en ord- og bogstavret gengivelse af tingbøgerne. – Men tilbage til emnet. Stemann gør bl. a. opmærksom på, at en stor del af de mange domme med diffamerende virkning (tremarksmand, mindermand og lign.) har deres hjemmel i Tord Degns art. 94. »Item pro falso testimonio in placito prestito soluat falsus testis ad minus tres marchas bondoni et regi tantum«. Direkte henvisning til denne bestemmelse findes gentagne gange i Herlufsholms tingbog men på en lidt særegen måde, således 1631, s. 99: »N.N. formente om han (modparten) ikke havde berettet løgn inden tinge og derfor bør at bøde tre mark efter kong Eriks håndfæstning«. I noteapparatet gøres opmærksom på, at en sådan bestemmelse ikke findes i håndfæstningen 1282 29/7 og at »måske bruges sådanne henvisninger til at betegne almindelige retsgrund sætninger, det er i hvert fald ikke sandsynligt, at birkefogeden har haft et håndskrift, der betegnede sig som 'Kong Eriks håndfæstning'. Forklaringen er så temmelig sikker den, at Tord Degns artikler i mange lovhåndskrifter står blandt de supplerende lovt ekster, der gives til landskabslovene, og dette supplement begynder som regel altid med håndfæstningen 1282. Man har derfor allerede omkr. 1300 kunnet procedere mod falsk vidneafleggelse på tinge, og de »tremarksmænd«, der optræder i hdfstn. eller landefredsforbundet 1360 og som hører til nederst på den sociale rangstige, må opfattes som de første kendte repræsentanter for den klasse diffamerede mennesker.

Alene tingbogsudgaverne er en stor præstation, men derudover har udvalget sat sig for at kaste lys over mange andre sider af bondens tilværelse. Anmelderen anser udgivelsen af statistisk

materiale fra 16. årh. som den næst tingbøgerne vigtigste opgave. Den faste grund under fødderne, som Henrik Pedersen skabte med sit talmateriale fra 1682 matriklen, skydes for visse dele af landet med forholdsvis stor sikkerhed 100 år og længere tilbage i tiden. Bibliotekar Svend Gissel har udgivet *Sjællands Stifts Landebog 1567* og overarkivar C. Rise Hansen et beslægtet kildemateriale, *Præsteindberetninger om Fæstegods m.v. i Vendelbo Stift 1568 og 1599*. Materialet er værdifuldt, men har statistisk set også sin begrænsning, hvilket bl. a. fremhæves af Gissel i hans indledning s. XXII flg., jf. også anmelderens bemærkning ovf. s. 264 note 2 om forholdene i Gundsømagle. Til fremlæggelse af statistisk materiale må også henregnes arkivar Poul Rasmussens udgivelse af *Århusgård og Åkær Lens Jordebog 1544 og Silkeborg Lens Jordebog 1586*. Formelt er det jordebogsudgaver, men de meget grundige indledninger må ses i sammenhæng med samme forfatters andetsteds udgivne *Herreklostrenes Jordegods i det 16. Aarhundrede og dets Historie* (1957) og det vil da ses, at disse arbejder sigter på ikke mindre end en fuldstændig opgørelse over gejstlighedens gods i Århus stift på reformationsstiden. I den henseende peger hans arbejder langt ud i fremtiden, man må ønske, at tilsvarende undersøgelser må blive foretaget for andre stifters vedkommende.

Til belysning af forholdene på adelens gods har Udvalget foreløbigt udgivet *Jakob Ulfelds Jordebog 1588* ved Svend Gissel, og vil, medens dette skrives, i nær fremtid udgive *Eske Broks Skifte 1626* ved C. Rise Hansen og *Viborg Landstings Skøde og Pantebøger før 1660* ved landsarkivar Jens Holmgård. Endelig er der i serien *Ældre Danske Kirkebøger* hidtil udgivet tekstbindet *Levnedsløb i Sørbymagle og Kirkerup Kirkebøger 1646–1731* ved museumsinspektør Ole Højrup. Ligesom ved tingbøgerne føler man ved læsning af de ofte righoldige biografier over de afdøde, at man kommer datidens mennesker ind på livet, men her set fra studerekammerets vinduer, ikke med retsskriverens briller, og det gør i nogen grad en forskel. Kan der iøvrigt udtrykkes en skarpere fordømmelse over vornedskabet end den, der ligger i præstens mindeord over den 21-årige Morten. »Hjemme hos forældrene til denne dag. Levet skikkelig, flittig, forældrene lydige etc. Var truet med øde gård som brødrene og andre sådanne, men nu befriet derfor« (Nr. 603).

Udvalget har ikke nøjedes med udsendelsen af disse mange forskelligartede udgaver, men har sideløbende hermed startet to serier, der videnskabeligt behandler de problemer, som det har sat sig som mål at belyse. I serien *Landbohistoriske Skrifter* er udkommet afdøde landsarkivar Gunnar Olsens disputats, *Hovedgård*

og *bondegård*, en behandling af stordriftens vækst i tiden 1525–1774. I serien *Bol og By* er skabt et forum, hvor emner vedrørende landbefolkningens forhold tages op til videnskabelig behandling. Det ligger udenfor denne anmeldelses rammer at referere alle de her fremkomne afhandlinger, enhver der er interesseret i ældre tiders samfunds- og kulturtilstande må selv holde øje med denne publikation, der omhandler og kaster lys over mange forhold.¹ Dog kan der være grund til at omtale to agrarhistoriske afhandlinger, fordi Udvalget blandt sine fremtidsplaner har en udgivelse af udvalgte markbøger fra Christian V.s matrikel. Hvis det moment ikke forelå, ville anmelderen efter endt læsning af de omtalte afhandlinger, Poul Rasmussen, »De regelbundne landskifter. Deres beskrivelse og deres bestemmelse« og Ole Widding, »Om rebning«, have henlagt dem og til eget brug rubriceret dem som henholdsvis en metode til forbedring af Henrik Larsens metode og som en tilbagevenden til Olufsens gamle opfattelse af den gennem tiderne uændrede landsbymark. Men med den omtalte plan in mente rejser de et større problem: Hvor står den agrarhistoriske forskning i grunden idag og hvad tilsigtes med en udgivelse af nogle markbøger? Ud fra det synspunkt kan der være grund til at tage stilling til de to afhandlinger. Widdings opfattelse går ud på, at markbøgerne repræsenterer et levn, at den landsbymark der opmålt 1682 har bestået således »gennem tiderne«. Hans eksempler virker kritisk set just ikke imponerende, det ældste fra 1499 beviser jo ikke andet end at forholdet mellem de tre gårdes størrelse er det samme i 1499 og 1682 (*Bol og By* 5, s. 90), og det trænger sådan set ikke til bevis. Man kunne sagtens opstille en mængde eksempler, der viste i modsat retning af Widdings opfattelse, men det er ikke det afgørende, det afgørende er, at Widdings grundopfattelse er skæv. Han formulerer den overfor 'skeptikere' på den måde: »der havde vel ikke været grund til at gennemføre en så omfattende omvæltning af åsene, som en rebning faktisk betød,

¹ Af betydelig interesse er således Gissels påvisning af, at åbotønden og sjællandstønden ikke blot som hidtil bekendt havde forskelligt skæppetal, men også var af forskelligt rumindhold, hvilket er nyt. Gissels argumentation (*Bol og By*, 5, s. 39) finder sin fulde bekræftelse i Langs andet regneeksempel fra 1576, nemlig at 11 åbolæster er lig 8 læster 11 pund 6 skæpper sjællandsk. Baggrunden for regnestykket, som Gissel ikke fortolker rigtigt, er: 11 åbolæster eller 396 åbotønder er lig 396 + 33 tønder sjællandsk (fordi ifølge Langs første ligning 1 åbotønde (8 skæpper) er lig 6½ skæpper sjl. (= 1½/12 tønde), hvilket skal deles med 48 og giver Langs facit 8 læster 11 pund 6 skæpper sjællandsk. Overfor Gissels tvivl om, hvor gammel denne sjællandske skæppe har været, må fremhæves, at når 12 gårde i Sneglerup i 1370 hver yder 16 skæpper byg, og de også gør det i 1591 og 1664 (ovf. s. 314) har vi også lov at slutte, at skæppetallet har været uændret i den periode.

hvis ikke der derved var skabt en ordening, som betød en retfærdig jordfordeling i forhold til de afgifter, der hvilede på jorden, og en fordeling, som var accepteret af bønderne i de pågældende byer. De havde selv en interesse i, at ordenen blev opretholdt« (ibid). Det skæve i forestillingen er, at man ved en rebning kunne opnå en objektiv, retfærdig løsning. En landsbymark var ikke en plan skrivebordsflade, den bestod navnlig set fra bonitetssynspunktet – og det var i bøndernes øjne det væsentlige – af en mosaik af uensartede bestanddele. Jo større enheder man inddelte marken i, des større var de uretfærdigheder, der kunne ramme den enkelte, jo mindre man gjorde dem des mindre var denne skavank, men det førte kun til en approximativ tilnærmelse til den absolutte retfærdighed og var behæftet med den fejl, at det førte til yderliggående udparcelleringer. En retfærdig løsning var sådan set den Gjesingbønderne havde udtænkt, nemlig den hvert år at skifte marken påny; over en årrække ville plus og minus for den enkelte udlignes. Men manglerne ved den ordening er jo også indlysende, så det er let at forstå, hvorfor den 1637 blev opgivet (Skast herreds tingbog 1637, 584). Tilfældet belyser iøvrigt også, at Widding i nogen grad overdriver bøndernes modvilje mod nye rebninger, det samme fremgår ligeledes af de mange lokale forbud mod rebninger i nyere tid, således forbød amtmanden i Haderslev i 1605 nye rebninger i amtet, fordi de førte til så mange stridigheder indenfor landsbyerne. Widdings andet ræsonnement, at en rebning *eo ipso* måtte betyde en retfærdig jordfordeling i forhold til afgifter, modbevises tilfulde af matriklen 1682. Gårde med samme landgilde kunne som bekendt have et vidtforskelligt hartkornstal. Det er jo netop det dilemma, der ligger bag udarbejdelsen af matriklen. Overfor Widding må derfor hævdes, at den udvikling fra større til mindre inddelinger, der kan konstateres siden højmiddelalder (Paludan-Müller, Poul Meyer; man kunne også nævne Arup, men her er tankegangen en anden), er en ganske naturlig foreteelse, den hører fællesskabets mekanik til. Et givet grandestævne har på et givet tidspunkt uden tvivl kunnet udtænke og vedtage en ordening, der var bedre end den hidtidige, men erfaringen ville snart vise, at nogle stadigvæk var mere begunstigede end andre, og selv om forskellene var mindre, var krav om nyrebning stadigvæk lovhjemlet, medmindre rebning ikke blev forbudt som i Haderslev amt.

Poul Rasmussens afhandling drejer sig som nævnt om en forbedring af Henrik Larsens metode til bestemmelse af bolene i matriklen 1682. Men spørgsmålet er, om en sådan forbedring er påkrævet. Lidt historiografi vil her være på sin plads. Det var under en diskussion med Erslev, at P. Lauridsen i 1903 som støtte

for sin opfattelse af bolet i middelalderen henviste til, at bolet ifølge matrikuleringsarbejderne endnu var en »håndgribelig realitet« i landsbymarken i 17. årh. Bemærkningen blev grebet af den da unge Henrik Larsen, og man kan sige det blev hans livsværk at efterspore disse bol i matriklen 1682. Tankegangen, der ligger bag, er beslægtet med Olufsens og Widdings, nemlig den, at når disse bol var bestemt efter en analyse af markbøgernes talkolonner, har vi de middelalderlige bol for os. Som bekendt har han dannet skole.

Det bedste materiale til studiet af disse 'Larsenske bol' er imidlertid ikke markbøgerne 1682, men akterne med tilhørende kort over opmålingen i Tyrstrup herred 1716–18. Man behøver blot at kaste et blik på et af disse kort, der vedrører opmålingen af Stenderup bymark og som Mogens Lebech har udgivet i Sdj. Aarb. 1937, s. 32, for at indse dette. De agerstrimler, der på kortet er angivet med tallene 1–6 er bolene i landsbymarkens fald. Alle de problemer, der knytter sig til markbøgernes talkolonner, hvilke gårde, der ligger i bol sammen, hvormange bol der er, hvilken himmelretning målingen er foretaget i o. s. v. løses her let og overskueligt af sig selv. Faktisk behøves der udover kortet kun nogle få opmålingsakter til illustration, hvilke gårde, der lå i bol sammen, og hvilket ottingtal de havde, for at kunne overskue hele systemet.¹ For den agrarhistoriske forskning, der mere end 100 år har beskæftiget sig med disse problemer, vil en udgivelse af et passende udvalg af disse kort og akter uden tvivl kunne blive af meget større værdi end udgivelse af nogle markbøger. Hvem tør for eks. på et kort som det over Stenderup bymark 1716 forsøge at indpasse et middelalderligt bolbegreb, der omkr. 1250 giver sig udtryk i en formulering som: »Backensbool in uno loco, et dimidium Fæstebool iuxta Gamlæby tofteænde?«

C. A. Christensen

Henrik S. Nissen og Henning Poulsen: På dansk friheds grund (Dansk Ungdomssamvirke og De ældres Råd 1940-1945). 1963. 328 sider.

Som første bind i en planlagt serie af studier over besættelsestiden har Udgiverselskab for Danmarks nyeste historie udsendt

¹ Til systemets karakteristika hører, at de gårde, der lå i bol sammen ikke har samme agerbol fra fald til fald. Hvis en gårdgruppe har bol 1 i et agerfald, kan den f. eks. have bol 5 i næste, bol 2 i tredje o. s. v. Ser man på kortet er det let at indse, at herved kan de uretfærdigheder, der er en følge af agerfaldenes naturgivne form, formindskes. Det er en anden fremgangsmåde end den Gjesingbønderne anvendte, men tilstræber principielt det samme, en formindskelse af uretfærdighedsmomentet.

På dansk friheds grund (Dansk Ungdomssamvirke og De ældres Råd 1940–1945) af cand. mag.'erne Henrik S. Nissen og Henning Poulsen.

De i bogens undertitel nævnte organisationer var vigtige led i den folkelige front, der i besættelsestidens begyndelse blev rejst, ikke så meget mod besættelsesmagten som mod den antiparlamentariske idé-infektion, der truede det danske samfund på baggrund af 30'ernes kriseår og det chok, den 9. april forvoldte. Det er et hovedsynspunkt i bogen, at disse organisationer – og ikke mindst prof., dr. theol. Hal Koch – »bidrog til, at en demokratisk indstilling kom til at ride frem på bølgerne fra den nationale vækkelse« (s. 295), der var en reaktion på besættelsen og som kunne have udviklet sig til en stærk antiparlamentarisk bevægelse. Ungdomssamvirkets og De ældres Råds arbejde må derfor ikke på baggrund af den senere udvikling under besættelsen skydes til side som ligegyldigt. »Det var i besættelsens første år en aldeles nødvendig medicin for et folk, hvis tillid til sig selv og sin livsform var blevet rystet i sin grundvold« (s. 294).

Dansk Ungdomssamvirke – D.U. – og dens stærkt grundtvigiansk prægede støttekreds med Jørgen Jørgensen og Knud Kristensen som politiske hovedfigurer, havde deres blomstringstid i tiden før d. 29. aug. 1943. Da regeringen hørte op med at fungere og da en stor del af D.U.'s ledere deltog i det illegale arbejde, mens organisationen selv stillede sig neutral over for modstandsbevægelsen, trådte D.U. ud af det politiske spil. Heri havde det før bruddet kunnet spille en vis rolle som forbindelsesled mellem befolkningen og politikerne ved at sprede informationer og ved at underrette politikerne om stemningen i landet i en tid, da pressens nyhedsformidling og den offentlige debat var lammet. Hertil kom en omfattende demokratisk oplysningsvirksomhed blandt ungdommen, et resultat af navnlig Hal Kochs idé om, at det ikke var tilstrækkeligt, at de politiske ungdomsforeninger havde fundet sammen i D.U. til et fælles nationalt og kulturelt virke af upolitisk art, men at det tværtimod gjaldt om at »politisere« ungdommen, d.v.s. gøre de unge til aktive borgere, der var sig deres ansvar over for det demokratiske samfund bevidst. I en særdeles fængslende skildring viser forf., hvorledes det lykkes Hal Koch at gøre denne idé til det ledende synspunkt i D.U.'s arbejde; deres skildring har i det hele sin styrke i, at den giver det første detaljerede billede af idébrydningen og af stemninger inden for ledelsen af D.U.

Denne styrke er imidlertid også en svaghed ved bogen, for så vidt forf.'s optagethed af D.U.'s indre udvikling lejlighedsvis

synes at sløre deres blik for, hvilken betydning der kan tilmåles D.U. i datidens situation. Forf. har lagt vægt på at give et »bidrag til belysning af tidens problematik« (s. 9), og dette er fuldtud lykkedes for dem, men en stærkere understregning af det praktiske grundlag for D.U.'s arbejde ville formodentlig have ført dem til at tage større forbehold over for den i D.U. nærede forestilling, at det »placerede sig selv som den folkelige basis for konge, regering og rigsdag« (s. 231), hvilket må siges at være en enorm opgave for en ret løs organisation, en slags forening for foreninger, der havde varierende tilslutning i landets forskellige egne og som ovenikøbet i meget stor udstrækning stod under indflydelse af en enkelt fremragende personlighed, Hal Koch, der »i stadig højere grad blev den, der tegnede firmaet« (s. 147). Der må også næres betænkelighed over for forf.'s generelle synspunkt, at »de skiftende stemninger og den offentlige opinion kommer klarere til udtryk i Dansk Ungdomssamvirke end i de politiske partiers vælgerforeninger, fordi ungdomssamvirket, skønt det opfattede sig som en del af den folkelige baggrund for samarbejdspolitikken, dog stod væsentlig friere i sin kritik af regeringen og partierne, end vælgerforeningerne gjorde« (s. 9). Dette er rimeligvis rigtigt i forhold til vælgerforeningerne, men næppe i forhold til hele befolkningen, hvis opinion ikke kan identificeres med den række af gode, men ungdommelige hoveder, der fandt en tumleplads i D.U.

Denne overvurdering af D.U.'s betydning skal ikke forklejne forf.'s fortjeneste som de første – efter tilskyndelse af prof., dr. phil. Roar Skovmand – at have fremdraget et hidtil ret overset og undervurderet kapitel af besættelsestidens historie. Opgaven har været besværlig, da kildematerialet har vist sig at være spredt og ufuldstændigt. D.U.'s centrale arkiv er ikke bevaret, samtidige trykte kilder må på grund af den indskrænkede ytringsfrihed behandles med varsomhed. Forf. har søgt at samle et fyldestgørende materiale – et flerårigt arbejde, der i forbavsende grad har været kronet af held –, men de har undertiden været slået med blindhed. Eksempelvis filosoferer de over forstander J. Th. Arnfreds mulige andel i en stillingtagen af Andelsudvalget i sommeren 1942 (s. 215) i stedet for at prøve en henvendelse til ham, som ville have givet til resultat, at netop det modsatte af deres gisning var tilfældet: det fremgår af udvalgets udførlige forhandlingsprotokol, at Arnfred varmt anbefalede at yde støtte til den skoletanke, der efter krigen blev ført ud i livet på Krogerup.

En særlig interessant kildegruppe er beretninger fra folk, der havde tilknytning til D.U.'s eller De ældres Råds arbejde. Disse beretninger er referater af forf.'s interviews med beretterne,

udarbejdet på grundlag af båndoptagelser eller notater. Efter redaktionen er de i reglen blevet godkendt af beretterne, dog kun med hensyn til indholdet, ikke til formen. Hensigten med denne fremgangsmåde har været at bevare den løse mundtlige fremstillingsform, som forf. – sikkert med rette – tillægger en større erindringsværdi end den skriftlige redegørelse med dens krav om stringent sammenhæng. Beretningernes pålidelighed er selvsagt blevet kontrolleret ved sammenligning med samtidige kilder. Herved har forf. gjort den interessante iagttagelse, at erindringen synes at være sikrest om forhold »som vidnet allerede i øjeblikket har tillagt alvorlig betydning, og som han har taget stilling til« (s. 18). Forf. har fremskaffet 52 sådanne beretninger, der har haft større betydning for dem end det fremgår af noteapparatet. Foruden orientering om personlige forhold og håndbogsviden, fremhæves »det indtryk af den almindelige atmosfære, der har ligget i mange beretninger« (s. 18). Man tager ikke fejl i, at det er dette subjektive indtryk, der trods al kildekritisk forsigtighed har fået forf. til at overdimensionere betydningen af D.U.'s arbejde.

Det er imidlertid ikke kun en svagheit, at forf. ser på samtiden med øjne, der er påvirket af D.U.'s idealistiske og vækkende syn. Der kan peges på den livfulde og friske fremstilling, på bogens dristige åndshistoriske problemstilling, på den sympatiske indføling, hvormed flere af De ældres Råds forgrundsfigurer er portrætteret, samt på den åbenlyse beundring, hvormed forf. følger Hal Kochs færd fra hans første fremtræden i en bredere offentlighed med de navnkundige Grundtvig-forelæsninger i efterårssemestret 1940 til hans sensationelle bebuden i 1943 af, at der efter krigen vil blive præsenteret en regning for krigstidens nationale samling i form af et krav om en virkelig effektiv socialpolitik. Til gengæld kan der også peges på, at forf. deler D.U.'s aversion mod f.eks. Højgaard-kredsen, Dansk Samling og Erik Scavenius, hvis ufolkelige statskløgt ikke kan beskrives som »ønske om at gøre Danmark fordelagtigt bemærket i Nazi-Tysklands øjne« modsat andre forhandlingspolitikere, der »stod fast på at klare sig igennem med et minimum af indrømmelser« (s. 255).

Som helhed har forf. præsteret en inciterende bog, en værdifuld kortlægning af hidtil næsten ukendte stemninger og strømninger i besættelsestidens første år, selv om de i deres vurdering af de behandlede organisationers betydning for stærkt har ladet sig lede af, hvad disse organisationer ønskede at være.

Lorenz Rerup

Guvernør Edward Carstensen's indberetninger fra Guinea 1842-1850. Udgivet ved Georg Nørregård af Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie. Kbh. 1964. 444 sider.

Så tidligt som i 1936 har professor, dr. phil. Georg Nørregård i dette tidsskrift (10. r. 3. bd.) indgående beskæftiget sig med afståelsen af de danske besiddelser i Guinea i 1850. I »Vore gamle Tropekolonier«, bd. 1 (Kbh. 1952), har professor Nørregård endvidere givet en udførlig og velskrevet skildring af de danske guinesiske besiddelsers mere end 200-årige historie. Man må derfor karakterisere udgiveren som vor fornemste kender af den danske aktivitet i Vestafrika i det 17., 18. og 19. århundrede, og dette er i høj grad kommet nærværende udgiverarbejde til gode.

Bogen fremstår i et tiltalende udstyr. De få illustrationer forekommer velvalgte, og der er grund til at fremhæve det medfølgende kort, der yder en væsentlig støtte under læsningen; kortet er et dansk opmålingsarbejde fra 1802 med senere suppleringer, og dette samtidige arbejde giver en langt mere instruktiv baggrund for indberetningerne end et tilsvarende moderne kort ville have formået.

I indledningen meddeler udgiveren Edward Carstensen's vita og giver en kort skildring af tilstandene i Guinea i disse år, idet der forøvrigt henvises til den mere indgående behandling heraf i »Tropekolonier«. Herefter følger så de 141 indberetninger, forsynet med et udtømmende arkiv- og noteapparat, samt, hvad der givet vil lette bogens anvendelse, en kort regest over hver indberetning. Af hensyn til ikke-danskyndige er disse registre også medgivet i engelsk oversættelse, og for den danske læser har udgiveren endelig indsat en meget velkommen »fortegnelse over fremmedord og udtryk anvendt af de danske i Guinea« samt et velanvendeligt navne- og sagregister.

Der er således tale om et videnskabeligt fuldt tilfredsstillende udgiverarbejde, og det må dernæst være naturligt at spørge: Hvad giver disse publicerede indberetninger læseren?

Egentlig ikke så forfærdelig meget.

En dansk tilstedeværelse i Guinea på Carstensen's tid afspejlede ikke nogen levende forbindelse mellem Danmark og Afrika, men skyldtes udelukkende historiske årsager.

Fra starten havde den danske aktivitet på Guineakysten været lagt an som forretning, og det havde næsten konstant vist sig at være en temmelig dårlig forretning. Områdets eneste eksportartikel af betydning var slaver til Vestindien, og kun ved at postere underskuddet på de afrikanske forter som en anlægsudgift på den

store vestindiske sukkerindustri regnskab kunne deres vedligeholdelse forsvares. Plantagedrift havde vist sig umulig, og med forordningen om den danske slavehandels ophør bortfaldt derfor ganske de afrikanske besiddelsers eksistensberettigelse.

Økonomiske interesser havde Edward Carstensen således ikke at varetage. Og politisk var situationen omtrent lige så trøstesløs.

Danmark havde aldrig på noget tidspunkt haft territorielle interesser i Afrika udover de for handelens drift strengt nødvendige forter. Helt ind i begyndelsen af 1800-tallet havde samtlige europæiske nationer i Guinea været afhængige af et godt forhold til kystens befolkning. Da denne balance ændredes i europæisk favør med englændernes sejr over Ashanti, blev det selvsagt også disse, der hostede frugten heraf i form af øget indflydelse inde i landet. Udenfor det område, som fort Christiansborgs efterhånden forældede skyts var istand til at dække, var den i forvejen beskudne danske indflydelse til stadighed afhængig af ændringer i den lokale politiske magtbalance.

Udover at forsøge på at opretholde status quo, eller med Carstensens eget udtryk, »at temporisere«, havde den danske guvernør ingen politiske interesser at varetage.

Indberetningernes oplysninger om rådets afrikanske befolkning indskrænker sig til dennes snævre berøringsflade med den danske administration, og for at få et nuanceret billede af befolkningens liv vil man være nødt til at supplere indberetningerne med materiale fra missionerne og fra rejsebeskrivelser.

Hvad indberetningerne derimod giver, er et billede af dansk koloniadministration og et portræt af en dansk koloniembedsmand.

Det er i denne forbindelse værd at påpege den parallelle udvikling, der i disse år fandt sted indenfor de små danske besiddelser i Afrika og i Indien, og som klart belyser det døende danske kolonistyre. For begge gjaldt det, at med krigen med England i 1807 var deres tid uigenkaldeligt forbi. Den aktive periode, hvor alle embedsmænd havde haft fuldt op at gøre såvel indenfor som udenfor deres embede, var nu afløst af stagnation. En afståelse var uundgåelig; spørgsmålet var kun hvornår, og ingen kunne vide, at det ville tage den danske regering mere end 30 år at drage konsekvensen af de komplet ændrede forhold. Såvel i Indien som i Afrika havde embedsmændene nu rigelig tid til at beskæftige sig med selv de mindste detaljer indenfor administrationen og til at forfatte lange og velskrevne indberetninger.

Mod denne baggrund må den danske koloniadministration og den danske koloniembedsmand Edward Carstensen betragtes.

Det billede, man får af den danske koloniadministration, må karakteriseres som forstemmende. Det præges af Danmarks komplet manglende evne og vilje til at investere i de besiddelser, som man så længe havde holdt fast ved. Ønsker man at undersøge, hvorvidt en dansk indsats på dette sene tidspunkt havde været mulig, falder det naturligt at konferere udgiverens positive syn på besiddelsernes muligheder, og deraf følgende negative vurdering af salget, med det indtryk, som Carstensen indberetninger efterlader hos læseren.

I 1952 konkluderede professor Nørregård (»Tropokolonier« I, s. 619), at de danske besiddelser i Guinea blev solgt til spotpris, og at »de kunne være blevet en kilde til forøget velstand og skueplads for et lykkeligt menneskeværk, ikke blot til glæde for Danmark, men også for territoriets afrikanske befolkning«. En gennemlæsning af vedkommende afsnit i »Tropokolonier« efterlader unægtelig læseren med det modsatte indtryk, og dette indtryk bestyrkes kun yderligere ved læsningen af Edward Carstensen indberetninger.

Uden endda at inddrage Danmarks politiske og økonomiske stilling efter afståelsen i 1850 er det vanskeligt at forestille sig, at det fra dansk side skulle have været muligt at foretage en investering af mennesker og kapital i et omfang, der kunne have muliggjort et begyndende dansk civiliseringsarbejde i Guinea. At englænderne i århundredets anden halvdel formåede dette, skyldtes netop investeringer i en målestok, som helt lader en eventuel dansk indsats ude af betragtning.

Men tilbage står så Edward Carstensen person, og den er i høj grad med til at gøre indberetningerne læseværdige.

Selv så Carstensen meget koldsindigt på de danske besiddelsers muligheder, og ikke længe efter hans ankomst stod det ham klart, at hvad angik politisk og økonomisk indflydelse, da var spillet tabt forlængst. Det lagde han i sine indberetninger ikke skjul på, men han understregede samtidig, at Danmark, sammen med andre europæiske nationer, alligevel havde en mission i Afrika. Hans mål var »Slavehandelens Undertrykkelse og Africas Civilisation« (s. 315), og han var i tilstrækkelig grad europæer til at anbefale, at Danmark ydede sit dertil ved at undervise befolkningen på engelsk. At fortsætte med at give en i forvejen mangelfuld undervisning på dansk ville berøve befolkningen enhver mulighed for at komme i kontakt med europæisk civilisation, og den danske skoleundervisning efter Mallings »Store og gode Handlinger« gjorde selvsagt mere skade end gavn.

I sine tanker om Afrikas civilisation og i sine forsøg på med

helt utilstrækkelige midler at bremse den udførsel af slaver, der endnu så sent som i 1845 faktisk fandt sted fra de danske besiddelser, var Carstensen omend ikke forud for sin tid, så dog på højde med de bedste i sin samtid. Når udgiveren derfor (s. 9) bemærker, at Edward Carstensen måske især har interesse, »fordi han var broder til Georg Carstensen, der blev berømt som grundlægger af Tivoli«, må undertegnede erklære sig uenig heri. Den personlighed, vi møder i indberetningerne, formår udmærket at fastholde læserens interesse uden bistand fra den københavnske forlystelsesråd.

Den danske virksomhed i Guinea under Edward Carstensens guvernørperiode kan således næppe påregne interesse udover som en studie i de sidste faser af en 50-årig stagnationsperiode. Derimod er dansk historisk litteratur blevet beriget med et kulturhistorisk værdifuldt portræt af en embedsmand fra enevældens sidste år.

Ole Feldbæk

Friedrich Meinecke Werke I-VI. 1957-1962

Efter *Friedrich Meineckes* død (1954) besluttede det efter ham navngivne Historiske »Seminar« (Friedrich-Meinecke-Institut) ved Berlins »Freie Universität« at foranstalte en udgave af hans »samlede værker«. Under en redaktionskomité, bestående af Hans Herzfeld, Carl Hinrichs og Walther Hofer, er denne udgave: »Friedrich Meinecke Werke« nu afsluttet i 6 store bind, udkommet i årene 1957-62. Nævnte redaktører har udgivet og skrevet indledning til hver sit bind, nemlig Meineckes tre hovedværker: »Weltbürgertum und Nationalstaat«, »Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte« og »Die Entstehung des Historismus«.

Større besvær end disse tre bind må de øvrige tre have kostet de respektive udgivere. I bd. II er mange steder fra samlet Meineckes »Politische Schriften und Reden«, udg. af Georg Kotowski. Idéhistorikeren Meinecke undlod nemlig ikke at udmønte sin historiske erkendelse i indlæg til belysning af konkrete politiske spørgsmål. Hans sidste bidrag her er talen »Geschichte und Politik« fra 1951; han var da 89 år gammel.

Større interesse for danske historikere end dette bd. har formentlig bd. IV »Zur Theorie und Philosophie der Geschichte«, udg. af Eberhard Kessel. Et enkelt lille stykke i dette bd. har ikke før været publiceret. Men det allermeste genfindes i Meineckes små bøger »Vom geschichtlichen Sinn und vom Sinn der Geschichte« (1939), »Aphorismen und Skizzen zur Geschichte« (1942) og »Schaf-

fender Spiegel . . . » (1948). En enkelt afhandling »Kausalitäten und Werte in der Geschichte« har været trykt tre steder tidligere: i *Historische Zeitschrift*, bd. 137 (1928), i »Staat und Persönlichkeit« (1933) og i »Schaffender Spiegel«.

Størst interesse for dem, der forud er fortrolige med Meineckes produktion, frembyder selvsagt bd. VI »*Ausgewählter Briefwechsel*«, udg. af *Ludwig Dehio og Peter Classen* (K. F. Koehler Verlag, Stuttgart 1962. 664 s.). Bindet er delt i tre afdelinger: 1. Meineckes egne »Ausgewählte Briefe 1890–1953«, 316 sider; 2. hans og Siegfried A. Kaehlers brevveksling 1912–1953, 250 s. og 3. Meineckes og Eduard Sprangers brevveksling 1943–1953, 70 s.

I de to sidste afdelinger fylder såvel historikeren Siegfried Kaehlers (d. 1963) som pædagogen og filosofen Eduard Sprangers (f. 1882) breve adskilligt mere end Meineckes. Man kan beklage, at der ikke er bevaret flere breve fra hans virksomhed som arkivar og hans professorater i Strassbourg og Freiburg, den tid, hvor hans første hovedværk »*Weltbürgertum und Nationalstaat*« så lyset. Om dette værk sagde Dehio i festtalen på M.s 90-årsdag, at skønt det ikke havde fremdraget en eneste ukendt kilde, virkede det forfriskende på videnskaben – som en forårsregn, der faldt natten igennem.

Men ingen evt. beklagelser kan fordunkle den rigdom, som indeholdes i de bevarede breve – til forståelse og belysning såvel af tidshistorien som af Meineckes ydre livsløb og indre udvikling under kejserdømme, Weimar-republik, nazisme og efterkrigstid. Jo mere man er fortrolig med tysk historieforskning og dens udøvere i nævnte lange tidsrum, des mere udbytte vil man selvsagt have af læsningen. Oplysende for, hvad der afhandles i brevene, er registerets personnavne: Goethe, Wilhelm von Humboldt og Bismarck, Ranke, Treitschke og Burckhardt hører til de hyppigst nævnte.

Meineckes position blandt historikere – og den høje alder, han opnåede – og produktiv til få år før sin død – medførte talrige hædersbevisninger til ham. Det er velgørende af breve og takkeskrivelser at se, hvor naturlig taknemlig og beskeden han modtog disse, samtidig noget kritisk indstillet over for nutidens ubændige trang til fejring af jubilæer og runde fødselsdage.

Som venteligt finder man i brevene smukt formede billeder, også et enkelt længere digt, som jeg straks skal nævne. Da han i et brev fra nazismens periode opfordrer et ligesindet ægtepar til at besøge sig, skriver han, at så er der dog som fire Skt. Hansorme til at lyse op i natten. Og i et brev nogle få år før hans død hedder det (s. 612): »Im übrigen leben wir immer einsamer. Die Besuche

verden immer seltener. Es ist alles wie ein langsames Erlöschen einer Kerze. Aber man findet sich auch damit innerlich ab, solange noch ein Funke des Göttlichen in uns glüht«.

Digtet »Trilogie des Galgenhumors« (s. 243 ff.) er fra januar 1946, hvor ernæringsforholdene i det udbombede og besejrede Tyskland var skrækkelige. Det skildrer, med hvilken nydelse kornkaffen uden mælk og de 150 gram brød indtages om morgenen – og derefter en pipe tobak: »Und nun denk ich lange nach, – Ach, wie ist der Geist so schwach. – Immer nur durchs Materielle – Steigt er auf ins Ideelle . . .«. – Af brevene fremgår, at M. meget hurtigt efter krigens slutning begyndte at modtage levnedsmiddelpakker fra venner og kolleger i udlandet, fra Danmark, Amerika, ja selv fra England, der mange år efter krigen beholdt en streng rationering.

Pakkerne fra Danmark skyldtes navnlig Aage Friis, der også efter 1. verdenskrig havde hjulpet Meineckes familie. »Den uforglemmelige Aage Friis« hed det i et brev fra M.s enke til mig. Brevudgaven indeholder en række breve til Friis i tiden 1921 til Friis' død 1949. Det første omhandler Friis' artikel i Historische Zeitschrift om § 5's ophævelse. I brevene træffer man desuden omtale af M.s forelæsninger i København i 1924 og af et senere privat besøg hos Friis i 1935 (s. 162). M. lærte sig også nødtørftig at læse dansk. – Brevvekslingen mellem Friis og Meinecke drejer sig mere om personelle forhold end om videnskabelige spørgsmål, skønt Friis ved sine studier over Bismarcks ungdom (Bismarck, 1909) var kommet i nær berøring med tysk historieforskning.

Rundt om i brevene findes tyske historikere omtalt, der er blevet nazismens ofre: én død i koncentrationslejr, en anden afsat fra sit embede, mange gået i landflygtighed til England eller Amerika. Men naturligvis støder man også på de mange, der tilpassede sig situationen, mere eller mindre frivilligt, og med adskillige af disse afbrød M. ikke forbindelsen – trods dyb uoverensstemmelse. Det gælder navnlig den tysk-østrigske historiker H. Ritter v. Srbik (se s. 164).

Et flagrant vidnesbyrd blandt talrige om M.s afsky for nazismen afgiver brevet 4. november 1937 (s. 176). Han nævner sin studie over Schillers »Spaziergang« og skriver: »V. 149 bis 165 des Gedichtes sind zwar heute gleich verständlich . . .«. Det hedder her: »Aus dem Gespräche verschwindet die Wahrheit, Glauben und Treue – Aus dem Leben, es lügt selbst auf der Lippe der Schwur . . .«. – En anden udtalelse om nazismen (og Hitler?) indeholder et brev fra september 1943 til Spranger (s. 572 f.). Om verdenskrigens udfald kunne der på det tidspunkt næppe råde tvivl. M. skriver til

vennen, at han efter ca. 60 år igen læser Fritz Reuters *Stromtid*: »Dieser innerlich haltlose, unerfahrene, aber aufgeblasene Gutsbesitzer Axel v. Rambow, der seinen treuen und zuverlässigen Inspektor beiseite stösst und nun mit neumodischen, unverständenen Methoden sein Gut rasch herunterwirtschaftet . . .«.

Tør man finde en smule koketteri deri – samt en oprigtig værdsettelse af sin hustru –, at M. genfinder sig selv i Jochen Nüssler, som sidder i kakkellovnskrogen med sin pibe, og medens hans virksomme kone tager sig af bedriften, har som stående vending: »wat soll ik dorbi dauhn«. M. var da over de 80, og som både brevene og udgavens bd. II viser, havde han så vist ikke siddet med hænderne i skødet under det optrækkende nazistiske uvejr. General Beck, hovedmand for attentatet mod Hitler 20. juni 1944, stod han i forbindelse med (s. 402 anm. 1). En overgang var M. også medlem af den tyske Bekendelseskirke, og dennes hemmelige arkiv gemtes en tid i M.s hjem Am Hirschsprung 13, Berlin-Dahlem (s. 147 anm.). Niemøller var dengang præst i Dahlem. Men M. erkendte som »christlicher Heide« (s. 347f.) »die absolut trennende Scheidewand« mellem sig og den konfessionelle kirke.

Da brevhemmeligheden ophævedes kort efter den nazistiske magtovertagelse, kan man egentlig ikke vente i brevene fra tiden 1933–1945 at finde helt klare udtryk for brevskrivernes opfattelse af hændelser i dette tidsrum. Et brev fra Kaehler fra vinteren 1944 (s. 440 ff.) er dog ekspederet uden om posten og indeholder kraftige ytringer om den skæbne, Hitler tiltænkte det tyske folk: »Es gibt nur zwei Möglichkeiten – der Endsieg oder der ehrenvolle Untergang wie bei den Nibelungen«. – Ved adskillige udtalelser både af Meinecke og Kaehler bør man nok have in mente, at trods al modsætning til nazismen ser de begivenheder og forhold fra den tyske stats og det tyske folks standpunkt. Vi møder udtalelser af M. om Polen og Czekoslovakiet som hybride statsdannelse, og kort efter verdenskrigens udbrud skriver han til Kaehler (26. sept., s. 357): »Über den glänzenden Feldzug in Polen werden auch Sie sich gefreut haben«. Dog følger han til: »über das Drum und Dran müssten wir uns jetzt gründlich unterhalten«.

Siegfr. Kaehler, professor i Göttingen, var M.s gamle elev fra Freiburg. Med al beundring for sin »Hochverehrter Herr Professor« var K. imidlertid, som hans lange skrivelser viser, indstillet på at finde svage eller formodet svage steder i M.s historiefilosofi. Han betoner dog, at han udgør den »loyale opposition«. Skønt M. sikkert har været taknemlig for kritiske bemærkninger, der gav anledning til ny, frugtbar overvejelse, og skønt de to familier forblev i oprigtigt venskab, forekommer forbindelsen noget disharmonisk. I

sin mindetale fra 1963 over Siegfr. Kaehler (trykt i Historische Zeitschrift. Bd. 198, 1964) siger Walter Bussmann også: »In der Freundschaft zwischen Friedrich Meinecke und Siegfried Kaehler konnte eine weltanschauliche Uebereinstimmung kaum zustande kommen . . .«. Bussmann fremhæver således deres vidt forskellige syn på Wilhelm v. Humboldt. Ved fremkomsten af K.s bog: »W. v. Humboldt und der Staat« (1927) udtaler M. i brev til K. (s. 338) sin dybe skuffelse over denne: »Mir ist es, als ob ein Götterbild ohne Not zerschlagen sei«.

Selv om K.s breve, som sagt, fylder uforholdsmæssigt i relation til M.s, kan man påskønne den belysning, som herved falder over M.s egen produktion, ligesom deres mange meddelelser om, hvorledes familien M.s tilværelse formede sig. K. er en god brevsriver, og der er meget i hans breve af interesse, om det end ikke har speciel forbindelse med M. Jeg vil bl. a. nævne den vurdering, som henholdsvis M. og K. giver af H. Ritter v. Srbik fire binds værk »Deutsche Einheit« (1935–1942) (s. 204 ff. og s. 430). K.s udtalelser om bd. 4 har vi måske godt af at lægge os på sinde: »Schliesslich enthält der vierte Band doch viel »Wissenschaft vom Nichtwissenswerten« . . . bei aller Bewunderung für die minutiöse Nachzeichnung des leisesten Wellenschlages auf der Oberfläche des endlosen Stromes des diplomatischen Wechselspieles verliert der Leser schliesslich die Geduld und will garnicht mehr alles erfahren . . .«.

Fandtes ingen »weltanschauliche Uebereinstimmung« mellem K. og M., gjaldt dette derimod i høj grad for Meinecke og Eduard Spranger, hvis brevveksling udgør bindets sidste afdeling. Det var et alderdomsvenskab, men båret af sjælenes dybe harmoni. Som det hedder i et af Sprangers breve (s. 633) til den næsten 90-årige M.: »Ich bin Ihr Ihnen in Zeit und Ewigkeit unlösbar verbundener E. Spr.«.

Den kommentar, som udgaven er forsynet med, vil læseren formentlig kunne anse tilfredsstillende. Om de i brevene nævnte personer findes oplysninger dels i fortegnelsen over brevmottagere, dels i registeret. En med nazi-tiden ukendt vil måske ikke straks forstå, at Ptg. betyder Parteigenosse. Det er disse folks nye ansigter i Preussische Akademie, der, som M. i 1939 skriver til Kaehler (s. 358), afskrækker ham fra regelret at møde i Akademiet. I et brev fra 1934 (s. 150) hedder det: »Der Spaziergang hat sich sehr verkleinert, aber blüht weiter«. Om den: et møde og »spadsere-tur« med ligesindede søndag formiddag hver 14. dag kan man læse i M.s »Strassburg, Freiburg, Berlin 1901–1919« (1950), s. 159: »Dieselben alten Herren, hat man von uns später gesagt, treffen sich an demselben Punkte, gehen denselben Weg in den Wald

[Grunewald], kehren in derselben Konditorie ein, bestellen dieselben Getränke, führen dieselben Gespräche und gehen denselben Weg nach Hause«. – Hvad den tyske, i Schweiz levende digter Ernst Wiechert (d. 1950) har udtalt i 1947, og som Spranger kalder »recht ungeschickt«, er i hvert fald mig ukendt.

Ved min læsning er jeg kun faldet over få og små urigtigheder. M. nævner i brev 1927 (s. 124) Forsythe Saga, og den gamle Jolyon er her (ved læse- eller trykfejl?) blevet til Golyon. Jørgensen og Heidtfeldt (s. 289) er Harald Jørgensen og Johan Hvidtfeldt. S. 295, hvor talen er om Aage Friis' 2 publikationer, burde sikkert bd. 3 af hans »Den danske Regering og Nordslesvigs Genforening med Danmark«, udk. 1948, være nævnt.

Som urigtig vil jeg ligeledes betegne karakteristikken af mig i brev 18. april 1947 (s. 278) som »fanatischer Nationalist«. Men jeg bestrider ikke, at Friis på grund af vor forskellige opfattelse af sydslesvigernes selvbestemmelsesret har givet mig sligt skudsmål, der bedrøver Meinecke. Føler jeg mig brøstholden herved, kan jeg betænke, at min lange personlige forbindelse med M. indledtes i 1927 med en introduktionsskrivelse af Friis – og at den, så vidt skønnes, ikke forstyrredes af nævnte udtalelse. I et brev nogle måneder senere (26. aug. 1947) omtaler M., hvad han kalder »meine freundliche Gesinnung« imod ham – jeg vilde kalde det beundrende hengivenhed – og skriver, han glæder sig over, »dass über den Abgrund der schrecklichen Zeiten hinüber, die wir erlebt haben, diese Gesinnung unverändert geblieben ist. Auch dafür danke ich Ihnen von Herzen«.

M.s sidste leveår prægedes af svigtende hørelse og syn, og hans trofaste, virksomme hustru måtte være hans brevskriverske. Da hun omkr. hans 90-årsdag sendte mig et fotografi af ham, skrev hun: »Sie sehen, er ist recht gealtert, aber das Geistige ist noch vorhanden«. Og Ludwig Dehio, der i indledningen til brevuudgaven kommer ind på alderens brøst, fortsætter om ham: »während das einsame Gehirn seine gewohnte Arbeit ungetrübt und unablässig fortsetzte. Er brach dann wohl resigniert ab: »Ich wollte Ihnen noch so viel sagen – ich kann nicht mehr«.«

Holger Hjelholt

Nyt fra historisk Videnskab.

Den 10. august 1963 døde *Hal Koch*, 59 år gammel. Da han 1937 blev professor i teologi ved Københavns universitet med nordisk kirkehistorie som særligt område havde han tilsyneladende en fredelig akademisk løbebane foran sig, men Danmarks besættelse drog ham ind i en bred og ofte omstridt offentlig virksomhed ved siden af hans embedsgerning. Hans Grundtvigforelæsninger 1940, et vidnesbyrd om at den oprindeligt kosmopolitisk indstillede videnskabsmand nu var folkeligt og nationalt vakt, gjorde ham kendt udenfor snævre akademiske kredse og blev anledningen til at han samme efterår blev valgt til formand for Dansk Ungdoms-samvirke. Han havde fra sin ungdom hadet fascisme og nazisme, denne »sammensværgelse mod det inderste i europæisk kultur«, og ved hans indflydelse blev det oprindeligt upolitiske samvirke et redskab for politisk opdragelse af ungdommen, et organ for det danske demokratis passive modstand mod nazisme og besættelse, efterhånden også en støtte for forhandlingspolitikken. I tidsskriftet *Frie Ord*, som han 1946–48 udgav sammen med Vilh. Grønbech, forsvarede han siden politikernes holdning under besættelsen, men fik samtidig sagt adskillige beske sandheder om retsopgøret og andre forhold efter befrielsen. Han havde både fysisk og moralsk mod og var aldrig bange for at gå mod strømmen. 1940erne bragte ham to andre store opgaver. Han fik afløb for sin stærke sociale interesse som formand for ungdomskommissionen 1945–52, der dog langtfra nåede de resultater han havde håbet, og 1946 blev han Krogerup højskoles første forstander. Skolen var tænkt som uddannelsessted for ledere af ungdomsarbejdet i byen og på landet, men landboernes tilgang svigtede, og det blev overvejende dele af byungdommen, han der kunde påvirke til menneskelig og borgerlig aktivitet og ansvarsfølelse. Selv for en så alsidig begavelse og usædvanlig arbejdskraft blev det imidlertid i det lange løb for meget samtidig at lede en højskole, passe et professorat og adskillige andre hverv og udfolde en betydelig litterær produktion, og efterhånden længtes han efter påny at samle sig om sin videnskab.

1956 tog han da afsked med Krogerup og blev samme år forstander for Københavns universitets institut for dansk kirkehistorie. Her inspirerede han en række unge teologer til kirkehistorisk forskning, tildels i form af gruppearbejde under hans ledelse. Blandt de talrige arbejder, der blev frugten, er det vigtigste den store undersøgelse af vækkelsernes frembrud i Danmark i 19. århundrede, som han sammen med P. G. Lindhardt tog initiativet til. Han deltog dog stadig i den offentlige debat om aktuelle spørgsmål, arbejdede for Ydre Mission og virkede som prædikant. 1958 lod han sig ordinere, og i hans sidste år tiltrak præstegeneringen ham mere og mere.

Fra studentertiden var det Hal Kochs drøm at undersøge forholdet mellem kristendommen og den antike kultur. Hans af kirkehistorikere og klassiske filologer lige beundrede disputats (*Pronoia und Paideusis. Studien über Origenes und sein Verhältnis zum Platonismus*, 1932), skrevet i Tübingen efter et længere studieophold hos Origenesforskeren de Faye, var tænkt som en grundlæggende forstudie til et forsøg på »i bred stil at gøre regnskabet mellem antik og kristendom op«. I mindre afhandlinger, bl. a. i *Historisk Tidsskrift* 10. r. V (1939), indkredsede han emnet, og han behandlede det kortfattet i en ypperlig fremstilling af kirkens historie i oldtid og middelalder i Gyldendals Verdenhistorie, hvor han også skrev om folkevandringstidens almindelige historie (*Verden i Gaar – Verden i Dag* I–II, 1936–38). Men den på een gang kritiske og åndfuldt dristige afhandling *Konstantin den Store. Pax romana – Pax christiana* (universitetsfestskrift 1952), hvor Konstantins gerning ses i stort religionshistorisk perspektiv, blev i det væsentlige afslutningen på hans selvstændige arbejde inden for dette felt.

Han var da, først tilskyndet af muligheden for at blive J. Oskar Andersens efterfølger, siden forpligtet af sit professorat og inspireret af sin folkelige interesse, kommet dybt ind i studiet af dansk kirkehistorie, som han – i hvert fald for middelalderens vedkommende – i højere grad end tidligere forfattere så på europæisk baggrund. Herved og fordi han i sin kritiske metode og på flere andre (men langt fra alle) punkter fulgte brødrene Weibull og Erik Arup blev *Danmarks Kirke i den begyndende Højmiddelalder* (I–II, 1936) grundlæggende. Hans oprindelige plan havde været at skrive en biografi af Eskil, og bogens hovedemne, som han også belyste i en stor afhandling om de danske klostre indtil 1221 (*Historisk Tidsskrift* 10. r. III, 1936), er »mødet« mellem den cluniacensisk-gregorianske reformbevægelse og den danske kirke og det danske samfund, med Eskil som den centrale figur. Sine

resultater udnyttede han i fremstillinger af det danske folks historie 1042–1241 (*Schultz Danmarkshistorie I*, 1941) og 1060–1241 (*Politikens Danmarkshistorie III*, 1963) og i første bind af den af ham og Bjørn Kornerup redigerede *Den danske Kirkes Historie* (1950).

Fra middelalderen gik han til det 19. århundrede, arbejdede først med Grundtvig (den smukke bog *N. F. S. Grundtvig*, først på svensk 1941, flere mindre afhandlinger, den vigtigste om Grundtvigs krise 1810–11 (*Smaaskrifter tilegnede Aage Friis*, 1940), og en udgave af Grundtvigs udvalgte skrifter (s.m. Georg Christensen, 1940 ff)), og skrev derefter om tiden 1800–48 i bind VI af *Den danske Kirkes Historie* (1954). Her søger han ligesom Hans Jensen og P. G. Lindhardt, men med flere forbehold end den sidste, at se det religiøse liv i sammenhæng med andre sider af livet i samfundet (jfr. gruppearbejdet *Et Kirkeskifte*, 1960). Kærnen i dette bind er skildringen af den folkelige selvstændiggørelse gennem vækkelserne og deres »møde« med det grundtvigske livssyn, der gjorde grundtvigianismen til en »på een gang religiøs og folkelig rejsning af en bredde og et vingefang, man aldrig før eller siden har set mage til«. Det blev hans sidste større arbejde. Til den store danske kirkehistorie skulde han have skrevet afsnittet om sin egen tid (1920–60), men ved sin død var han knap nået ud over materiale-samlingen.

Hal Kochs evner og interesser var mangeartede, og få universitetslærere har sat så dybe spor uden for deres embedsgerning som han. Også som kirkehistoriker var han alsidigt udrustet. Han havde med sin skarpe forstand udprægede anlæg for kildekritik, han besad historisk indfølgelse, kunde trænge ind i en fremmed og indviklet tankegang og se en stor åndshistorisk sammenhæng. Han var receptivt begavet, og så forskelligartede forskere som Vilh. Grønbech, Norvin, J. Oskar Andersen, brødrene Weibull og Erik Arup – for blot at nævne nogle af de nordiske – har mærkbart påvirket ham, men han forstod både at lade sig inspirere og at bearbejde det modtagne selvstændigt. Han hævdede med Arup at det jævne folks liv og virke var historieforskningens vigtigste genstand, hvad der ikke udelukkede at han bestandig følte sig tiltrukket af de største kirkehistoriske skikkelser, især dem der var nået ud til »livets grænseland« og kunde tale myndigt om hvad de havde set, som Grundtvig eller som Luther, af hvem han har tegnet et ypperligt portræt (1958). Helst arbejdede han med brydningen eller »mødet« mellem stærke åndelige magter – kristendommen og den antike kultur, staten og kirken under Konstantin, reformbevægelsen på Eskils tid og den gamle kirke og samfundsorden,

de folkelige vækkelser og grundtvigianismen i 19. århundrede. Hans sans for de store spørgsmål og linier havde en skyggeside i en vis tilbøjelighed til at forenkle, men hans stærke optagethed fik emnerne til at leve. Derfor blev han en af vore bedste popularisatorer, og som forfatter, redaktør og taler ofrede han en stor del af sin tid på at sprede historisk oplysning. Et centralt personligt anliggende i hans forskning og forfatterskab var altid forholdet mellem den fra grækerne stammende humanisme og kristendommen. Her fandt han de to kilder til den åndelige kraft i den vest-europæiske kultur. Og humanisme og kristendom, med vægten lagt på ansvaret over for næsten, prægede og forbandt alt det tilsyneladende spredte han udrettede som forsker og lærer, borger og menneske.

Povl Bagge

Den 1. februar 1963 døde Sture Bolin knap 63 aar gammel. Hans helbred havde de seneste aar været noget vaklende, men dog kom døden overraskende og bortrev ham midt i fuldførelsen af hans mønthistoriske livsværk.

Sture Bolin var en af Laur. Weibulls tidligste elever. Han disputerede hos ham i 1926 og var derefter docent ved Lunds universitet, indtil han i 1939 efterfulgte ham som professor i historie.

Paa frugtbar maade er Bolins forskning blevet præget af spændingen mellem personlige anlæg og kritisk skoling i milieuet, paa den ene side hans medfødte trang til at finde sammenhæng og udstikke lange linier, paa den anden side den Weibull'ske historieforsknings krav om radikal og indtrængende kritisk granskning af den enkelte kilde og det enkelte problem. Han fulgte ogsaa nok sin lærer i studiet af det hjemlige – det skaanske, det gammel-danske og det nordiske – men paa en ganske anden maade end han, satte han sin forskning ind i et internationalt perspektiv og saa sine problemer i almenhistorisk sammenhæng. Hertil kommer, at der i hans forskningsmetode indgik ganske særlige elementer. Han besad en for en historiker sjælden matematisk indstilling, der ikke blot gav sig direkte udtryk i hans analyser, men som ogsaa spores i hans sikre valg af muligheder til forklaring af en kompliceret sammenhæng, og han havde en speciel evne til at angribe kilderne fra nye vinkler og at opsøge sine kilder udenfor historikerens alfarvej og udlede sikre og talende vidnesbyrd af dem. Det vakte bestyrtelse, men var karakteristisk for hans sikre greb, at han, da han som sagkyndig skulde udrede forholdene omkring

transiteringen af tyske tropper gennem Sverige til Norge i 1940, ikke vilde nøjes med de officielle akter, men krævede grænsestationernes originale toglister og papirer udleveret. At dette primærmateriale medførte vigtige og uomtvistelige korrektiver overraskede ikke ham.

Bolins evne til at forny forskningen ved skiften fra fordybet analyse til ny syntese kommer klart til orde i docentperiodens forskning i ældre dansk historie. Hans minutiøse studie over *Hallandslisten* (Scandia 1929) satte ind paa et klassisk emne, Kong Valdemars Jordebog, men bragte ved stringent matematiske operationer en principielt rigtig løsning, hvor tidligere forskere havde famlet sig frem. Derefter fulgte i 1934 syntesen i *Ledung och frälse*, hvor resultaterne herfra i forbindelse med en omtolkning og videreførelse af Arups banebrydende studier over ledingen dannede kernen i en fortættet social- og militærhistorisk fremstilling af samfundsstrukturens omformning, fra hird og krigsleding til Valdemarernes skatteleding og herremænd. – En mere almen social-økonomisk oversigt over det gamle nordiske samfund meddelte han siden i *The Cambridge Economic History of Europe I* (1942).

I de samme aar fortsatte han ogsaa Weibull'ernes kritiske arbejde indenfor den ældste dansk-svenske historietradition. Specielt kastede han sig over Adam af Bremen-forskningen, dels i form af analyser af Adams tekst og tekstoverlevering, der rokkede stærkt ved Schmeidlers opfattelse¹, og dels en række nytolkninger af Adams tekst til forstaaelse af den historiske sammenhæng (Scandia 1931 og 1932). Men ogsaa her førte kildeanalyserne over i en omfattende syntese, det historiografiske værk fra 1931 *Om Nordens äldste historieforskning*. Her understreges kontinuiteten som en fortsat intens kildeforskning fra magister Adam over Sakso og danske annaler til den svenske historieskrivnings ældste trin til og med Erikskrøniken. Man udvalgte, omplacerede og omformede forgængerne og føjede dem sammen til stadig nye mønstre, gerne udbygget med frie konstruktioner og tilføjelser, men denne granskning havde en anden mission end vor: ikke objektiv sandhedssøgen ud fra metodisk kildekritik, men ønsket om at give passende historisk baggrund for aktuel politik. Herved føjede Bolin et positivt aspekt til den Weibull'ske negativisme; som levning maatte disse traditioners kildeværdi fastholdes, hvor meget de end havde mistet i betydning som berettende kilder.

¹ Vetenskaps-Societeten i Lund, Årsbok 1930 og 1931. – Siden har han udformet sine undersøgelser til en hel ny teori om sammenhængen, der totalt omstøder Schmeidlers stemma med tre indbyrdes uafhængige hovedredaktioner (*Classica et Mediaevalia* 1948).

Det er dog utvivlsomt Bolins møntforskning, der vil blive staaende som hans vigtigste videnskabelige indsats. Den var hans alfa og omega. Han yndede at berette om, hvorledes tilfældet spillede ham et puds, da han paa Weibulls første seminar fik den romerske denar i nordiske møntfund som opgave. Den 19-aarige student vidste ikke, hvad en denar var, men den 26-aarige licentiat disputerede paa den banebrydende afhandling *Fynden av romerska mynt i det fria Germanien*. Gennem aarhundreder havde mønter været numismatikernes særlige domæne; arkæologer og historikere udnyttede nok deres bestemmelser og resultater, men uden nogen nærmere prøvelse af mønternes og møntfundenes kildeværdi. For Bolin var en metodisk bestemmelse af møntfundenes historiske vidneværdi en første betingelse, og han viste, at den krævede en meget kompliceret analyse, ikke blot af møntfundenes struktur (saavel enkeltvis som i fuld geografisk sammenhæng), men ogsaa af udmøntningens og pengepolitikens varierende karakter. Som et af hans vigtigste almene korrektiver skal nævnes paavisningen af, at perioder med mange og rige skattefund ikke lod sig tolke umiddelbart som vidnesbyrd om velstand, men først og fremmest vidner om krig og uro. De germanske folkevandringer som de svenske hære i Danmark ved midten af det 17. aarhundrede var tydeligt afmærkede ved ophobning af skattefund.

I 1930erne besluttede Bolin at inddrage møntfundene i sine studier over nordisk vikingetid, og samtidig uddybede han sine monetære teorier paa ældre møntvæsen helt tilbage til Lydien. Det resulterede i et manuskript til en samlet mønthistorie helt frem til ca. 1300. Af dette uddrog han sin fornemme afhandling *Muhammed, Karl den Store og Rurik* (Scandia 1939), der reviderede Pirennes tese om araberne som afbrydere af forbindelsen mellem Orient og Occident og placerede vikingerne som betydningsfulde formidlere. Saaledes fik den nordiske ekspansion i vikingetiden en naturlig forklaring.

Herefter hvilede møntstudiet et tjaar. Først efter 1950 genoptog Bolin sine kompletterende undersøgelser i fjerne museer og samlinger alt mens hans teorier om pengevæsenets varierende struktur og funktioner yderligere præciseredes. Paa nordiske historikerkongresser og i foredrag andetsteds fremlagde han vigtige punkter af sine revolutionerende omvurderinger og nye synspunkter med emner som det feudale møntsystems opstaaen, skattemønt og plovpønning samt den betingede gyldighed af Greshams lov; denne – paaviste han – var faktisk kun gyldig, hvor den frie værdimønt herskede, mens en af ham opstillet matematisk formel tillige tog hensyn til alle former for skatte- og

monopolmønt. Bag alt dette laa manuskriptet til den samlede mønthistorie under fortsat revision. Af dette lykkedes det kun Bolin at afslutte og udsende 1. bind *State and Currency in the Roman Empire to 300 A.D.* i 1958. De følgende bind, om samspillet mellem arabisk, byzantinsk og vesterlandsk mønthistorie via vikingetidens møntfund og de feudale møntsystemer til den danske mønthistorie frem til de saakaldte »borgerkrigsmønter« omkring 1300, foreligger i uafsluttet manuskript, men vil antagelig kunne publiceres, saaledes at denne eminente forskningsindsats forhaabentlig ikke skal forblive en torso.

Bolins historiske interesser var vidtspændende, og specielt var han levende engageret i sin egen tids historie. Det var faktisk den aktuelle samtidspolitik, der umiddelbart før krigsudbruddet i mere end en halv snes aar tvang ham bort fra mønterne. Han kastede sig over studiet af dettes storpolitiske baggrund og rekonstruerede i bogen *Det ensidiga våldet* fra 1944 en fast aarsagsforklaring. Selv om efterkrigstidens flom af autentiske kilder i mangt og meget har gjort den forældet, dokumenterede han dog ved sin analyse af samtidens meget ufuldkomne og farvede kilde-materiale (især de censurerede hvidbøger, memoirer og aviser) sin paastand om, at den middelalderlige kildekritik giver den bedste uddannelse for en samtidshistoriker.

Denne rige forskerpersonlighed virkede ogsaa frugtbart paa mange andre felter end i sine skrifter. Hans noget nervøse under-visning var inciterende, og hans seminar var af en fornem kvalitet, hvorom talrige elevs afhandlinger bærer direkte vidnesbyrd. Hans sikre judicium var meget søgt, privat som officielt, og altid var han generøs; næppe nogen anden er saa hyppigt blevet kaldet som sagkyndig ved professorbesættelser, ikke blot i Sverige, men ogsaa i alle tre nabolande.

Et udmærket indtryk af Sture Bolins vidtspændende og indtrængende forskning giver nu de to bind afhandlinger, som han i sine sidste aar redigerede til Aldus-serien: *Ur penningens historia* (1962) og *Från Tacitus til Tage Erlander* (1963). Ligeledes i Aldus-serien er posthumt udgivet *Världskriget och Versaillestraktaten* (1964), et uafsluttet oversigtsværk, der i 1960–61 holdtes som forelæsninger.

Aksel E. Christensen

Dr. Klaus von See disputerede i 1954 over emnet: Det skandinaviske kongedømme i middelalderen, og skulle således have gode forudsætninger for at gennemføre en opgave som den foreliggende

– Das Jütsche Recht (Weimar 1960). – Et nøjere bekendtskab med arbejdet bekræfter i høj grad denne antagelse. Forud for selve lovteksten gives en introduktion i de historiske og retshistoriske forhold i middelalderens tre skandinaviske riger og en gennemgang af en række retshistoriske og filologiske specialproblemer i tilslutning til Jydske Lov.

Udover en forkortelsesliste er bogen forsynet med et kommenterende register med tyske stikord til hver registerartikel, men efterfulgt af de tilsvarende gamle danske begreber, samt en fortegnelse over gamle danske retsbegreber og ord, hvor den tyske oversættelse virker som henvisning til registeret. Forkortelseslisten omfatter kun de vigtigste forfatterititler, iøvrigt må man hente de fornødne oplysninger i fodnoterne. Det føles som en mangel, at der ikke gives en samlet litteraturliste.

Jydske Lov tænkes efterfulgt af en hel række oversættelser af middelalderlige, skandinaviske retsoptegnelser. Det er iøvrigt ikke første gang J.L. er blevet oversat til og trykt på tysk, det skete allerede i 1486. I de forløbne århundreder er der kommet flere udgaver på tysk, den sidste i 1819, som var en praktisk håndbog til daglig brug i hertugdømmet Slesvig. Her vedblev den, omend med ændringer, at være gældende ret frem til 1. januar 1900, da Bürgerliches Gesetzbuch trådte i kraft.

Om selve oversættelsen skal her kun gøres en enkelt indvending. Oversætteren har valgt den efter nyeste teori mest usikre oversættelse af det berømte sted i fortalen: »Den lov, som kongen giver og landet tager ved, den må han heller ikke ændre eller ophæve uden landets vilje, medmindre *den* strider åbenbart imod gud.« Von See foretrækker den formulering af bisætningen, som mange håndskrifter har, men som giver en anden mening, nemlig »uden at *han* (kongen) handler åbenbart imod gud«, skønt han er opmærksom på den filologiske undersøgelse, som Anders Bjerrum har foretaget, på grundlag af hvilken denne nåede til læsemåden »hun« d. v. s. den (loven) i stedet for »han«. Den tvivl, som endnu måtte være til stede i valget mellem »han« eller »hun« ifølge Bjerrums udlægning, er vistnok helt bortfaldet efter fremkomsten af N. Skyum-Nielsens arbejde, Kirkekampen i Danmark 1241–90, se s. 20 ff, hvorfor man må beklage, at v. See ikke tog mere hensyn til Bjerrums resultat.

Man bør i høj grad prise det glimrende initiativ, som selvfølgelig først og fremmest må have adresse til læsere i tysktalende lande, men som også vil kunne gavne danske forskere. Det er et dygtigt og omhyggeligt arbejde, selvom et par stikprøver i fodnoterne har afsløret nogle trykfejl i den latinske tekst, som er sluppet upåagtet

igennem korrekturlæsningen, således s. 24 i noten til linie 30, »constitutiones« i stedet for »constitutiones«, s. 60 i noten til art. 55 »diusia« i stedet for »diuisa«, s. 68 i noten til linie 11–12, sidste linie, »at« i stedet for »et«, s. 79 i noten til art. 29 »aliquiis« i stedet for »aliquis« og endelig s. 135 i noten til art. 35 om Thords art. 12 »uulneratur« i stedet for »uulneratus«.

Inger Skyum-Nielsen, f. Dübeck

Udenlandsrejsen, der i det 16. og 17. århundrede blev anset for et så nødvendigt led i uddannelsen af de unge adelige og borgerlige, lader sig i de fleste tilfælde kun følge gennem bevarede matrikler for universiteter og akademier, stambøger eller ligprædikener, alle kilder behæftede med store mangler, ikke mindst den, at de næsten intet fortæller om hvad man fremfor alt gerne ville vide: hvilke impulser modtog de unge danske i det fremmede og hvor meget kom disse overhovedet til at præge dem i deres senere virke hjemme? Lidt bedre stillet er man, når der er bevaret rejsedagbøger eller selvbiografiske skildringer, men indholdet af disse er i ovennævnte henseende oftest skuffende magert, og fra denne regel er *Christen Skeels resedagbok 1619–1627*, Malmö 1962 (141 s., ill.) ingen undtagelse. Dette skal naturligvis ikke lægges udgiveren af den nydelige bog arkivar *Lennart Tomner* til last. Christen (Albretsen) Skeels rejsedagbog, som Tomner i 1956 opdagede på Skabersjö slot i Skåne (hvortil den fra dansk side i 1920'erne foretagne registrering af danica i skånske herregårdsbiblioteker åbenbart ikke nåede) har stor interesse, blot ikke som selvbiografisk dokument, men som en ung adelsmands skildring af en typisk udenlandsrejse.

At en flerårig rejse rundt i Vest- og Sydeuropa var den naturlige afslutning på en ung adelsmands uddannelse, var en opfattelse der i Danmark for alvor brød igennem i de gode tider efter Syvårskrigen. Erhvervelse af praktisk sprogfærdighed, mere forfinede sæder og personligt kendskab til fremmede statsforhold var hovedformålet med de langvarige rejser, og så naturligvis tilegnelsen af dette udefinerlige verdensmandsvæsen, som gjorde den færdigt uddannede adelsmand til hvad englænderne kaldte »a complete person«. Første generation, der oplærtes i dette verdensmands-ideal, er repræsenteret ved Henrik Rantzau's sønner og Johan Friis' brodersøn Christian Friis (Borreby), og de efterfulgtes hurtigt af mange andre, hvoriblandt kan nævnes store rejsende som Sivert Grubbe, Christian Barnekow, Jacob Ulfeldt og Christen Skeels

fader Albret S., adelige der alle senere gjorde smuk karriere. En udenlandsrejse blev en stiltiende forudsætning for ansættelse i centraladministrationen. Man mærker fra tidligt i 1580'erne, hvordan regeringen ivrigt griber chancen for at udnytte sådanne velkvalificerede adelige i kongens tjeneste. I adskillige tilfælde lover den økonomisk støtte til udenlandsstuderende i form af kontante tilskud eller tildeling af præbender, på betingelse af at vedkommende siden lader sig bruge »i Tydske Cancellie eller i anden maade«. ¹

Med Christen Skeel er vi nået frem til anden generation, for hvilken rejsen var et selvfølgelig tilbehør. Uddannelsen fik en mere praktisk drejning, idet talrige adelsmænd nu gjorde ophold ved nogle af de moderne adelsakademier og undertiden – i de mere fremskredne universitetsbyer – fulgte forelæsninger i samfundsvidenskab og politik. Christen S. og hans broder blev betegnende nok indskrevet ved universitetet i Leiden som stud. jur.'er. Der kan næppe være tvivl om at Skeel'erne og mange andre høstede gavn af rejsen, men det er på den anden side lige så givet, at rejserne for andre unge i det 17. årh. udartede til rene fornøjelseskure. Ditlev Ahlefeldt priste sig lykkelig over, at han havde undgået fristelserne ved ikke at blive ført til »de tyske universiteter, hvor man som oftest lærer flere laster end dyder og spilder tid og penge, ej heller til Leyden, Saumur eller Angiers eller andre steder i Holland eller Frankrig, hvilke almindeligvis frekventeres af de tyske, der her øve sig i deres eget modersmaal og i elskov . . . hvad siden besmykkes med navnet courtiſeren, mere end de øve sig i at lære sprog, skønne kunster og exercitier.« ² I alle tilfælde blev rejserne kostbare. De blev et statussymbol. Derfor bliver de så udførligt omhandlede i ligprædikerne.

I en interessant af Tomner refereret rejseinstruktion 1652 fra Christen S. til sønnen Otto – tredje her nævnte generation – advares denne mod at opføre sig som så mange andre unge, der udenlands agerer kavalerer og holder sig med mange tjenere, heste og karosser. Det tillades ham under mere varige ophold i Frankrig m. v. at fæste een tjener, mest for sprogets skyld, men Christian S. undlader ikke at oplyse, at *hans* fader først tilstod ham og broderen en tjener i de to sidste rejseår. Det må retfærdigvis anføres, at Otto S. var ældre, da han drog ud, end faderen, et forhold der gennemgående gjorde sig gældende mellem generationerne før og generationen efter oprettelsen af akademiet i Sorø 1623. Albret S.

¹ Se Meddelelser fra Rentekammerarchivet 1873–76, s. 193–95; Kancelliets Brevbøger 30/1 1582, 24/9 1585, 6/6 1587.

² Ditlev Ahlefeldts erindringer 1617–1660 (1922), s. 14–15.

var i 1585 13 år gl., da han blev sendt til akademiet i Strassburg, Christen S. 16, da han kom til fyrstekollegiet i Tübingen, mens Otto S. kunne frekventere Sorøakademiet som 16- til 19-årig og først derefter rejste ud. Man tør tro, at den 19-åriges krav til standsmæssigt udstyr har været større end den 13- eller 16-åriges. De samlede udgifter ansættes i instruktionen for Otto S. til det betydelige beløb af 1000–1200 rdlr årlig, hvortil kom en årsløn på 300 til hovmesteren. Da de to rejste sammen i 7 år, blev det til en smuk sum penge. Trods sin størrelse lå beløbet pr. år næppe meget over gennemsnittet, omtrent det samme kostede de unge Rosenkrantz'er deres forældre ca. 20 år tidligere.¹ Hvad Christen S.s rejse kostede er uoplyst, men faderens vægring ved at bevilge tjenerløn indtil de sidste rejseår røber, at der var stukket bestemte grænser for udfoldelsen.

Iøvrigt besøgte alle tre Skeel-generationer Tyskland, Frankrig og Italien, de to første, men vistnok ikke den tredje, desuden England. I det 17. årh. blev korte afstikkere til London og de to store universitetsbyer ellers mere almindelige end tidligere. Derimod er det i overensstemmelse med udviklingen, at Christen og Otto S. udvidede rejsen med en tur gennem Nederlandene, hvor Leiden-universitetet i det 17. årh. øvede stor tilrækningskraft.

Udgiftskontoen kunne familiefaderen kontrollere, men ikke meget mere. Det øvrige afhang af sønnen selv og hans præceptor. For dog at kunne have indseende med forholdene påbyder Christen S. sønnen at skrive hjem mindst en gang om måneden, at hjemsende en relation om hvert besøgt land og desuden dag for dag at optegne, hvad mærkeligt han ser og hører. Det sidstnævnte krav om dagbogsføring fremsættes ligeledes i tidens trykte rejsevejledninger og har sandsynligvis været en af de faste pligter, der blev påbudt de unge adelsmænd på rejsen, for at de ved hjemkomsten så at sige skulle kunne bevise, at de havde efterlevet idealet af »le parfait voyageur«, dvs. havde set sig godt om. Mange sådanne rejsedagbøger må være gået tabt og spores nu kun i ligprædikernes detaljerede redegørelser. Om der er større grund til at beklage tabet er vel tvivlsomt. De har som flertallet af de bevarede dagbøger indeholdt ret upersonlige opremsninger af byer og seværdigheder på rejseruter, som blev gennemkrydsede af tusinder af andre og i de fleste tilfælde er beskrevet af mere kyndige eller åndfulde rejseforfattere. Men man må dog være taknemmelig for at en lille del – som f. eks. Christen S.s – er bevaret, så at man ved at følge nogle danske udenlandsrejsende dag for dag kan få et

¹ Sophie Brahes regnskabsbog 1627–40 (1955), den årlige udgiftskonto: Til vore børn.

grundigt indblik i deres færden og idet mindste få chancen for at hente et guld Korn eller to frem.

Ved bedømmelsen af Christen S.s dagbog kan det være nyttigt at repetere, hvad der iøvrigt foreligger trykt af rejsedagbøger og -skildringer. Af adeliges anfører jeg Sivert Grubbes 1580–89 (Da. Mag. 4.r. II, s. 368–82), Ove Juels 1633–39, 1647–48 (Hist. Tidsskr. 3.r. III, s. 423–91, 501–38) og »Ditlev Ahlefeldts erindringer 1617–1660« (1922), s. 14–24 (1635–40), mens Otto Skrams 1587–92 og Holger Vinds 1641–45 kun foreligger i uddrag (Kirkeh. Saml. 6.r. II, s. 21–32, Personalthist. Tidsskr. 4.r. I, s. 207–20). En særstilling indtager Henrik Rantzaus d. Y.s skildring af en rejse til Orienten 1623 ved at være udgivet allerede i forfatterens livstid (1669). Mere givende er dog som regel de skildringer der er forfattet af skrivefærdige borgerlige, hvoriblandt fremhæves de selvstændige publikationer: »Otto Sperlings Studienjahre« (1920) omfattende tiden ca. 1618–28, »Christen Jensen Lodbergs rejsedagbog fra 1668« (trykt som manuskript 1961), nordmanden »Johannes Lilienskiolds reisejournal 1668–1670 . . . nedskrevet af Ludovicus Paus« (1916) og den kulturhistorisk værdifulde »Holger Jacobæus' rejsebog« (1910) bl. a. omfattende studietiden 1671–79. Den vistnok betydeligste fra det 17. årh., Ole Borchs rejsejournal i Ny kgl. saml. 373 4°, er endnu ikke udgivet.

Ove Juels dagbog er den der står Christen S.s nærmest. Skeels er en tand mere upersonlig, men til gengæld meget fyldigere. Betragtet som pligtarbejde leverer den forsåvidt et bidrag til den senere landkommissærs og rigsråds karakteristik: også som ung gik han samvittighedsfuldt til arbejdet. Dagbogen er ganske vist kortfattet for den første udenlandsrejses vedkommende (1619–22), men der er her mere tale om et studieophold end en rejse, idet den unge Skeel og hans brødre opholdt sig et halvt år i Giessen og tre år ved fyrstekollegiet i Tübingen, kun afbrudt af forskellige småudflugter. Da dagbogens emneområde af Skeel er defineret som værende »huad steder wj vare oc huad remarquable der var att see«, altså byer og seværdigheder, men ikke studier eller studenterliv, har han selvsagt ikke meget at meddele fra denne rejse. Så snævert er dagbogen anlagt, at han end ikke nævner, at en præceptor og senere en yngre broder døde under opholdet i Tübingen. Den anden rejse derimod, den egentlige kavalertur, som han 1623–27 foretog sammen med broderen Otte og hovmesteren Frederik Andersen, har givet ham fyldigt stof til dagbogen.

I maj-sept. 1623 besøgte Skeel'erne de forenede Nederlande, hvor de valgte Leiden som fast udgangsstation for deres udflugter. De omtalte seværdigheder rækker lige fra tugthuset og vajsenshuset

i Amsterdam til billedet af Erasmus i Rotterdam; pudsigt nok har Skeel glemmt at indføre noget om Leiden. Fra Brielle kom de over Gravesend til London, hvor de under et 5-dages ophold fik forevist seværdigheder som f.eks. krudtkælderen i parlamentsbygningen og »soe nogle engelender agere«; derpå drog de over Canterbury og Dover til Frankrig, deres opholdssted i de næste 2½ år, fra sept. 1623 til marts 1626. De slog sig for det første år ned i Blois, men deres daglige liv omtaler Skeel ligesålidt her som andetsteds, nævner kun nogle udflugter til omegnen. Ove Juel fortæller imidlertid, at der i Blois var et akademi og at det franske sprog dér gik for at være »heel reent«. I Blois har Skeel'erne da formentlig skullet tilegne sig den nødvendige sprogfærdighed, inden de i efteråret 1624 rejste til Paris. Også i denne by boede de et årstid, frekventerede sagtens et eller andet adeligt akademi, beså i hvert fald seværdighederne og studerede de franske skikke hvoriblandt »de ceremonier som skede med kongens søster og Duc de Scheureuse« og kongens skærtorsdagstvætning af de fattige. Efter en rundrejse Orléans–Amboise–Poitiers og tilbage drog de i begyndelsen af 1626 mod Italien.

Mødet med Italien har utvivlsomt været rejsens største oplevelse. Henvend to tredjedele af dagbogen er optaget af Skeels meget grundige skildringer fra besøget her marts–juni 1626. Via Lyon og Genève ankom de til Torino og rejsen løb derefter i hovedtrækkene Milano - Venezia - Loreto - Rom - Napoli - Rom - Siena - Livorno - Firenze - Bologna - Padova - Venezia - Parma - Genova. Der er tydeligt tale om en sightseeingtur. Normalt opholdt rejse-selskabet sig kun 2–4 dage i hver af de store byer, i Rom dog 2 × 5 dage, længst i Padova med 13 dage i træk. Ved universitetet sidstnævnte sted lod de sig immatrikulere nogle ganske få dage før de atter brød op – et memento om at udvise den største forsigtighed med at drage slutninger om N.N.s studier ved et universitet på grundlag af dets matrikel alene.

Det er næsten utroligt, hvad Skeel har fået med af detaljer fra de talrige omvisninger selskabet har fulgt. Adskillige timer må være gået med at føre de mange facts ind i dagbogen, man fristes til at tro, at han har støttet sin hukommelse med trykte guides. Man hører om arsenalet i Venezia og de 8000 gondoler og 800 broer, om de slette huse i Ravenna, hvor alle vinduerne er af papir, om Loretos indbyggere der er »mesten paternostermagere«, lysthaverne i Rom, vejen til Capua: »megit god, men onde folck«, hospitalet og horerne i Napoli »som ere 40700 som mand ved«, vinen ved Montefiascone, »den beste muskateller win som er j gandske Italien«, 1. maj-festen i San Lorenzo, det »krumme« tårn i

Pisa, Luccas rådsforfatning, jødekvarteret i Mantoa, Genovas højhuse hvori der bor mere end 50 personer osv. osv. Navnlig giver Skeel dog besked om oldtidsminderne, bl.a. Forum Romanum¹, renæssancepaladserne med deres kostbare kunstinventar, herunder værker af »Michael Angelus, en skøn kunstler«, til dels også hospitalerne, men fremfor alt de katolske kirker med deres brogede forråd af relikvier. Denne interesse for katolske kirker og skikke er ganske pikant, når henses til den skarpe reaktion mod de modreformatoriske missionsforsøg herhjemme netop i 1620'erne. Skeel'erne har dog vel nærmest betragtet ceremonierne som skuespil, inventaret som kunst og relikvierne på linie med herlighederne i de fyrstelige kunstkamre. En enkelt gang bryder en kritisk kommentar frem, da Skeel i Rom har fået forevist halvdelen af den pille, hvorved Jesus skulle være blevet hudflettet: »oc er ded den tredie ieg haffuer set oc den ene anderledis end den anden«. Selv om man nok fra læsningen af reformationstidshistorien husker forskellige relikvieuhyrligheder, bliver man ved læsningen af Skeels dagbog ganske overvældet af denne rigdom på makabre eller undertiden pudsige relikvieskatte. Anm. tilstår sin svaghed for fantasifulde påfund som »et stycke aff den pille som hanen stod oc galede [på] 3 gange, førend S. Peter forsuor vor Herre« og ikke mindst det charmerende stykke »et lidedt vindue, igiennem huilckedt jomfrue Marie bleff helset aff Gabriel Engel.«

I juni forlod Skeel'erne Genova og rejste gennem Sydfrankrig over Toulouse, Bordeaux og La Rochelle til Paris. Efter endnu et par måneders ophold her gik rejsen hjemad uden andre ophold end dem en måneds vindstille krævede ved Vlieland og vinterkulden i nærheden af Groningen. Med ankomsten til Ribe 3. marts 1627 var Christen S.s udenlandsrejse(r) afsluttet.²

Der kunne enkelte steder i Tomners indledning til dagbogsgudgaven have været gravet dybere. Om hovmesteren Frederik Andersen hedder det blot, at han senere blev professor ved Københavns universitet. Dette er ikke helt korrekt. Han var fra 1635 til sin død i 1644 prof. designatus, men tiltrådte aldrig nogen stilling. Hans færden efter rejsen med Skeel'erne turde være værd at følge. Samme år som han vendte tilbage blev han engageret af Holger Rosenkrantz som præceptor for bl.a. sønnen Jørgen, med

¹ Det er følgerig urigtigt, når Henny Glarbo i Rom og Danmark gennem tiderne I, s. 70 vil hævde, at Forum Romanum ikke omtales af det 17. årh.s rejsende. Forum omtales også af Ove Juul.

² At samme Christen S., som det oplyses i Pers. Tidskr. 10. r. II, s. 148, i sept. 1632 skulle være indskrevet i Bodleian Library's adgangsprotokol, beror på en fejlidentificering. Der er tale om Christen Ottesen Skeel, jfr. Prins Christian (V.)s Breve I, s. 2.

hvem han rejste til Frankrig og England, derefter, ca. 1635, tog han ud med en søn af kansler Christian Friis og atter i 1640 med en søn af Jørgen Skeel.¹ Han var altså efterspurgt som præceptor i de fineste adelsfamilier. Dette skyldes naturligvis i sidste instans, at han havde klaret turen med Skeel'erne på fortrinlig måde. Rejseplanen virker da også smukt gennemtænkt med sprogindlæringsopholdet i Blois, førend man invaderede Paris og rejsen til Italien placeret først på året, inden varmen tog overhånd. Ligeledes har Frederik Andersen øjensynligt sørget for, at de kom til de rette steder på de rigtige tidspunkter dvs. til Rom i påskehøjtiden og til Venezia omkring Kristihimmelfartsdag, hvor dogens formæling med havet fandt sted.

Det er tidligere fremhævet, at dagbogen er upersonlig, næsten objektiv, og med et begrænset emneområde. Aktuelle politiske eller krigsmæssige begivenheder holdes udenfor; men deraf kan man efter anm.s mening ikke slutte, at Skeel ikke har interesseret sig for disse ting. Redegørelser af denne art hørte simpelthen ikke hjemme i dagbogen. Snarere vil jeg hævde, at man af visse positive oplysninger i dagbogen kan slutte tilbage til viden og samtaler om aktuelle forhold under Trediveårskrigen, således når han under 5.6. 1623 bemærker, at han så kongen af Bøhmen i Haag, og under 29.4. 1626, at det berømte Heidelbergske bibliotek befandt sig i Vaticanbiblioteket (hvortil det efter Tillys erobring var skænket i 1623). Interesse herfor kan man, som jeg skal sandsynliggøre, ligeledes slutte ud fra selve rejseruten.

Dagbogsudgaven er forsynet med et kort, hvorpå Skeel'ernes rejserute er indtegnet. Det er behæftet med nogle mindre unøjagtigheder (placeringen af Angers i forhold til Tours, Orange som rejsens nordligste punkt mellem Avignon og Nîmes i stedet for Pont-St.-Esprit ca. 20 km længere mod nordvest, strækningen Genova-Savona angivet som landrute, skønt den blev tilbagelagt pr. skib), men det er bekvemt til oversigtsbrug og især til nytte, hvis man sammenligner med samtidige post- og vejkort. Derved træder afvigelserne fra hovedruterne, normalvejen, klart frem. Sammenligner man Skeel'ernes rute med Melchior Tavernier's »Carte géographique des postes« fra 1632, ser man bl. a. at Orange (tilhørende fyrstehuset af samme navn) ligger uden for hovedvejene og altså har haft en vis egen tiltrækningskraft, endvidere at Skeel'ernes besøg i Montauban har været en afstikker fra hovedvejen Toulouse-Bordeaux, ligesom de øjensynligt har næret et særligt ønske om at se La Rochelle. I beg. af 1620'erne havde

¹ Sophie Brahes regnskabsbog 1627–40, se reg.; Pers. Tidsskr. 10. r. II, s. 148; Da. Mag. 5. r. I, s. 348, II, s. 9–11, 24.

Montauban og La Rochelle, der begge var sikkerhedsstæder, påkaldt sig opmærksomheden i de hårde stridigheder mellem katolikker og huguenotter. Skeel'ernes interesse for disse aktuelle forhold er da den sandsynlige grund til, at de lagde vejen deromad, og at Christian S. i dagbogen udtaler sig om de ødelagte katolske kirker i førstnævnte og fæstningsværkerne i sidstnævnte by.

Skeel gengiver ganske givet mange mundtlige ciceronehistorier. Karakteristisk er s. 84 vinhistorien »est-est«, som går igen hos Otto Sperling (s. 65), Ove Juel (s. 473), Johannes Lilienskiold (s. 183) og Holger Jacobæus (s. 112) omend i varierende versioner. Det skal ikke skjules, at Skeel har tabt pointen. Et par stikprøver i de samtidige rejsehåndbøger kunne formodentlig kaste yderligere lys over dagbogen, da Frederik Andersen sikkert ligesom Ditlev Ahlefeldts præceptor har bragt sine elever »bøger tilhænde, hvori alle provinser og stæder med alle deres rariteter vare beskrevne.«¹ Der er iøvrigt ikke noget at sige til, at Tomner har afstået fra at ledsage udgaven med en realkommentar. En sådan ville have sprængt alle rammer. Men man kunne have ønsket en gennemført identificering af de mindre kendte stednavne og dem alle medtaget i registret. Ligeledes savner man oplysninger om de forskellige steder i teksten forekommende ejendommelige ord og udtryksmåder. Ikke enhver læser, i det mindste ikke anm., kan umiddelbart indse at f.eks. »Borgard« s. 39 er slottet Beauregard, at der s. 37 med »Windhune« menes mynder, at »releen« s. 45 betyder posten (fr. relais) etc. Det er små, men generende vanskeligheder, som en udgiver bør spare sine læsere for.

Man er Lennart Tomner og det svenske forlag Allhem taknemmelig for at de har påtaget sig arbejdet og omkostningerne ved udgivelsen af Christen Skeels dagbog. Næppe nogen anden bevaret rejседagbog ført af en dansk adelsmand i det 17. årh. giver en så udførlig gennemgang af hvad der er berejst, besøgt og beset. Udførligheden i forbindelse med den omstændighed at Skeels rejserute har været gængs for mange danske udenlandsrejsende giver dagbogen interesse og værdi som kulturhistorisk dokument.

Harald Ilsoe

Det er ikke tilfældigt, at fhv. højesteretspræsident, dr. jur. Troels G. Jørgensen udsender sin bog *A. D. Jørgensen og 1864* (1964, 230 sider) i 100-året for den katastrofe, der ramte Danmark og ganske særlig Sønderjylland. 1864 satte dybe spor i A. D. J.s

¹ Ditlev Ahlefeldts erindringer, s. 22.

udvikling, det prægede hans historieskrivning og gav stødet til hans omfattende virksomhed til støtte for den sønderjyske danskhed, hvorved han navnlig fra 1887 gennem sit intime samarbejde med H. P. Hanssen, fik en vægtig og langtrækkende betydning såvel for det praktiske nationale arbejde i Nordslesvig som for den sønderjyske danskheds nationale ideologi. Intet gav under stormene forud for genforeningen H. P. Hanssen større tryghedsfølelse end bevidstheden om, at han handlede i A. D. J.s ånd og udførte de tanker, denne havde indprentet ham (Et Tilbageblik, bd. 1, 1928, s. 214).

Forberedelsen af denne genforening opfatter forf. som »drivfjederen« i faderens arbejde. Hvad enten han optrådte som arkivmand, historisk forfatter eller folkelig foredragsholder, så lod han »overalt den fædrelandske betoning træde frem«. Da en fyldestgørende biografi endnu savnes, og da forf. mener som søn at have særlige forudsætninger for at løse denne opgave, har han skrevet den foreliggende bog, der dog begrænser sig til »belysningen dels af betydningen for ham af katastrofen i 1864, dels af den påfølgende menneskealders stræben mod en genforening« (s. 10).

Der er som oftest noget misligt i at diskutere en far med en søn eller en datter. Troels G. J., der ved faderens død i 1897 var 23 år gammel, ved på en måde mere om A. D. J. end der kan vides af en, der aldrig har haft personlig berøring med ham. Heroverfor må det dog ikke glemmes, at forf.s personlige kontakt med faderen kun omfatter den sidste del af dennes liv, og at han ikke står med væsentligt bedre kort på hånden over for størsteparten af A. D. J.s liv – heriblandt den vigtige barndoms- og ungdomsudvikling – end hvem som helst, der interesserer sig for denne ejendommelige historiker. Hans sønlige pietet og hans i modsætning til faderens ret stive politiske begrebsverden må vel snarere regnes som en negativ end som en positiv forudsætning for tilvejebringelsen af en fyldestgørende biografi.

Forf.s nære slægtskabsforhold har dog kun i ringe grad sat forstyrrende præg på den foreliggende biografi. Stærkest spores det i behandlingen af eftermælet, der end ikke nævner den indgående og sønderlemmende anmeldelse, J. A. Fridericia gav Redegørelsen i Politiken d. 14. april 1901, og heller ikke den både anerkendende og kritiske vurdering, som Marcus Rubin fremsatte dels i sin anmeldelse af 1. bog af J.s bidrag til Danmarks Riges Historie (Tilskueren 1897, s. 465–87), dels i et stykke, der var tænkt som kommentar til en planlagt udgivelse af J.s breve til Rubin (Marcus Rubins brevveksling, bd. 4, 1963, s. 190 ff.). Forf.s afvisning af den oftere fremsatte påstand, at A. D. J. skulle have lidt af et anti-

universitetskompleks, virker derimod overbevisende, og hans undertiden skarpe polemik mod folk, der kritiserer hans far, kan vel også tages som legitime udslag af hans sønneforhold (f. eks. mod Aage Friis s. 108f., mod Vilh. Andersen s. 141 og 157).

Mere forstyrres fremstillingen af forf.s særprægede opfattelse af politiske forhold i datiden. Den foreløbige finanslov af 1. april 1885 betegnes som »berettiget modvirkning mod folketingsvenstres årelange ubeføjede visnepolitik« (s. 112); til A. D. J.s samling af træk om justitsminister Nellemann, der – som han med bidende ironi skriver – skal vise »hvor vel funderet vor officielle statsret er i de hænder«, bemærker forf.: »De antyder altså en vis skepsis med hensyn til provisoriets juridiske berettigelse, men heller ikke mere« (s. 119). At A. D. J. tillægger sin skolekammerat Henning Matzen skylden for provisoriet (Danske Mag. 7. r. V, s. 23) forbigås i tavshed. Til gengæld udtaler forf. den betragtning: »Hvis han [A. D. J.] som Krieger regnede de provisoriske uroloves opretholdelse efter rigsdagssamlingens udløb for grundlovstridig, sejrede i 1886 en modsat opfattelse i Højesteret, men det var ikke den juridiske side, han lagde vægt på« (s. 116). Mest ejendommeligt træder forf.s synsmåde frem i tilknytning til et dagbogsnotat, hvori J. anfører grundlovens ord om rigsdagsmændenes ansvarsfrihed. Hertil bemærker forf.: »Det er rigtigt, at tinget kan dække mod tiltale for ord, og at der ikke straffes for afstemninger. Men almindelige retsgrundsætninger tilsiger, at overlagt og betydningsfuldt misbrug af en formel kompetence til at stemme medfører, at afstemningen ikke kan kræves respekteret« (s. 113). Det kan vel ikke siges, at A. D. J.s aldeles ujuridiske forhold til forfatningskampen totalt forsvinder i forf.s fremstilling, men det er synd at sige, at det kommer til sin ret i disse omgivelser.

Der er også grund til at spørge, om den foreliggende bogs problemstilling ikke for ensidigt fremhæver nederlagets og genforeningsbestræbelsernes betydning for A. D. J. Allerede i 1939 opkastede prof. Knud Fabricius det spørgsmål, om det nationale kald var »den dybeste Bund i A. D. Jørgensen« (H. T. 10. r. V, s. 410), og dr. Ellen Jørgensen omtaler den bølgegang, der altid var i J.s sind »Driften til 'vita activa' og Længslen efter 'vita contemplativa'« (Hist. Studium i Danm. i det 19. Aarh., 1943, s. 206). Heller ikke Redegørelsens svar er entydigt. Dels tillægger den 1864 en altafgørende betydning, dels hedder det i det stykke, der er skrevet i 1888: »Jeg må da sige, at jeg droges over imod historien af hele min åndelige ungdomsudvikling, men at den rimeligvis vilde være bleven af en helt anden art end den blev, dersom ikke 1864 var kommen imellem« (Redeg., s. 170). Og i 1896, da A. D. J. stod

foran afslutningen af de opgaver, der havde deres oprindelse i 1864, drømmer han om »at knytte forbindelsen med den første ungdoms rige interesser og videre syn« (o. c., s. 166). At han mest af alt attråede »at sidde ved Sokrates' fødder og blive gammel« (o. c., s. 134) er kendt nok.

Det er denne problematik, der kommer til kort i forf.s fremstilling med dens undertiden langtrukne referater af indholdet af J.s forfatterskab. Mere givende er et kapitel om J.s sønderjyske virksomhed, der samler et ret spredt stof. Heri er der dog unøjagtigheder, som forf.s formodning at dr. M. Steenstrup skulle have været den mellemmand, der bragte J. i forbindelse med brygger J. C. Jacobsen, som finansierede de Fyrretyve Fortællinger. Som påpeget af dr. Ellen Jørgensen var det A. F. Krieger og F. Meldahl (jf. Helga Stemann: F. Meldahl og hans Venner, bd. 5, 1931, s. 118–19). Personregistret er ikke helt til at lide på, og bogen skæmmes af ikke få, men let gennemskuelige trykfejl.

Denne biografi er på grund af sin detailrigdom en håndsrækning til enhver, der beskæftiger sig med A. D. J., men den er ikke mere end en håndsrækning.

Lorenz Rerup

I hundredåret for Frederiksborg Slots brand holdt museets stab en række foredrag om begivenheden, og disse foredrag er nu blevet udsendt i noget udvidet og bearbejdet form som årbog for Frederiksborg Amts historiske Samfund. »Omkring Frederiksborg Slots brand den 17. december 1859. Af H. D. Schepelern, Jørgen Paulsen og Povl Eller.« (Hillerød 1964) bærer vel endnu i nogen grad præg af den oprindelige foredragsform, men til gengæld er bogen blevet forsynet med et fyldigt noteapparat og et udmærket billedmateriale, af hvilket der især er grund til at fremhæve en række fortræffelige fotografiske optagelser af ruinen ganske få dage efter branden.

I »Frederik den Syvende på Frederiksborg« giver H. D. Schepelern på grundlag af bl. a. hofjournalerne et detaljeret billede af det daglige liv på kongens vinterresidens, som slottet var blevet allerede i efteråret 1848. Frederik VII viedes til grevinde Danner i slotskirken den 7. august 1850, og portrættet af parrets livsførelse på slottet og det fordringsløse samvær med Hillerøds borgerskab giver et harmonisk supplement til det gængse billede af den af samtiden så ildesete forbindelse. Slotsbranden beskrives detaljeret af Jørgen Paulsen, der samtidig opregner, hvad det lykkedes at redde bl. a. fra »Den historiske Portraitsamling«, der

havde haft til huse på slottet siden 1812. Redningsarbejdet kom til at spænde over vidt forskellige indsatser, ligefra flytningen af grevindens flygel, der kilede sig fast i en af de snævre vindeltrapper, og til kabinetssekretær J. P. Traps resolute handling, da han på sin vej ned gennem det brændende slot med sikker kunstfornemmelse stak et maleri under hver arm, nemlig Wuchters Griffenfeldportræt og C. A. Jensens portræt af H. C. Ørsted. I alt lykkedes det at redde 250–300 malerier foruden en del af det værdifulde kirkeinventar; men branden efterlod, kirken ene undtaget, hele hovedslottet som en udbrændt ruin. I »Frederiksborgs restaurering« gør Povl Eller dog med rette opmærksom på, at slottets mure og tårne, med enkelte undtagelser, i virkeligheden stod bevaret til taghøjde. Murværkets sikring og istandsættelse stillede derfor heller ikke Meldahl overfor større problemer. Det gjorde til gengæld genskabelsen af interiørerne, og hér gennemtrumfede han en udsmykning, der hentede sine forbilleder fra hele renaissancens Europa. Overfor sagkyndige indvendinger fra bl. a. Worsaae fastholdt Meldahl med sin karakteristiske selvsikkerhed (s. 147), at det »ville være en skandale, om man havde benyttet de store midler til at holde sig til det lavmål, der oftest er i arbejder fra Christian IV's tid.«

Ole Feldbæk

Et halvt århundrede efter Karl Alnors »Die Geschichte der Verfassung und Verwaltung der Stadt Flensburg bis zum Jahre 1700« (1914) er der nu kommet en slags fortsættelse i flensborgeren, dr. Gert Sandhofers *Flensburgs Stadtverfassung von 1700 bis 1848* (1964. 192 s. – Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins. Bd. 45). Tidsrummet kendetegnes ved absolutismens, centraladministrationens, indskrænkning af det kommunale selvstyre dels ved udnævnelse af kgl. embedsmænd: borgmester, politimester, bysekretær og dels ved udstedelse af forordninger og bestemmelser, der gik ud på at skabe ensartethed og lighed for loven i monarkiet. Mod tidsrummets slutning gives der ved »normativet« af 1833 for Flensborg »borgerskabet« en vis, begrænset indflydelse på valget af de deputerede til de 24.s forsamling.

Det er en fornøjelse at læse Sandhofers gode og klare, vel-disponerede fremstilling. Af utrykt materiale bygger den naturligt væsentlig på arkivalierne i Flensborg byarkiv, men også arkivet på Gottorp og Rigsarkivet er benyttet. Såvel teksten som litteraturfortegnelsen viser udstrakt kendskab til såvel den pågæl-

dende danske som tyske litteratur. Af den danske kommer selv-sagt »Sønderjyllands Historie« og »Flensborg Bys Historie« (I–II. 1953–1955) navnlig i betragtning.

Da en anmelder formentlig bør fremsætte et par kritiske bemærkninger, følger her to-tre små. At fattigforordningen af 7. sept. 1736 anføres som værende af 7. sept. 1737 (s. 151), er vel en trykfejl. S. 108 nævnes, at der var mange ansøgere til borgmesterstillingen i 1845, som kongen besatte med justitsråd C. F. Callisen. Havde det ikke været rimeligt blandt ansøgerne at have nævnt flensborgeren, professor i Kiel, Christian Paulsen? (se Flensborgeren, professor Christian Paulsens Dagbøger. Ved Knud Fabricius og Johs. Lomholt-Thomsen. 1946, s. 341f.). – S. 80 omtales, at et reskript fra statholderen fra 1759 til Flensborg by – samt indfødsretsloven 1776 – lagde hindringer i vejen for indvandring fra syd, »während den Einwanderer aus dem Norden [udh. af mig] keine Hindernisse in den Weg gelegt wurden«. Udtalelsen er urigtig, da de pågældende bestemmelser i hvert fald ikke hindrede »indvandring« fra Sydslesvig eller Holsten, der geografisk ikke kan omfattes af udtrykket »Norden«. Forf. kan her næppe have haft den grundige undersøgelse præsent, som Åge Bonde og Johan Hvidtfeldt har givet i »Flensborg Bys Historie«. II, s. 149ff.: »Befolkningen 1720–1848«. Blandt de adskillige interessante bilag, der findes i Sandhofers bog, er for resten en opgørelse fra 1778 – i anledning af indfødsretsloven – over antallet af deputerede i hertugdømmernes byer, der var fødte udenlands (s. 178f.). Men – som sagt – mine indvendinger er uden større betydning over for dette dygtige bidrag til monarkiets næststørste bys historie, »die Königlich Dänemarkische Stadt Flensburg«. *Holger Hjelholt*

I en vis tilknytning til professor Oswald Hausers »Preussische Staatsräson und nationaler Gedanke« fra 1960 står hans elev dr. Kai Ditlev Sievers' undersøgelse »Die Köllerpolitik und ihr Echo in der deutschen Presse 1897–1901 (1964, 181 s. Samme forlag og bd. 47 i samme skrifterække som Sandhofers). Det er et udmærket supplement til tidligere danske skildringer – Mackeprangs, H. P. Hanssens, Hans Lunds – af denne berygtede periode i preussisk Nordslesvig-politik, idet Sievers har kunnet benytte de pågældende preussiske embedsarkivalier og således skildret politikken set indefra. Han har desuden givet et godt bidrag til Ernst Mathias v. Köllers karakteristik ved at følge hans løbebane før og efter hans virksomhed de fire år som overpræsident i provinsen

Slesvig-Holsten. Beklageligvis har han ikke kendskab til Troels Finks bog »Ustabil Balance. Dansk Udenrigs- og Forsvarspolitik 1894–1905« (1961).

Sievers' bog er forsynet med flere illustrationer, således tre herlige billeder af Köller fra hans senere år. På det sidste, taget på hans 80-årsdag (8. juli 1921), ses han sammen med den lykønskende præsident Hindenburg. Også den socialdemokratiske overpræsident i Slesvig-Holsten sendte da sin lykønskning og konstaterede, at Köller i sin overpræsident-tid havde erhvervet sig »in allen Kreisen der Bevölkerung persönliche Zuneigung und Verehrung«.

Det er ikke ganske det skudsmål, der er blevet ham til del i danske kredse, og Sievers blotlægger i enkeltheder de vilkårlige og umoralske tvangsmidler, som Köller-politikken brugte for at knuse danskheden. Men var Köller selv ophavsmand til denne, spørger Sievers. Det synes, som Sievers vil tillægge kejser Wilhelm II og hans augustenburgske gemalinde et hovedansvar her (se s. 62 ff., 105 og 117). Et væsentligt ansvar tildeler han desuden landråden i Haderslev, dr. Mauve, der ret kort efter Köllers tiltrædelse forelagde denne en hemmelig betænkning med detaljerede forslag til bekæmpelse af »den danske agitation« (s. 49 ff.). Summarisk tør man vist sige, at de alle – kejser, embedsmænd og den tysksindede del af befolkningen i hertugdømmet – var »lige gode« om politikken. Overpræsidentens »stærke og ægte tyske politik« (s. 101) hilstes med jubel og bifald af næsten alle tysksindede, og Köller blev genstand for store ovationer.

Sievers tager nok bestemt afstand fra den »nationalistiske« politiks metoder. Hans fremstilling vil dog næppe tilfredsstille en dansk læser. Ved hans omtale af bladet »Itzehoe Nachrichten« (s. 117) støder vi på de gamle slesvig-holstenske klicheer om »statsrettlige overgreb« og »befrielse fra det danske herredømme«. At 1864 og 1866 for den langt overvejende del af Nordslesvigs befolkning betød en tvangsindlemmelse i en fremmed stat, ses ikke klart. De danske aviser i Nordslesvig og Flensborg omtales til stadighed som »agitationspressen«, oppositions- eller protestpressen. Ved skildringen af festlighederne for Köller i Haderslev januar 899 (s. 103) siges, at »Haderslevs beboere« modtog ham med største glæde. Det kan dog kun gælde de tysksindede! S. 156 nævnes, at flertallet af beboerne i Rødding var dansksindede, men var de da ikke det i næsten alle nordslesvigske sogne – endda et større flertal end i Rødding.

Når det s. 11 hedder, at Preussen ophævede § 5 i 1879 – i stedet for 1878 – må det være en lapsus. Peter Skau fra Bukshave kaldes s. 102 for H. Skau. Den af Gustav Johannsen anførte ud-

talelse (s. 126) under debatten i den tyske rigsdag 1899 om udvisningerne, at han intet havde imod »private »Germanisierung« auf anständige Weise«, må i hvert fald ikke forstås, som hyldede han en sådan.

Som allerede nævnt, må Sievers' afhandling vurderes som et fortjenstfuldt bidrag til belysning af Köllerpolitikken. Den har endvidere det fortrin at være velskrevet, og den læses med den levende interesse, hvormed man som regel altid følger tider, fyldte med kamp og spænding.

Holger Hjelholt

Arthur Thomsons afhandling *Stöld av annans hustru. Kristoffers landslag, tjuvabalken kapitel I. Scripta Minora (Lund 1963)*, er inspireret af en diskussion mellem fil. mag. Lizzie Carlsson og professor Ragnar Hemmer. I kap. I gengives og kommenteres denne diskussion, mens kap. II væsentlig er helliget en fremstilling af den oprindelige tolkning af tjuvabalken. Sidste kapitel: Tillem্পningen af tjuvabalken kap. I efter 1608 er det bærende afsnit. På grundlag af ca. 40 retstilfælde, der kaster nyt lys over problemstillingen, søger Thomson her at klarlægge det 17. årh.s retspraksis, den eneste periode fra hvilken der eksisterer et større antal retsager. Inden sammenfatningen, som er oversat til tysk, har forf. placeret 7 ekskurer.

»Den bedste ting som bonde har i sit bo er hans ægteviede hustru. Den som stjæler hende fra bonden, han er værste og største tyv. Og derfor den som lokker bondens hustru fra ham og løber bort med hende, bliver han grebet på fersk gerning, da skal han føres til tinge og dømmes og ophænges over andre tyve.« Således indledtes tjuvabalken kap. I, der på dette punkt betragtes som enestående ikke bare i nordisk, men også i germansk middelalderret i det hele taget. Lizzie Carlsson har fundet en genklang af den gammeltestamentlige opfattelse om hustruen som mandens ejendom, som den kom til udtryk i anden mosebog. Hun har tillige hævdet den opfattelse, at bestemmelsen oprindeligt skulle omfatte to forseelser, nemlig bortløben eller rømning og ægteskabsbrud eller hor, mens Hemmer på linie med den lidt ældre retshistoriske doktrin har forfægtet det synspunkt, at man kun havde tænkt sig at straffe for rømningen. Forf. slutter sig til Lizzie Carlsson bl. a. under henvisning til, at bestemmelsen også hjemler straf for hustruens forseelse. Såvel dobbelt som enkelt hor var hjemfalden til dødsstraf, men en omfattende benådningspraksis fra kongens side formildede dog virkningerne af den inhumane lov.

Underretterne havde frem til Dronning Christinas straffelov af 1653 tolket tjuvabalken kap. I som omfattende forseelsen rømning og hor. Man stod, som forf. udtrykker sig, for nær livets realiteter til at fristes til subtiliteter i lovfortolkningen (!). Retspraksis fra de højere instanser peger i retning af, at man der ønskede at ramme det gennem rømningen kvalificerede ægteskabsbrud. Endelig synes kongemyndighedens indehaver at have gået sine egne veje ved at afsige retskendelser som var der kun tale om et hordelikt, ikke et rømningsdelikt, hvadenten det drejede sig om straf eller benådning.

Arthur Thomson, fhv. universitetskansler i Lund, har med denne afhandling om et ret så fascinerende problem i høj grad beriget den nordiske retshistorie. Det er et grundigt og interessant arbejde, som forøvrigt skal betragtes som en forstudie til en kommende større afhandling om de »kyrkliga skamstraffen«.

Inger Skyum-Nielsen, f. Dübeck

Stig Jägerskiolds afhandling *Studier rörande receptionen av främmande rätt i Sverige under den yngre landslagens tid (Lund 1963)* består af en almen del og 5 exkurser. Det indledende kapitel rummer en fremstilling af begrebet reception og en beskrivelse af forløbet af receptionen på kontinentet. Bogens hovedafsnit, kapitel II, har 5 underafsnit, som tilsammen kaster lys over den mosaik af praktiske og teoretiske forudsætninger, som har skabt receptionen af fremmed ret i Sverige i det 17. og 18. århundrede. Exkurserne behandler en række specialproblemer af så vidtspændende natur, at de i nogen grad truer med at spolere overblikket. Forf. er dog selv klar over risikoen, hvorfor han afslutter sit værk med en meget grundig sammenfatning.

En smuk gestus til glæde for læsere, som måtte være mindre velbevandret i latinen, er den liste, som han har vedføjet det traditionelle videnskabelige noteapparat, og som indeholder oversættelser af alle anførte latinske citater, være sig fra corpus juris civilis eller andetsteds fra.

Jägerskiöld opstiller kun en sondring imellem total og begrænset reception og afholder sig fra definitioner. Under omtalen af receptionen på kontinentet gennemgås forholdene i en række lande, steder, provinser m. v. Også dansk ret nævnes her. I en fodnote henvises til Stig Iuuls redegørelse for mulighederne for romerrettens indvandring i Danmark i slutningen af det 17. århundrede i »Kodifikation eller kompilation?« Man fristes til et lille nationalt

suk. Danmark havde som naboland fortjent lidt mere omtale. Den, som søger orientering om forholdene i Norden, herunder Danmark, må savne en henvisning også til Poul Johs. Jørgensens afsnit om fremmed rets indflydelse på dansk ret før Danske Lov i Dansk Retshistorie.

Studiet af receptionen af fremmed ret berører efter Jägerskiöld to emnekomplekser, nemlig henholdsvis optagelsen af sætninger fra corpus juris eller andre retsordninger og henholdsvis den herskende retskildelære. Det er dog ikke muligt at holde dem skarpt adskilte, idet receptionen af corpus juris delvis afhæng af den gældende retskildelære, mens denne lære på sin side var påvirket af sætninger i corpus juris og altså selv reciperet.

I klar modsætning til ældre teoretikere er det forf.s opfattelse, at romerretten har øvet en vældig indflydelse på svensk retsudvikling. Det er dog nok lidt forhastet, når han i den forbindelse vender blikket mod de »nordiska grannländerna« og alene på grundlag af Matzens udtalelse i Panterettens historie om, at »Loven var Udtryk for Folkets Retsbevidsthed« slutter, at det 19. århundredes danske doktrin på linie med den samtidige svenske skulle have set med ublide, nærmest fjendtlige øjne på romerretten og af den grund have forsøgt at benægte romerrettens betydning for den nationale rets udvikling. Forskere som f. eks. Holberg og C. Paludan-Müller synes tværtimod at have betragtet problemet om romerrettens betydning for den ældre periode med et nøgternt blik.

Under gennemgangen af forholdet mellem retskildelæren og intern svensk ret kommer forf. ind på den rolle, som både sædvareretten og præjudikatretten spillede i 1600-tallet. Selvom begge retskilder tillagdes stor vægt, måtte de dog med tiden vige for den statslige, særlig kongelige retsdannelse, skønt grænsen mellem præjudikat og lovgivning var flydende, hvis kongens afgørelse betragtedes som lovfortolkning. Det kunne i denne relation have været nævnt, at Stig Iuul allerede i Fællig og Hovedlod fra 1940, s. 252, konstaterede, at sædvanen for den almindelige retsudvikling i Danmark i tiden efter middelalderens slutning havde særlig interesse, fordi fremmed ret ad denne vej havde øvet påvirkning på dansk ret.

Ikke blot manglen på nationale regler udgjorde forudsætningen for en reception af fremmed ret, – det såkaldte behovssynspunkt, men også romerrettens autoritet og den klassiske dannelse var faktorer af betydning. Corpus juris betragtedes i visse tilfælde som en genspejling af fornuftens lov og kunne som sådan påberåbes af svenske domstole. Selvom forf. har lagt et meget stort arbejde for dagen i sine bestræbelser på at vise romerrettens betydning for

svensk retsudvikling, glemmer han dog ikke, at anden fremmed ret, f. eks. hollandsk, fransk, italiensk og spansk også fandt frem til Sverige ad forskellige veje.

Jägerskiöld slutter sit meget grundige, lærerige og fængslende arbejde med at slå fast, at de bånd, som forbandt retsudviklingen i Sverige med den almen-europæiske, var mange. Arven fra Rom har virket befrugtende langt frem i Sveriges historie såvel med hensyn til almene retsgrundsætninger, som specielle regler, normer for retsdannelse, fortolkning og metode. Han forsvarer sine teser med stor alvor. Alligevel aner man smilet i baggrunden, når han lader Goethe få de sidste – lidt skeptiske ord: »es erben sich Gesetz und Rechte wie eine ewige Krankheit fort«.

Inger Skyum-Nielsen, f. Dübeck

For en lidt ældre betragtning hører »den naturvidenskabelige revolution« hjemme i 16. og 17. århundrede. Efterhånden er det imidlertid almindeligt accepteret, at man må både længere tilbage og længere fremad i tiden, hvis man vil indfange den periode, hvori naturvidenskaberne gennemløb den udvikling, der er forudsætningen for deres moderne stade.

I århundrederne mellem 1300 og 1800 skete de naturvidenskabelige fremskridt, som omstyrtede ikke blot middelalderens, men også oldtidens autoriteter. Den aristoteliske fysik mistede sit herredømme, og man slap fri af den skolastiske filosofis irgange. Det er helt klart, at hele denne udvikling har haft en umådelig indflydelse på hele vort kulturmønster. I første omgang holdt påvirkningen sig inden for en vesteuropæisk horisont, men senere er vesteuropæisk, videnskabelig tankegang bragt ud til andre kulturkredse, så virkningerne af de naturvidenskabelige fremskridt hår fået et universelt omfang.

Et er imidlertid at pege på denne udviklings gennemgribende betydning, noget helt andet er at give den en tilfredsstillende beskrivelse og se den i sammenhæng med den idéhistoriske og samfundsmæssige udvikling iøvrigt. Historikere har sjældent tilstrækkelig indsigt i naturvidenskabelig metode og teknik til at kunne give sig i lag med en fremstilling af emnet. Naturvidenskabsfolk på deres side er kun i få tilfælde indstillet på at se de videre samfundsmæssige perspektiver i det naturvidenskabelige gennembrud.

I 1948 vovede Herbert Butterfield imidlertid at tage sagen op under en historisk synsvinkel. Han behandlede da i en forelæs-

ningsrække i Cambridge den moderne naturvidenskabs forudsætninger, og han fulgte disse forudsætninger tilbage til 1300-tallet. 1957 udsendte han en revideret og åjourført udgave af forelæseringerne under titlen »The Origins of Modern Science«, og denne udgave foreligger nu i dansk oversættelse: *Den naturvidenskabelige revolution. Den moderne naturvidenskabs oprindelse 1300–1800.* (På dansk ved Iver Gudme. 1964).

Ser man bort fra, at oversættelsen præsenterer Butterfields i forvejen ikke alt for præcise sprog i en langt fra udadlig gengivelse, kan man kun med glæde notere, at denne bog nu er tilgængelig for en bred dansk læserkreds. Butterfield understreger, at i virkeligheden »overstråler den naturvidenskabelige revolution alt siden kristendommens opkomst og reducerer renæssancen og reformationen til slet og ret episoder, rene indre forskydninger inden for den middelalderlige kristenheds system«. Heri ligger næppe større overdrivelse, og det er vigtigt, at dette synspunkt føres frem med så stor styrke, at naturvidenskabernes udvikling virkelig får den rette placering i den almindelige historiske bevidsthed.

Butterfield refererer i en form, som alle vil kunne følge, de væsentligste faser i den moderne naturvidenskabs historie. Han fordyber sig ikke i de teknisk-videnskabelige sider af udviklingen, og han giver heller ikke en kronologisk fremadskridende skildring af de enkelte opdagelser og af de mænd, der gjorde dem. Derimod prøver han at se sammenhængen i de problemer, der skulle løses, og som blev løst, og han viser, hvordan udviklingen dels forudsatte dels fremkaldte en fuldstændig omkalfatring af tilvante tankegange og forestillinger. Denne synsmåde giver bogen værdi også på steder, hvor enkeltheder i fremstillingen vil kunne diskuteres.

For Butterfield er det afgørende at eftervise, hvordan enkelte centrale intellektuelle hindringer måtte overvindes, for at naturvidenskaben kunne tage de afgørende skridt fremad. Inden for mekanikken var selve bevægelsens problem det kritiske punkt, man havde svært ved at komme over. Det mærkedes i astronomien i forbindelse med jordens omdrejning. I fysiologien viste bevægelsesproblemet sig ved udforskningen af blodets kredsløb og hjertets virksomhed.

For kemiens vedkommende var hovedproblemet et andet. Her lå vanskeligheden i at nå frem til en identifikation af grundstofferne, og de tilsyneladende simpleste elementer: luft, vand og ild, viste sig at være de største hindringer for tankens fremskridt. Butterfield mener i denne forbindelse i modsætning til andre skribenter, at kemiens udvikling vel snarere hemmedes end fremmedes af flogiston-teorien, der længe var ene om at give en tilsyneladende plausibel forklaring på forbrændingsprocessen.

Det kan være vanskeligt at skrive naturvidenskabernes historie alene af den grund, at de problemer, de bedste hoveder tumlede forgæves med århundreder igennem, nu er banaliteter for enhver skoledreng. Hele vor tænkemåde er i den grad bestemt af den naturvidenskabelige revolutions resultater, at man må gøres opmærksom på, hvor svært det har været at nå den viden, der for os er selvfølgelig.

Charmen ved Butterfields bog er, at den netop giver et indtryk af den intellektuelle og forskningsmæssige helhed, hvori de naturvidenskabelige opdagelser blev gjort. Butterfield er derfor ikke faldet for den nærliggende fristelse til at fremstille udviklingen som et retlinet forløb, hvor opdagelse følger på opdagelse. Tværtimod gør han omhyggeligt rede for, hvordan det ofte var vanskeligt for forskerne at frigøre sig fra traditionen fra antikken og middelalderen. Han påpeger, at adskillige af fremskridtene skete inden for den aristoteliske tradition. Det er bl. a. tilfældet med de lægevidenskabelige opdagelser ved universitetet i Padova, en af aristotelismens faste borge.

Det vide perspektiv i Butterfields bog træder særlig tydeligt frem i hans forsøg på at forbinde udviklingen i naturvidenskaberne med andre sider af samfundsudviklingen samt i hans redegørelse for fremskridtstankens vækst. Han fremhæver, at den naturvidenskabelige, den industrielle og den landbrugsmæssige revolution er et system af indbyrdes beslægtede forandringer. Men han understreger også, at det er umuligt, før flere detailundersøgelser foreligger, at sige noget om, hvordan de forskellige sider af udviklingen hænger sammen. Man må hellere tage forandringerne på de forskellige områder som aspekter af en omfattende bevægelse end se den naturvidenskabelige revolution som ophav til udviklingen på alle andre felter.

I denne antydning af, at de forskellige sider af samfundsudviklingen ikke behøver at hænge sammen på en ukompliceret måde, mærkes Butterfields store historiske erfaring. Den træder også frem i hans påpegen af, at selve vor fornemmelse af at høre til i en græsk-romersk kulturtradition har været med til at svække vor opmærksomhed over for det 17. århundredes betydning i vor kulturelle udvikling. Det ligger Butterfield på sinde at understrege, at det 17. århundrede bragte en ny faktor ind i vor historie, som på afgørende punkter førte os ud over traditionen fra antikken og konstituerede et særligt vest- og nordeuropæisk element i vor moderne kultur.

Butterfields lille bog er spændende og fængslende læsning. Den er en god indføring i et helt central problem i den nyere tids idé- og samfundshistorie.

H. P. Clausen

Det er påfaldende, så ofte de gode monografier om industrialiseringen i det ene eller det andet land skrives af udlændinge. Engländerne Knowles, Clapham og Henderson har skrevet om industrialiseringen på Kontinentet, franskmændene Benaerts og Mantoux om industrialiseringen i henholdsvis Tyskland og England og amerikanerne Dunham og Cameron om Frankrig. Det er som netop dette emne kræver afstand, hvis en systematisering af det komplicerede forløb skal gennemføres.

I denne række kunne man også nævne Columbiaprofessoren Shepard B. Clough, der allerede tidligere har udgivet en bog om Frankrigs økonomiske historie i det 19. og 20. århundrede, og fra hvis hånd, der nu foreligger en fremstilling af Italiens økonomiske historie siden 1860, *The Economic History of Modern Italy* (Columbia U.P. 1964).

Fremstillingen er trods sin rigdom på detaljer og forfatterens imponerende kendskab til både det primære materiale og litteraturen flydende skrevet og let læst. Et dobbelt notesystem, der bringer forklaringer og ekskursor i forbindelse med teksten, mens henvisningerne er samlet bag i bogen, øger både læseligheden og anvendeligheden. Værkets grundsynspunkt er den økonomiske vækst, men den politiske historie er inddraget i rimeligt omfang. Forfatteren har således anvendt den politiske histories periodeindelning (samlingen, 1. verdenskrig, fascismen, 2. verdenskrig), hvilket for Italiens økonomiske historie må siges at være fuldt be rettigt.

Bogen er så nøgtern og vel afbalanceret både i stoffordeling og i vurderinger, at det ofte kan være vanskeligt at få øje på problematikken. Der er mange vanskelige punkter i Italiens økonomiske historie siden samlingen, der den dag i dag kan sætte liden skaber i kog, og som desuden har principiel interesse for udviklingsspørgsmålet og vækstproblemerne. Et referat af de almindelige, ofte stærkt polemiske synspunkter, ville have været et værdifuldt supplement til forfatterens egne kølige vurderinger.

Det gælder ikke mindst problemerne omkring den uegale vækst, som professor Clough i øvrigt allerede tidligere har beskæftiget sig med i en artikel i *Journal of Economic History*. C. fremhæver uden tvivl med rette, at den populære opfattelse, at Norden udbyttede Syden efter samlingen, ikke holder stik. Sydens fattigdom har mere komplicerede årsager end nogle uheldige skattelove. Men selv om man med professor Clough må frikende det samlede Italiens statsmænd for ond vilje, er man ikke dermed færdig med alle virkningerne af Italiens samling for den regionale udvikling. Det drejer sig om et alment problem: hvilke virkninger har den

nationale samling af regioner på forskelligt udviklingstrin for regionernes økonomi? Som påvist bl.a. af Myrdal er der ingen hjælp at hente hos den usynlige hånd, når det gælder udjævning af interregional ulighed, tværtimod vil afstanden øges, hvis udviklingen overlades til sig selv. En økonomisk politik, der som den italienske, fortrinsvis tog hensyn til de mest dynamiske sektorer, måtte automatisk være til ugunst for det overvejende agrare Syden. På den anden side vil en økonomisk politik, der sigter mod en egal udvikling, som f. eks. den politik, der under femårsplanerne er blevet ført i Indien, antagelig udsætte det tidspunkt, da økonomien i blot en del af landet kommer ind i selvforstærkende vækst og skabe risiko for kostbare fejltagelser med hensyn til lokalisering og koordinering af industrianlæggene. Der findes ingen ideel løsning på det praktiske problem, men at betragte den italienske udvikling som uundgåelig, fordi Syditalien ved samlingen var fattigere end Norditalien, er ensbetydende med at betragte den politik, der faktisk blev ført, som den eneste mulige.

Et andet særpræget italiensk træk, som man kunne have ønsket nøjere uddybet, er den store rolle staten har spillet i italiensk økonomi, især siden mellemkrigstiden. Da banker og industrien under verdenskrigen truedes af katastrofe, oprettedes i 1933 IRI (Istituto per il Riconstruzione Industriale), hvis opgave oprindeligt kun var at foretage støttekøb af de mest truede aktier, men som snart fandt sig så dybt engageret i det italienske erhvervsliv, at man med en vis ret kunne sige, at staten havde overtaget industribankernes rolle som kapitalformidler. IRI og de øvrige statslige holding-selskaber afvikledes ikke sammen med den korporative stats øvrige nydannelser efter 1945, tværtimod er både deres antal og deres engagementer blevet udvidet i de senere år.

Resultatet kan aflæses af skemaet hos Clough s. 336–37. IRI er hovedaktionær i de vigtigste banker og rederier og har desuden betydelige interesser i jern og stålindustrien, i skibsværfter, i den elektromekaniske industri og maskinindustrien m.m. Ialt omfattede IRI's aktiver i 1957 rundt regnet 32 milliarder kroner. Bortset fra holding-selskaberne kontrollerer den italienske stat naturgas, petroleum, kulminer og elektricitet, alt sammen 100 % nationaliserede industrier.

Denne udvikling, der er fortsat og konsolideret under efterkrigstidens regeringer af moderat højre eller centrum, har fundet sted under indtryk af agitationen fra venstre, især fra kommunisterne, men den er gennemført inden for rammerne af en kapitalistisk økonomi. F. eks. finansieres de statslige holding-selskaber

ved hjælp af emissioner på det almindelige kapitalmarked. Ikke desto mindre må statens engagement i erhvervslivet have givet regeringerne ekstraordinære muligheder for både regionaludjævning og regionalplanlægning, man havde gerne set en mere udtømmende diskussion af disse forhold.

Skønt man således kan være uenig med Cloughs stoffordeling og vurderinger, rokker dette ikke ved bogens kvalitet. Der er kun grund til at være taknemmelig over, at et så vanskeligt tilgængeligt, men betydningsfuldt afsnit af Europas økonomiske historie her er blevet behandlet med grundighed og fordomsfrihed.

Niels Steensgaard

INDHOLD

	Side
Håndskriftet H112 og de danske Historikere. En studie i overlevering. Af bibliotekar, cand. mag. Harald Ilsø	399
Zusammenfassung	435

Smaastykker.

Corflitz Ulfeldt og hans børn i Basel. Af fhv. konsulent, cand. polit. Finn Friis	438
Tillæg	460
Danske i den azovske flåde 1696–98. Af arkivar, cand. mag. Knud Rasmussen	462

Anmeldelser.

Skrifter udgivet af Udvalget for udgivelse af kilder til landbefolk- ningens historie 1952–1964. Af C. A. Christensen	482
Henrik S. Nissen og Henning Poulsen: På dansk friheds grund (Dansk Ungdomssamvirke og De ældres Råd 1940–1945). Af Lorenz Rerup	494
Governør Edward Carstensens indberetninger fra Guinea 1842–1850 udg. ved Georg Nørregaard. Af Ole Feldbæk	495
Friedrich Meinecke Werke I–VI. Af Holger Hjelholt	498

Nyt fra historisk Videnskab.

Nekrolog over Hal Koch af Povl Bagge. – Nekrolog over Sture Bolin af Aksel E. Christensen. – Klaus von See: Der Jutsche Recht (Inger Skyum-Nielsen, f. Dübeck). – Christian Skeels rese- dagbok 1619–1627 ved Lennart Tomner (Harald Ilsø). – Troels G. Jørgensen: A. D. Jørgensen og 1864 (Lorenz Rerup). – Omkring Frederiksborg Slots brand 17. dec. 1859 (Ole Feldbæk). – Gert Sand- hofer: Flensburgs Stadtverfassung 1700–1848 (Holger Hjelholt). – Kai Ditlev Sievers: Die Köllerpolitik und ihr Echo in der deut- sche Presse (Holger Hjelholt). – Arthur Thomson: Kristoffers land- slag, tjuvubalken kapitel I (Inger Skyum-Nielsen, f. Dübeck). – Stig Jägerskiöld: Studier rörande främmande rätt i Sverige (Inger Skyum-Nielsen, f. Dübeck). – Herbert Butterfield: Den moderne naturvidenskabs oprindelse (H. P. Clausen). – Shephard B. Clough: The Economic History of Modern Italy (Niels Steensgaard) . . .	504
--	-----

Historisk Tidsskrift udgives med 2 hæfter årlig. Den danske historiske Forenings medlemmer og faste abonnenter betaler årlig 18 kroner. Anmeldelse om medlemskab modtages af foreningens formand, professor dr. phil. ASTRID FRIIS (Kr. Zahrtmanns Plads 83, Kbh. F) eller dens kasserer, aman., mag. art. SVEND ELLEHØJ (Det historiske Institut, Bispetorvet 3, Kbh. K). Abonnement på Historisk Tidsskrift kan tegnes hos forlaget (Rosenkilde og Bagger, Kronprinsensgade 3, Kbh. K) og hos alle boghandlere. Meddelelse om bopælsforandring og klager over tidsskriftets forsendelse bedes for medlemmer sendt til kassereren, for abonnenter til forlaget.

Bidrag til optagelse i Historisk Tidsskrift bedes sendt til professor, dr. phil. ASTRID FRIIS (Kr. Zahrtmanns Plads 83, Kbh. F), bøger til anmeldelse bedes sendt til redaktionen (Det historiske Institut, Bispetorvet 3, Kbh. K).

Et antal serier af Historisk Tidsskrift fra 6. række, bd. 2 til 11. række, bd. 5 (ialt 34 bind) kan af foreningens medlemmer erhverves til en samlet pris af 300 kr. pr. serie ved henvendelse til foreningens ekspedition: Det historiske Institut, Bispetorvet 3, Kbh. K, der også yder medlemmerne 33% rabat for ældre enkeltserier eller -bind.

I alle rækker findes talrige enkelthæfter i overskydende eksemplarer, der gennem foreningens ekspedition kan erhverves til en pris af 2-3 kr. pr. enkelthæfte, 3-5 kr. pr. dobbelthæfte.

Foreningen genkøber gerne 10. række, bd. 1, 11. række bd. 1, 5 og 6 til fuld bogladepris. - Særpris 10 kr. pr. hæfte tilbydes for 10. række, bd. 1, hæfte 1 og 5, 11. række, bd. 1, hæfte 1 og 5 samt bd. 5, hæfte 1-2.
